

iktisat dergisi®

sayı: 536

10 TL

neoliberalizm ve siyaset

Cansu Başak • Özgün Biçer • Sevgi Uçan Çubukçu
Gökhan Demir • Ali Yalçın Göymen • Ayşegül Kars Kaynar
Derya Kömürcü • Ozan Mutlu • İzzettin Önder • Özge Özkan

1943

БІІІ/ЕН

GÜVEN

مقسنو

GÜVEN
HER DİLDE
AYNIDIR.

Değerlerini güvence altına almak için,
49 ülkede milyonlarca insan
aynı dili konuşuyor.

MAPFRE Sigorta

www.mapfre.com.tr

iktisat dergisi

Sayı: 536 Ocak - Mart 2017

Fiyatı: 10 TL.

ISSN 1302 3535

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti'nin
hakemli yayın organıdır

Aylık Dergi

Kurucuları

Nihat Batur, Oktay Emed, Reşat Umur

Sahibi

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Adına

Yönetim Kurulu Başkanı

Sevil Usanmaz

Genel Yayın Yönetmeni

Serhat Aligil

Yayın Kurulu

Hikmet Akçiçek (Yazı İşleri Müdürü)
Aylin Aktükün, İlker Aktükün,
Serhat Aligil, Aylin Altınay, Başak Ergüder,
Nuray Ergüneş, Özge İzdeş,
Derya Kömürcü, Yasemin Öztürk,
Mehmet Türkay, Berna Uymaz,
Sinan Yıldırım

Editör Kurulu

Özti Akgüç, Mehmet Altan, Kaya Ardic,
Cengiz Arın, Taner Berksoy, Fuat Ercan,
Nihat Falay, Tamer İşgüden,
Ahmet Haşim Köse, Kuvvet Lordoğlu,
Hakan Ongan, İzzettin Önder, Murat Özyüksel,
Ümit Şenese, Gül Günver Turan,
İşaya Üşür, Erinc Yeldan

Yayın Kurulu Sekreteri

Emrah Cengiz

Yönetim Yeri

Galipdede Cad. Birlik Apt. No:24/1 Tünel
34420 Beyoğlu / İSTANBUL
Tel: +90 (212) 252 61 30 - 292 60 64
Fax: +90 (212) 292 60 85

E-Posta

iktisatdergisi@gmail.com

Dizgi ve Mizanpaj

Halim Mert İnan - mertinan00@gmail.com

Baskı

Gün Matbaacılık Reklam Film Basım Yayın San.Tic.Ltd.Şti.
Beşyol Mah.Akasya Sk. No: 23/A
Küçükçekmece / Sefaköy/ İstanbul
Tel: 0212 580 63 81

Dağıtım

Detay Dağıtım 0212 216 01 86

iktisat dergisi

tarafından taranmaktadır

Abone Koşulları

Yıllık 60 TL

Üye, Öğrenci, Arş. Gör. ve Öğretim Üyesi:

Yıllık 50 TL

Yurtdışı: 90\$

Abone Hesap No:

Garanti Bankası Harbiye Şubesi: 6299680

Akbank Taksim Şubesi: 41007

İş Bankası: 709365

Dergide yayınlanan yazılar Cemiyeti bağlamaz;
görüşler yazarlara aittir.
Bir abonelik dönemi 6 sayıyı kapsamaktadır.

Yayın Türü: Yerel Sürekli Yayındır.

* Hakemli dergi kuralları 2. sayfadadır.

Son Baskı Tarihi:

20 Ağustos 2017

İçindekiler

editörden **2**

Sevgi Uçan Çubukçu **3**

şirin tekeli'nin ayak izleri

İzzettin Önder **8**

akademi gündemine dair

Gökhan Demir **11**

girişim ethosu, düzenlenmiş
özgürlük ve neoliberal özne

Ali Yalçın Göymen **24**

neoliberal dönemde siyasal özneliğin
dönüşümü ve rejim tartışmaları

Ayşegül Kars Kaynar **34**

neo-liberal dönemde
hukuk ve neo-formalizm
tartışmalarına bir giriş

Cansu Başak, Ozan Mutlu **50**

türkiye'de neoliberalizm:
birikim, bölüşüm ve finansallaşma

Derya Kömürcü **61**

neoliberal dönüşüm ve
siyasal partiler

Özgün Biçer, Özge Özkan **69**

sürdürülebilir kalkınma ve
türkiye'de çevre politikalarının
değerlendirilmesi

Sayı: 536 Ocak - Mart 2017
Fiyatı: 10 TL.
ISSN 1302 3535

HAKEMLİ DERGİ KURALLARI

Yayın Kuralları:

Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

Dergide yayınlanmak üzere gönderilen her türlü yazı, yayın kurulu tarafından bir ön incelemeye tabi tutulduktan sonra, uygun görüldüğü takdirde hakem tespiti yapılacak ve ilgili hakemlere gönderilecektir.

Makale konuları başta iktisat olmak üzere sosyal bilim alanıyla sınırlıdır.

Yayınlanmak üzere gönderilen tüm yazılar hakem denetiminden geçer.

Teknik Özellikler:

Makale Microsoft word programıyla yazılmalıdır. Dört adet A4 boyutunda çıktıyla, 200 kelimelik bir özet ve en fazla 8 anahtar kelime ile teslim edilmelidir.

Makaleyle birlikte yazarın (yazarların) adını, ünvanını, çalıştığı kurumu, açık adresini, kolay ulaşabilecek iş ve cep telefonlarını, email adreslerini belirten bir kapak yazısı yollanmalıdır.

Makale sonlarında yazar soyadlarına göre sıralanmış bir kaynak yer almalıdır

Neoliberalizm, 1980 sonrasında gerek dünya genelinde, gerekse Türkiye özelinde, yaşanan tüm dönüşümlerin, mücadelelerin, kazanç ve kayıpların bir biçimde zemininde yatan belirleyici ideoloji oldu. Örgütlü mücadeleden siyasal öznenin yeniden tarifine, refah devleti politikalarından hukuk devleti anlayışına kadar pek çok konuda neoliberal gündeme paralel değişimler yaşandı. Finansal ve ticari serbestleşme, özelleştirmeler, deregülasyon, kamu harcamalarının kısılması gibi konular yaklaşık 40 yıldır insanların yaşamlarına yön veren tartışmaların temel unsurları haline geldiler. Kuşkusuz bütün bu piyasa, rekabet, birey vurgusunun yanında neoliberalizmin temel karakteristiklerinden biri de giderek otoriterleşen bir yönetim anlayışını hayata geçirmesi oldu.

Aynı anlayış Türkiye’de de 12 Eylül askeri darbesinin ardından tesis edilen yeni siyasal rejimin hareket noktası oldu. Bu dönemde Türkiye kapitalizmi dünya piyasalarına her gün daha fazla entegre olurken, yeni siyasal rejim de bu entegrasyonun önündeki engellerin kaldırılması ve neoliberal projenin topluma nüfuz etmesi için gerekli ortamı sağladı. Ülkedeki birikim ve bölüşüm ilişkileri kökten değişime uğrarken bu değişimin siyasal-ideolojik, hukuki, toplumsal ve kültürel düzlemlerde radikal yansımaları oldu.

Yaklaşık 40 yıl önce bir askeri darbe sonrasında hayata geçirilen neoliberal gündemli o siyasi proje, bugün en gelişkin haliyle AKP iktidarı altında Türkiye siyasetine yön veriyor. 12 Eylül rejimine hayat verenlerin hayalini kurup da elde edemediği imkânlar, bugün OHAL rejimi altında siyasal iktidarın emrinde, her türlü muhalefeti bastırmanın aracı haline gelmiş durumda.

İktisat Dergisi’nin bu sayısının hikayesi de aslında böyle bir bastırma teşebbüsüne dayanıyor. Bu sayıda yer alan yazılardan üçü esas olarak neoliberalizm üzerine gerçekleştirilecek bir sempozyumda sunulmak üzere hazırlanmıştı. Ancak o süreçte “Bu suça ortak olmayacağız” başlıklı barış bildirisinin imzalanmasının ardından imzacılara yönelik baskıların bir uzantısı olarak söz konusu sempozyum, düzenlendiği üniversite yönetimi tarafından iptal edildi. Orada sunulamayan bildiriler, burada birer makaleye dönüştüler. Makaleye dönüşme sürecinde de yazarları KHK’larla üniversitelerinden ve her türlü kamu hizmetinden ihraç edildiler.

Bugün bu sayı çıkarken, üniversitelerin kapısına kilit vurulsa kimsenin yadırgamayacağı bir ortamda akademik üretim yapmaya devam etmeye çalışmak hiç kolay değil. Yine de bir gün demokratik ve özgür bir ülkede yaşamak mümkün olacaksa hepimizin her türlü engele karşı sorumluluklarını yerine getirmeye, yapabildiğinin en iyisini yapmaya çalışması gerekiyor.

İktisat Dergisi Yayın Kurulu

şirin tekeli'nin ayak izleri

Şirin Tekeli'nin Bodrum'da hastaneye kaldırıldığını haber verdiler Kadın Eserleri Kütüphanesi'nden. Ve o andan itibaren, sürekli haberleşmelerle takip ederken gelişmeleri, atlattı diye düşünmek istiyor ve umut ediyorduk. Öyle olmadı maalesef... Bazı insanlar vardır, hep yaşayacakmış duygusu verir. Nedendir diye düşünürüm böyle zamanlarda. Galiba hayattaki duruşları, benlik algıları, yaşadıkları topluma, doğaya, insana saygı ve katkılarıyla ilgili bu hissiyat. Şirin Tekeli de bu etkiyi yapan ve çok az sayıda olan insanlardan biriydi; ki, uzun zamandır sağlığıyla ilgili sorunları olmasına rağmen, yakından ya da uzaktan tanıyan kimse konduruyordu, O'nun bu dünyayı terk edeceğini.

Türkiye'de 1980'li yıllardan bugüne feminist hareketin içinde olan bütün kadınlar için derin bir üzüntü ve boşluk duygusu yarattı Şirin Tekeli'den gelen bu son haber. Bu durumu, neredeyse bütün kadın grupları listelerinde, sağlığıyla ilgili sürekli haberleşme ve bilgi akışı trafiğinden, sözlerin yetersizliğini gösteren etkileyici bir sessizliğe geçişten de anladık.

Öğrendiğimde ilk refleksim, aniden hatırladığım bir fotoğrafımı arama hali oldu. Telefonumun hafızasında hala duruyor olduğunu umduğum birkaç fotoğrafı panik duygusuyla taramaya başladım. Son yıllarda giderek daha fazla yaşadığım toplumsal bellek kaybı paniğiyle, 2016 yılının Ocak ayında, Kadın Eserleri Kütüphanesi'nde çekilmiş birkaç kare fotoğrafı aradım hızla... Kütüphanenin yıllık olağan genel kurul toplantısını yapıyorduk. Şirin Tekeli Türkiye'de bir ilk ve tek olan Kadın Eserleri Kütüphanesi'nin hem kurucusu hem de daimi Genel Kurul üyesi olarak, Bodrum'dan kalkıp gelmişti toplantıya. Fotoğrafları buldum; iyi ki çektirimişim diye düşünerek fotoğrafa bakarken daldım, daldım...

Kendimi yaşama ve kurma halimde ne kadar etkisi varmış meğer duygusuyla hatırlamaya başladım: Türkiye feminizminin ikinci dalgasında denk düştüğüm, tanıştığı ve öznesi olduğum tarihçe, Şirin Tekeli'nin Türkiyeli kadınlara ve feminizme kazandırdıklarının belleğimdeki izleri dökülmeye başladı bu fotoğrafa dalarak baktığımda.

Şirin Tekeli'nin adını ilk olarak İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'ne girdiğim, 1984 yılında duymuştum. 1980 askeri darbe sonrasında pek çok kıymetli üniversite öğretim üyesi gibi, YÖK'ü protesto ederek istifettiği eski adıyla Siyaset Bilimi, yeni adıyla Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde üniversite öğrencisiydim. Efsane gibi dolaşan pek çok isim gibi, Şirin Tekeli'yle, 'hocamız olarak' rastlaşmamış olmak üzüyordu pek çoğumuzu. Ama neyse ki yazıyorlardı pek çok yerde, dergiler çıkartıyorlar, seminerler veriyorlardı ve biz 80 sonrası üniversite öğrencileri olarak okumak, öğrenmek, düşünmek, soru sormak için her imkânı değerlendiriyorduk. Dolayısıyla bu ufuk açıcı hocalarımızla karşılaşmak, yazdıklarını okumak üzere her imkânı değerlendirmeye çalışıyorduk. Kadın meselesi ve feminizmle ilgili hatırladıklarımın bazıları şunlar: Yapıt Dergisi'nin Feminizm Özel Sayısını, SOMUT'un Feminizm Sayfasını, YAZKO Edebiyat, 11.Tez Kitap Dizisi, Birikim

**Sevgi Uçan
Çubukçu***

* Doç. Dr.
İstanbul Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi

Şirin Tekeli, bu dünyada yazdıkları ve yaptıklarıyla yaşadığı topluma, feministlere ve bütün kadınlara dokunarak, hayatlarını daha güzelleştirici biçimde dönüştürücü etki yapmış bir kadın kuşkusuz.

Dergisi, Zemin gibi o dönemin önemli dergilerinde çıkan yazıları, tartışmaları, 'Kadın Çevresi' yayınlarından çıkmakta olan çeviri kitapları, Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan yazıları vb. okumuştum ben de; Siyasal Düşünceler Tarihi dersimizde, 'Platon'un İdeal Devleti'nde Kadın' diye bir de ödev hazırlamıştım... Öğrencilik yıllarımdaki yeni şeyler öğrenme, merak etme, anlam dünyamı geliştirme, keşfetme, ufkumu açma heyecanlarımın yanı sıra, kadın olduğumuz için maruz kaldığımız taciz vb. yaşanmışlıklardan payımı da aldığımı fark etme sürecim hala hafızamdadır.

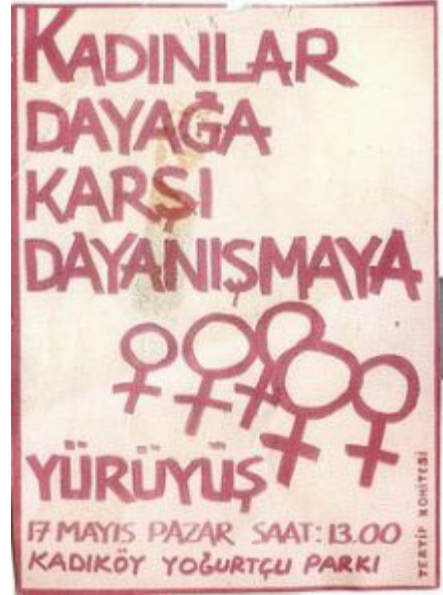
Şirin Tekeli, bu dünyada yazdıkları ve yaptıklarıyla yaşadığı topluma, feministlere ve bütün kadınlara dokunarak, hayatlarını daha güzelleştirici biçimde dönüştürücü etki yapmış bir kadın kuşkusuz.

Benim için de böyle...

Farklı kuşaklardandık Şirin Tekeli'yle. Benim için eşik sayılabacak karşılaşmalarım, kesişmelerim ve ortaklıklarım vardı. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden BİLAR'a, Kadın Eserleri Kütüphanesi'nden Mor Çatı'ya, KA.DER'e. Gözümün önünden geçti bir bir fotoğrafa bakarken o anda Türkiye feminizminin mi-henk taşı sayılabilecek süreç ve kurumlar. Hemen hepsi, feminist ve akademisyen kimliğimin oluşumunda etkisi büyük olan kesişmelerdi.

dayağa karşı miting'de

17 Mayıs 1987 yılında, Kadıköy Yoğurtçu Parkı'nda Kadınlar Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası çerçevesinde bir miting düzenlediler. Bir grup feminist kadın, Türkiye'de kadınların yaşadığı erkek şiddetini protesto ederek deşifre etmek için düzenlemişlerdi bu mitingi. Çankırı'da bir yargıç, "kadının sırtından sopayı, karnından sıpayı eksik etmemek gerekir" diyerek, kocasından şiddet gören bir kadının boşanma talebini reddetmişti. Bu karara karşı organize edilen bu miting, Türkiye'de ataerkil zihniyeti gözler önüne sererek, zamanla siyasetin ve kamusal alanın merkezi konularından biri haline gelmesine yol açan pek çok protesto eyleminin ilk habercisi idi.

2500'den fazla kadın ellerinde pankartlar, renkli giysiler, neşeli, kahkahalı konuşmalarla buluşuyorlardı Parkta. Ben de koşu koşu gittim oraya. Kadıköy Altıyol'dan rıhtıma doğru yürüyoruz 'Kadınlar Dayağa Karşı' sloganları altında. Dans ederek, şarkılar söyleyerek, kahkahalar atarak bir şeyin protesto edilmesini şaşkınlıkla izleyerek Rıhtım'a vardığımızda, bir kadın çıkıyor kürsüye. Çok hoş ve güzel. Mor çiçekleri, el yapımı oyası olan bir yemenisi boynunda; Şirin Tekeli. Kadınlara uygulanan aile içi şiddeti, dayağı, taciz ve tecavüzleri yüksek sesle protesto ederek, kadınları bu konuda mücadeleye ve dayanışmaya çağıran konuşmasını yapıyor 'Kadınlar vardır, kadınlar her yerde' şarkısı eşliğinde. Dikkatle dinliyorum kürsüden konuşan kadını. İçerik çok etkileyici, heyecan verici. O 'Fotoğraf' hep gözümün önünde oldu, hala da öyle...

asistan olduğum bölüm'de

1993-1994 öğretim yılı. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde asistan (araştırma görevlisi) olarak çalışmaya başladım. Bölümde çok kıymetli ve üzerimizde büyük etkisi ve emeği olan Cengiz Arın Hocamız (feminist iktisatçı sevgili ve çok kıymetli Prof. Dr. Tülay Arın'ın kocası ve feminist avukat Canan Arın'ın da kardeşidir aynı zamanda)

Prof. Dr. Faruk Sönmezoğlu, Dr. Ufuk Uras ve rahmetli Prof. Dr. Toktamış Ateş gibi pek çok hocamız bu bölümde ders veriyorlar. Hem bizim hem de hocalarımızın hocası olan Prof. Dr. Esat Çam da Bölüm Başkanı o dönem.

Ben de Boğaziçi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi Bölümü'nde Prof. Dr. Yeşim Arat'tan aldığım dersler, yaptığımız okumalar, tartışmalar, ödevlerin etkisi ve yönlendirmesi ve Prof. Dr. Binnaz Toprak'ın danışmanlığıyla, yüksek lisans tezimi yazıyorum ve yanılmıyorsam, ilk birkaç tezden biri, Türkiye'de feminizmle, kadın hareketiyle ilgili yazılan: '80'lerde Türkiye'de Kadın Hareketi: Sosyalist Feminist 'Kaktüs' ve Radikal Feminist 'feminist' dergilerinin karşılaştırılması' konusunda. Bölüme asistan alınırken, birebir görüşmelerimizin her birinde çalıştığım konuyu ve ilgi alanlarımı öğrenen Esat Hoca, Cengiz Hoca, Faruk Hoca, Ufuk Uras hepsinden şu cümleyi duyuyorum: "Sen, bu bölümde yıllar sonra Şirin'in geleneğini devam ettireceksin". Mahcubiyetle karışık bir gurur duydum her hatırladığımda, bu cümlelerin bana yönelik kurulmuş olmasından. Biliyordum tabii, Şirin Tekeli'nin 1980 askeri darbe sonrasında kurulan YÖK'ün, bilimsel düşünce ve araştırma özgürlüğüne kısıtlama getirmesini protesto ederek, üniversiteden istifa etmesinden önce, okuduğum ve sonradan asistan alındığım bölümde öğretim üyesi olduğunu. Belki de feminizme dair aktivist ve entelektüel fikr-i takiplerimiz, iz sürmelerimizde aynı yerlerden geçiyor ve karşılaşıyor olmanın büyük etkisi vardı, şimdi daha iyi anlıyorum bunu. Örneğin, Uluslararası İlişkiler doktora dersimizde ödev yapmak üzere çok ısrarcı olduğum 'Uluslararası İlişkilere Feminist Yaklaşımlar' konusunu kabul ederken Faruk Hoca'nın (yanlış hatırlamıyorsam Faruk Hoca ve Şirin Tekeli bir süre aynı odayı ya da yan yana odaları paylaşmışlardı) hep hafif bir gülümsemeyle, ben bu tavrı biliyorum edası, gözlerimin önündedir; 1980 öncesinde bölümde birlikte çalıştıkları dönemlerde, Şirin Tekeli referansını hatırlatıyordu bana her defasında.

Biliyordu Şirin Tekeli, paylaşmışım ben O'nunla, ayrıldığı bölümde asistan olduğumda, O'nun da bölüm başkanı olan rahmetli Esat Çam Hocamızın ve kendi kuşağından olan Hocalarımın hemen hepsinin, bana kurdukları cümleyi. Bundan hep gurur duyduğumu, bende etkisini paylaşmışım onunla.

mor çatı'da

1990 yılında kurulan Mor Çatı, şiddete maruz kalan kadınlarla dayanışmak, aile içi şiddete karşı mücadele etmek amacıyla kuruldu. Şirin Tekeli ve feminist arkadaşları, 'Bedenimiz bizindir', 'Bağır, herkes duysun' gibi sloganlarla, ataerkil kültür ve pratikleri en sarsıcı biçimde ortaya koyarak kurdukları Mor Çatı ile Türkiye Feminist hareketinin en önemli yapıtaşlarından birini oluşturdular.

Dayağa Karşı Kadın Dayanışması sürecinin bir başka somut kurumsal sonucu olan Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı'nın kuruluşunda Şirin Tekeli'nin de olduğunu hatırlayınca, birden fark ediyorum kadın hareketinin bu çok önemli örgütünde de kesişme yaşadığımızı. 1996 yılından bugüne kadar bazı dönemler aktif, bazı dönemler pasif üyesi olduğum Mor Çatı Kolektifinin bütün kadınların hayatına yaptığı dönüştürücü etkinin geri döndürülemezliğini düşününce büyülenmemek imkânsız geliyor bana.

'Bedenimiz bizindir' diyen Şirin Tekeli'nin, feminist bir bilim kadını olarak, bilimsel çalışmalarda kullanılmak üzere, bedenini, İstanbul Üniversitesi'ne bağışlaması, bu dünyadan giderken dahi bizim bir başka feminist praksis deneyimine tanıklık etmemizi, düşünmemizi sağlıyor.

ka.der'de

1997 yılında kadınların siyasete eşit katılımını sağlama hedefiyle kurulan KA.DER'in de kurucuları arasındaydı Şirin Tekeli. Bir grup feminist, seçimle ve atamayla gelinen tüm karar organlarında kadınların temsiliyetini arttırmak üzere, 'Kadınsız demokrasi olmaz' sloganıyla yola çıkmışlardı. Bir kere daha önemli bir feminist sözün ve talebin kamusal/siyasal alanda yükseltilmesi hedefiyle, yeni bir kadın örgütünün inşasında

'Bedenimiz bizindir' diyen Şirin Tekeli'nin, feminist bir bilim kadını olarak, bilimsel çalışmalarda kullanılmak üzere, bedenini, İstanbul Üniversitesi'ne bağışlaması, bu dünyadan giderken dahi bizim bir başka feminist praksis deneyimine tanıklık etmemizi, düşünmemizi sağlıyor.

Aynı bölümde öğrenci-eğitimci olarak karşılaşma fırsatını yakalayamamıştık; bu yüzden, üniversitedeki kürsüden değil ama BİLAR kürsüsünden dersini anlatan Şirin Tekeli'den 'siyasal ve toplumsal hayatta kadın'ı dinlemek, anlam arayışı içinde olduğum o yıllarda özel bir şeydi elbette.

oynadığı öncü rolle karşımıza çıkmıştı Şirin Tekeli.

O yıllarda Şirin Tekeli'nin eski bölümünde asistandım ve eleştirel bir yazı kaleme almıştım KA.DER'in kuruluşuna dair. Soyut buluyordum kendimce bu girişimi. Oysaki siyaset, somut bir çıkar mücadelesiydi. 'Nasıl olacaktı kadınların eşitlik mücadelesi bu kadar ideolojiler üstü ya da partiler üstü bir yaklaşımla?' 'Mümkün müydü ideolojiler üstü bir ortak kadın mücadelesi?' gibi soruları düşündürten, tartışmaya açan bir girişimdi. Kadınların eşitlik mücadelesinde ve politikalarında, farklılık, aynılık gibi kadın hareketinin bıçak sırtı niteliğindeki konularını KA.DER üzerinden tartışma imkanıydı da aynı zamanda. Oysaki Şirin Tekeli'nin öncülerinden olduğu bu girişim, Türkiye'de politik alana müdahalesini yapmıştı bile. Bu kurumsallaşma ile kuramsal ve politik alanda yeni bir alan daha açılmıştı Türkiye feminizminin tarihinde, seyrinde.

Ben de bu kültürel ve politik iklimin içinde, genç bir feminist asistan olarak, KA.DER'in kuruluş amaçlarını, politikayı algılama biçimi üzerinden düşünen, eleştirel bir yazıyla, kendimce akademinin içinden de konuşmaya, tartışmaya devam ediyordum Şirin Tekeli'nin de öznesi olduğu bu süreçte dair. Nitekim, Türkiye'de feminist politikanın ürettiği önemli kurumlardan biri olan KA.DER'e dair bir yandan bu soruları sorarken, diğer yandan bir yerinden tutmaya, katkı vermeye çalıştığımı hatırlıyorum. Örneğin, siyasi yelpazenin farklı yerlerinde olan kadınlara yönelik KA.DER Siyaset Okulu'nda eğitimler vererek, eğitim programları için danışmanlık yaparak, bazı AB projelerinde yer alarak, KA.DER'den yayın yaparak.

bilar'da

1987-88-89 yıllarında BİLAR Seminerleri, bir başka karşılaşma ve kesişme noktamız Şirin Tekeli'yle. Bizler, İstanbul Üniversitesi İktisat ve Hukuk Fakültesi, Boğaziçi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde okuyanların ağırlıkta olduğu öğrencilerdik BİLAR seminerlerinde. 'Ekonomi Politikin Eleştirisi'nden, 'Sivil Toplum ve Birey'e, 'Kadın'dan 'Kent ve Mekân' seminerlerine kadar, pek çok

önemli başlık altında, kendi başına akademik bir program gibi tasarlanmış BİLAR Seminerleri'ne büyük bir heyecan ve açıklıkla katılıyoruz, okuyoruz ve tartışıyoruz. Hocalarımızın çoğu Marksist ya da sol eleştirel veya feminizm gibi eleştirel ve özgürlükçü düşünce geleneğinden geliyordu; Çoğunlukla ya üniversiteden atılmış ya da istifa etmiş olan Şirin Tekeli'den, Gülnur Acar Savran'a, Hacer Ansal'a, Yücel Sayman'dan Nail Satlığan'a Sungur Savran'a, Alaaddin Şenel'e, Cengiz Arın'a, Tülay Arın'a kadar hepsi çok kıymetli, ufuk açıcı, 1980 askeri darbesi sonrasında bilimsel özerklikten yana olan, üniversitelerdeki merkezleşmeye, YÖK'e karşı açık bir tutum almış olan üniversite öğretim üyeleri idi. Ve bizler koşa koşa gidiyorduk bu seminerlere. Öğrencisi olduğumuz programlardan uzaklaştırılmış, istifa etmek ya da emekli olmak zorunda kalmış, öğrenciler arasında adeta efsane gibi kulaktan kulağa dolaşan bu isimlerle buluşmak, onları tanımak, dinlemek, tartışmak, okumak üzere koşuyorduk.

BİLAR'daki bir grup feminist öğrenci (Berna, Çağlayan, Şöhret, Cemile, Müge, Şule...) olarak, 1989'un 8 Mart Dünya Kadınlar Günü kutlamalarında farklı bir şey yapmak istemiştik. O yıllarda çizdiğim kadın konulu resimlerden bir sergi, karikatürlerin cinsiyetçi içeriğini deşifre eden bir sergi, Nazım Hikmet dahil olmak üzere kimi putlaşmış şairlerimizin dizelerindeki ataerkil ifade ve anlatımları deşifre eden bir sergi ve çeşitli panel ve tartışmalar düzenlemiştik bir hafta boyunca. BİLAR'da eğitim veren hoca ve öğrenci çevrelerinde oldukça etkili olduğumu hatırlıyorum bu yaptıklarımızın. Ne yaptığımızdan öte, nasıl yaptığımız daha çok iz bırakmıştı bende. Eğlendiğimiz, keyif aldığımız, öğrendiğimiz, heyecanlandığımız bir bilinç yükseltme süreciydi bizler için.

Aynı bölümde öğrenci-eğitimci olarak karşılaşma fırsatını yakalayamamıştık; bu yüzden, üniversitedeki kürsüden değil ama BİLAR kürsüsünden dersini anlatan Şirin Tekeli'den 'siyasal ve toplumsal hayatta kadın'ı dinlemek, anlam arayışı içinde olduğum o yıllarda özel bir şeydi elbette. O yıllardan bugüne kendi kütüphanemde

sakladığım daktilo ile yazılmış notları, artık Kadın Eserleri Kütüphanesi Özel Arşivi'nde yerini aldı: BİLAR Seminerleri: Kadınlar, Siyasal ve Toplumsal Hayat.

kadın eserleri kütüphanesi'nde

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Şirin Tekeli'nin yan yana kullanılmadığı bir cümle kurmak çok zordur. Türkiye'nin ilk ve tek kadın eserleri kütüphanesi, 1989 yılında Fener'de bulunan tarihi binada kuruldu. Şirin Tekeli, Füsün Akatlı, Jale Baysal, Füsün Yaraş, Aslı Davaz'ın kadına dair olan her türlü bilgi ve dokümanı toplamak, görünmeyen görünürlük kılma, duyulmayı duyurmak amacıyla kurulan Kadın Kütüphanesi, Türkiye feminizminin ürettiği en önemli kurumlardan ve Şirin Tekeli bir kere daha, feminizmin belirleyici öznelere birisi olarak karşımıza çıkıyor. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, kuruluş senesinde şöyle belirtiyordu amacını: "Kadınların geçmişini iyi tanımak, bu bilgileri bugünün araştırmacılarına derli toplu bir şekilde sunmak ve bugünün yazılı belgelerini gelecek nesiller için saklamak". Şirin Tekeli, Kütüphane'nin kurucu üyesiydi ve hayatının sonuna kadar da öyle kaldı.

1996 yılından bugüne, Genel Kurul üyesi olduğum Kadın Eserleri Kütüphanesi bir diğer kesişme noktam. Başka pek çok feminist kadın gibi sanki Şirin Tekeli'nin

ayak izlerini sürüyor gibi, aynı kurumlardan geçmek ve aktif olarak da aynı kurumlarda birlikte olmak gurur, güven, güç ve heyecan veriyordu bana da. Doğru yerdeyim duygusu aynı zamanda. Evet, doğru yerdeyim, doğru bir iş yapıyorum duygusu. Çok az insan bu duyguyu verebilir. Eminim ki Türkiyeli çoğu feminist kadın için bu ortak bir duygudur.

Kadın Eserleri Kütüphanesi Olağan Genel Kurul Toplantısındayız. Şubat 2016. Genel Kurul üyemiz olan emektar feminist kadınlar, sevgili hocalarım Prof. Dr. Fatmagül Berktaş, Prof. Dr. Yeşim Arat oradalar. Şirin Tekeli de Bodrum'dan kalkıp gelmiş toplantıya. Daha bir hafta ya da on gün önce, İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları ve Araştırmaları Merkez Müdürlüğü görevimden, Türkiye'de toplumsal barış talebini dile getiren bir metne imza attığım için alınmıştım. Genel Kurul Toplantısı'nda Şirin Tekeli beni görür görmez, başıma gelenleri duymuş ve kaygılı bir ses tonuyla sarılıp, "Nasılsın, çocuklara, sana, eşine bir şey olmadı değil mi?" diye soruyor; beni dikkatle dinledikten sonra, gülümseyen bir ifadeyle, "Çok gurur duyduğumu bilmeni istiyorum" diyor bana güç vermek istercesine. Duyarlı, destekleyici ve onore edici yaklaşımı ve ifadesiyle, O feminist gücü, eli bir kere daha uzattığını hissettiriyordu bana, benim feminist bir kadın akademisyen olma seyrimde. Şirin Tekeli'yle çektiğimiz o günkü fotoğrafımıza bakarken, belleğimdeki 1980 sonrası Türkiye'sinin üniversiter ortam ve anlayışının çatışan yüzleri ile 2016 Türkiye'sinin üniversiter ortam ve yaklaşımındaki çatışan yüzlerinin benzerlik ve farklılıkları üzerine düşünürken buldum kendimi. Üniversiter yaşamın en temel faaliyeti olan, yaratıcı bilgi üretme çabasında, özgür ve eleştirel düşünmenin her daim vazgeçilmezliği ve aciliyetinin önemini hatırlatıyordu.

Türkiye feminizminin en önemli kilometre taşlarının örülmesinde öncülük etmiş olan Şirin Tekeli, Türkiyeli kadınların hayatlarını değiştiren, dönüştüren etkilerde bulundu. Ortaya koyduğu feminist teori ve politika

ufkumuzu, yolumuzu açtı. Işık saçtın biz Türkiyeli feministlere Şirin Tekeli. Işıklar içinde kal...

Türkiye feminizminin en önemli kilometre taşlarının örülmesinde öncülük etmiş olan Şirin Tekeli, Türkiyeli kadınların hayatlarını değiştiren, dönüştüren etkilerde bulundu. Ortaya koyduğu feminist teori ve politika ufkumuzu, yolumuzu açtı.

akademi gündemine dair

İzzettin Önder*

Örgütlü toplumsal kurum olan üniversite, işleyişi ve üretimi ile her toplumda ve her dönemde üst-yapı kurumu niteliği bağlamında zımnî olarak toplumsal ideolojinin siyasi sembolü ve koruyucu odağı olma işlevi ile yükümlendirilmiştir. Bir yönü ile böyle tanımlanabilecek kurumsal niteliğine karşın akademik özlü işleyişi arasındaki çatışma daima üniversite-siyaset gerginliği yaratmıştır. Batı dünyasında başlangıç dönemlerinde üniversitelerin kilise bağlantısı işleyişi sakin gösteriyor olmakla beraber, Darwin'in evrim kuramı karşısında kilisenin tutumu ortadadır. Ne var ki, Luther çıkışı gibi çıkışlar ve Protestanlığın gelişmesi, bir nebze de olsa süreci rahatlatmıştır. Bunların yanında, bir de dünya yuvarlaktır sözcüğünün akıbetini hazırlayan, Sokrates'e baldıran zehri içiren engizisyonları unutmamalıyız. Bir zamanlar kilise ve dinsel dogmalarla çatışma içine girmiş olan üniversite, sermayenin hâkimiyetini ortaya koyması ile farklı ve örtülü baskı altına girmiş bulunmaktadır. Tüm dünya tarihinde, çok farklı nedenlerle yaşanmış olan ve halen yaşanan bu tür olaylar, kurumsal işleyişi ve öz dokuları itibarıyla içsel çatışmalı nitelikleri nedeniyle ne istisnaîdir ne de gelecek dönemlerde sonlanabilecek niteliktedir. Nihayet Hitler Almanya'sı ve günümüzün Türkiye'sinde yaşananla da, farklı nedenlerle, benzeşen çok tipik örneklerdir.

Bu kısa açıklamalardan Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki sürece göz atacak olursak, kaçınılmaz olarak, Osmanlı dönemine kısa atıfta bulunmak gerekmektedir. 1869 yılında *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Darülfünun-u Osmaniye 1870* yılında kurulmuş oldu. Bu girişim fazla başarılı olmamıştır. Bunun üzerine, bugünkü Galatasaray Lisesi'nin başlangıcı olarak, 1874 yılında *Darülfünun-u Sultani* kurulmuştur. 1900 yılına geldiğimizde ise *Darülfünun-u Şahane* Nizamnamesi ile ilk üniversite diyebileceğimiz kurum oluşturulmuştur. 1912 yılında İstanbul Darülfünunu resmen kurulmuştur. 1933 yılında üniversitede ciddi tasfiye hareketi yapılmış, 35 tıp, 47 fen öğretim üyesi tasfiyeye tabi tutulmuştur. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip bu tasfiyeyi "bilimden önce, ideoloji gelir" ifadesi ile meşrulaştırmaya çalışmıştır. 1934 yılında *İstanbul Üniversitesi'nde İstihdam Olunacak Ecnebi Müttehassıslara Aktolunacak Mukavelelere Dair Kanun* ile Hitler Almanya'sından Türkiye'ye sığınan birçok öğretim üyesi istihdam edilmiştir. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında ise, 1946 tarihli Üniversiteler Kanunu ile Osmanlı Darülfünun sistemi radikal şekilde çağdaş üniversite yapısına dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bu tarihten itibaren, 1948 Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi tasfiyesi, 1956 tasfiyesi, 1960 yılında 147'ler tasfiyesi, 1971 yılında 12 Mart tasfiyesi, 1980 yılında 1402 sayılı yasa ile tasfiye ve nihayet içinde bulunduğumuz OHAL döneminde ise üniversitede geçmiştekilerden çok farklı nitelik ve miktarda tasfiyeye gidilmektedir. Görülüyor ki, hemen her dönemde farklı yönetimlerde üniversite tasfiyeye maruz kalmıştır.

Siyaset üniversite ilişkisinde iki farklı noktayı gözden kaçırmamak gerekir. Bunlardan birincisi bilim faaliyet alanıdır. Doğa bilimleri ve sosyal bilimler diye kabaca ikiye ayırdığımız durumda, günümüz koşullarında sosyal bilimlerin doğa bilimlerine göre çok daha yoğun baskı altında kaldığı ileri sürülebilir. Bunun nedeni, sosyal bilimlerin döneme başat ideolojilerle daha yoğun çatışma içinde olabilmesidir. Diğer yandan, doğa bilimleri sermayeye yeni faaliyet ve kâr alanları

* Prof. Dr.
İstanbul Üniversitesi
Emekli Öğretim Üyesi

açtığından sistemle çatışma içinde değil, uyum içinde olabilmektedir.

Bilim siyaset ilişkisinde dikkat edilmesi gereken ikinci nokta ise, ülkelerin ekonomik kalkınmışlık düzeyleridir. Kalkınmanın ilk aşamalarında, kapitalizmin katı kurallarının henüz tam olarak yerleşmediği durumda dışarıdan aktarılan farklı ideolojik görüşlere dayalı sosyal bilimler yaşam alanı bulabilir. Ancak kalkınmanın görece hız kazandığı ve sermaye ideolojisinin başat hale geldiği dönemlerde sermaye ideolojisine aykırı sosyal bilim faaliyeti yasaklı hale gelebilir. Bu durumun tipik örneğini Türkiye 1980 öncesi ve sonrası oluşturur. 1980 öncesinde başat ideoloji zayıf iken İstanbul Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi bünyesinde sol görüşlü öğretim üyeleri yaşam alanı bulabilmiş idi. 1980 operasyonu ile Türkiye küresel sisteme entegre edilmeye başlayınca, artık sosyal bilimler de bu akıma uyma konumuna çekildi. 1402 sayılı yasa ile ihraçların ve 1982 yılında geçilen YÖK uygulaması böylesi sürecin sonucudur. Artık sol görüşler müsamaha ile karşılanamazdı. Günümüzün gelişmiş ekonomilerinde ülke zenginliği ortamında üniversiteler yeterli pay alabildiklerinden sol hareketlere karşı bigâne kalmakta, hatta bu tür akımları farklı gerekçelerle yerebilmekteler. Ancak bu sessizlik ya da sola karşı tavır özgürlükle değil, ekonomik gücün üniversite üzerinde kurduğu örtülü baskı ile açıklanmalıdır. Doğa bilimlerindeki gelişmeler ise, açıktır ki, kapitalizm öncesi ya da ilk dönemlerde kilisenin hâkim olduğu dönemde, günümüzün sosyal bilimlerinin maruz kaldığı muameleye maruz kalmışlar idi. Hitler temizliği ise ırksal temizlik olarak istisnai ve sui generis olay olarak görülebilir. Almanya'daki bu temizlikten ABD ve Türkiye farklı alanlarda yararlanmışlardır.

Üniversite üzerinde yapılan her operasyon, açıktır ki, aynı anda toplumların gelişmesi ve ilerlemesi üzerinde yapılmış bir operasyon olarak görülmelidir. Bu olgu 1933-1939 Hitler operasyonu bağlamında Almanya için olduğu kadar, 1982 YÖK uygulaması ve günümüzün OHAL ihraç-

ları bağlamında ülkemiz için de geçerlidir. Cumhuriyet döneminin özellikle de 1980 operasyonu ve günümüz operasyonu sol akıma yönelik sağ ve faşizan uygulamalardır. Meseleyi bu kadar basit de görmemeliyiz. Küreselleşme koşullarında ülkelerin hiyerarşik dizilişini ve yaratılan küresel katma değerden alınan payı ülkelerin teknoloji düzeyleri belirlemektedir. Hal böyle olunca, çevresel konumlu ülkelerin eğitim politikalarının zımî olarak ikili amacı yöneltildiği ileri sürülebilir. Bunlardan birincisi, merkezin sömürgecilik politika ve uygulamasının çevre ekonomilere doğal ekonomik süreçler, hatta bu ülkelere yarar sağlayıcı işlemler olarak aktarılması gerekmektedir. Bu bağlamda üniversitelerin örgütlenmesi ve bilimsel dokusu itibarıyla sağ ideoloji hâkimiyetini benimsemesi amaçtır. İkinci amaç ise, çevresel konumlu ülkelerde teknoloji üretimi yerine, merkez ekonomilerde üretilen teknolojiyi uygulama yöntem ve becerisinin geliştirilmesi ve bu amaçla eğitimin teknik okul düzeyinde gerçekleştirilmesinin sağlanmasıdır. Zamanımızın üçüncü paylaşım savaşı ya da yeni model sömürgecilik yönteminin bir kanalı da eğitimidir. Böylece, salt alt kademe eğitim hizmetinin sağlandığı çevresel ülkelerde yetişen nitelikli gençler ileri eğitimlerini almak üzere merkez ülkelere giderek oranın elemanı olabilirler. Bu süreçte temel maliyet çevresel ülkelere yüklenerek beyin göçü yolu ile merkez ekonomiler çevresel konumlu ekonomiler üzerinde sömürü hâkimiyeti kurmuş ve çevre ekonomileri görece geri düzeyde tutulmuş olmaktadır. Ya da ileri ülkelerde ileri düzey eğitim alanlar kendi ülkelerine döndüklerinde kazanmış oldukları sosyal bilgilerle ülkelerine yararlı olamadıkları gibi, çoğu durumda ülke koşullarına yabancılaşmaktadır. Günümüzde merkez ekonomilerin çevresel konumlu ekonomiler üzerindeki bilgi hâkimiyeti ve sömürü ilişkisi kanalı, özgür üniversite ve özerk bilgi koşuluna uymayan kurumsal nitelikli üniversitedir. Çevresel konumlu ülkeler kesinlikle merkezlerde üretilen bilgilerden uzak kalmamalı, ancak bu bilgilerin ülkeye

Üniversite üzerinde yapılan her operasyon, açıktır ki, aynı anda toplumların gelişmesi ve ilerlemesi üzerinde yapılmış bir operasyon olarak görülmelidir.

Günümüzde OHAL uygulamasında üniversite üzerinde yapılan ayıklayıcı tasfiyenin FETÖ operasyonu ile doğrudan bir ilişkisi olmayıp, sol ve özgür araştırma yanlısı akademisyenlerin, ülkenin kan kaybı pahasına, ihraç işlemidir.

uyarlanması konusunda ek çaba sarf etmeleri gerekmektedir. Bu konuda eğitim kurumları kamusal örgütlerle işbirliği içinde teknoloji üretim ünitelerinde özgün çalışmalar yapılması konusunda çaba harcamalıdır. Kendi teknolojisini üretemeyen hiçbir ülke gelecek yıllarda ayakta kalmaya aday görülemez. Eğitim, salt kalkınma meselesi olmanın çok ötesinde, var olma meselesidir. O nedenle, aktarım yolu ile teknoloji üretilemeyeceği gibi, bilgi de üretilemez. Bilginin evrensel olduğu gerçek olmakla beraber, her ülkenin var olan bilgiyi kendi koşullarına adapte etmesi ve evrensel bilgi havuzuna katkı yapması ülkelerin beka şartıdır.

Türkiye’de son on beş yılın eğitim faciası bir rastlantı olarak görülemez. 1982 YÖK darbesi ile yönetsel alanda başlatılan merkezi ve dikey karar alma mekanizması yanında, mali alanda yüksek eğitim kurumlarının sermaye ile ilişkiye itilmesi ve bu bağlamda üniversite-sanayi işbirliği, üniversitelerin bağımsız bilim ve teknoloji üretme kapasitesi önünde çok ciddi engeldir. Üniversiteye kaynak sağlandığı ve üniversitedeki çalışma ve yaratılan yeniliklerin sanayiye aktarılması gibi ilk anda anlamlı ve yararlı ilişki olarak gösterilen süreç, aslında evrensel ölçütlerle üniversitelerin geri bırakılması misyonunu ifa etmektedir. Şöyle ki, günümüzün ileri sanayi ülkeleri çevresel konumlu ülke

sanayilerini bağımlı hale getirmektedir. Ürettiğimiz dayanıklı tüketim malları ya da araçların markalarına baktığımızda bu durum çok açıktır. Hal böyle olunca, üniversite-sanayi işbirliği, sanayi yapısının ileri ülke sanayi yapısı karşısındaki konumuna analogik olarak, üniversite yapımızın da ileri ülkeler üniversite yapısından geri düzeyde tutulduğu gerçeğini yansıtır. Üniversitelerin ürünlerini sanayi ve ekonominin aktif alanlarına aktarması başka şeydir, üniversitelerin sanayi ve ekonomik yapıya kilitlenmesi ise tamamıyla başka ve kasıtlı bir projedir.

Günümüzde OHAL uygulamasında üniversite üzerinde yapılan ayıklayıcı tasfiyenin FETÖ operasyonu ile doğrudan bir ilişkisi olmayıp, sol ve özgür araştırma yanlısı akademisyenlerin, ülkenin kan kaybı pahasına, ihraç işlemidir. Bu işlemlerin OHAL altında yapılması, haksız ihraç işlemine tabi olanların kısa sürede hukuk yoluna başvurusu olanaklı olmadığı gibi, mesleklerini icra edebilecekleri alternatif alanlarda istihdam olanaklarını da kısıtlamaktadır. Böylece, işlemler birey bazında haksız olduğu kadar, toplumsal tabanda da emperyalizm ve sözcüsü OHAL kurgulayıcıları tarafından istenmeyen alanların toplumsal bilim yaşamından kazınması işlemidir. Bu işlemler, özünde, emperyalizmin çıkarının, ajanları marifetiyle ülke içinde başatlığa sürülmesidir.

girişim ethosu, düzenlenmiş özgürlük ve neoliberal özne

özet

Bu çalışma, Michel Foucault'nun neoliberalizmi siyasal bir rasyonalite olarak değerlendiren analizini takip ederek neoliberalizm üzerine iki özgün yaklaşımı tartışmayı amaçlamaktadır. İlki liberal yönetimselliğin krizine bir yanıt olarak ortaya çıkan Alman Ordoliberalizmi. İkincisi ise Keynesçi ekonomiye ve refah devletine yönelik tepkiyle bağlantılı olarak iktisadi rasyonaliteyi beşeri eylem alanının tamamına doğru genişleten Chicago okulunun neoliberalizmidir. Her iki yaklaşım toplumsal ilişkileri girişim ve rekabet kavramları etrafında yeniden tarif etmeyi amaçlar. Böylece özneyi piyasa toplumuna entegre ederek her iki yaklaşım bireyleri kendi emeğinin gö-nüllü girişimcilerine dönüştürmeyi hedefler.

anahtar kelimeler: Neoliberalizm, ordoliberalizm, Michel Foucault, girişim, Chicago Okulu.

abstract

This study follows Michel Foucault's analysis of neoliberalism as a political rationality, and aims to discuss two distinctive approaches on neoliberalism. The first one is German Ordoliberalism that came up as an answer to the crisis of liberal governmentality. The second one is the Chicago School's neoliberalism that suggested to extend the economic rationality to the all fields of social practices in a close relation to the disapproval of Keynesian economics and the welfare-state. Both approaches aim to redefine the social relations around the concepts of enterprise and competition. Therefore, they both intend to transform the individuals into voluntary entrepreneurs of their own labor by integrating the subject into market society.

keywords: Neoliberalism, ordoliberalism, Michel Foucault, enterprise, Chicago School.

ordoliberalizm: piyasa, rekabet ve güçlü devlet

Neoliberalizm teriminin kullanımı iki farklı döneme ayrılabilir. İlk olarak 1970'lere kadar neoliberalizm esasen 1930-1960 arası dönemde Ordoliberalizm, Walter Lippmann Kolokyumu, Mont Pelerin Derneği ve Chicago Okulu'nun planlı ekonomi, müdahalecilik ve Keynesçilik karşıtlığını tarif etmek için kullanıyordu. 1980'lerin başından itibaren neoliberalizm oldukça farklı biçimlerde kullanılmaya başlandı, piyasa deregülasyonu, özelleştirme, refah devletinin geri çekilmesi dalgasını tarif etmeye başladı. Böylece neoliberalizm sadece bir siyasa modelini değil aynı zamanda daha

geniş siyasal, ideolojik, kültürel, mekânsal olguları anlatan bir kavram olarak gitgide büyüyerek genişlemeye başladı. 1990'lardan günümüze ise kavram artık içinde yaşadığımız zamanın ruhunu anlatır durumdadır (Venugopal, 2015: 167-168).

Yirminci yüzyılın ilk yarısında farklı kolektivizm ve planlama biçimlerinin yükselişi, 1930'lı ve 1940'lı yıllarda neoliberalizmin entelektüel olarak doğuşu bakımından hayati öneme sahiptir. Neoliberalizmin doğuş anı olarak genellikle savaş sonrası liberal düşüncüyü biçimlendirme çabası olan ve katılımcıları arasında Ludwig von Mises, Karl Popper, Milton Friedman, Wilhelm Röpke, Walter Eucken gibi isimlerin

Gökhan Demir*

* Dr.
gokhandemir11@gmail.com

Kapitalizmin kötü toplumsal koşullar ürettiğini kabul eden ordoliberaller kapitalizme verilen kolektivist yanıtları anlaşılır bulmakla beraber bu yanıtların aynı sefaleti tahkim edeceğini dile getirirler.

olduğu 1947'de Mont-Pelerin Derneği'nin kuruluşu gösterilmektedir. Bu derneğin kuruluşuna katılanlar uzun dönemli entelektüel hakimiyet stratejisi için transatlantik bir ağ yaratmayı amaçladılar. Aslında neoliberalizmin ortaya çıkışı daha eskiye uzanır. 26 Ağustos 1938'de beş gün boyunca Paris'te Louis Rougier öncülüğünde toplanan ve katılımcıları arasında Friedrich von Hayek, Ludwig von Mises, Raymond Aron, Michael Polanyi, Alexander Rüstow ve Wilhelm Röpke gibi isimlerin olduğu Walter Lippmann Kolokyumu liberal enternasyonal kurma yönündeki ilk teşebbüstür. 26 kişinin katıldığı kolokyumun amacı dağınık bir entelektüel hareketi toparlamak ve 'totalitarizm'in yükselişiyle daha iyi mücadele etmek için liberalizmi yeniden kurmaktır. Katılımcılar, 'bırakınız yapsınlar'ın (laissez faire) doğalcılığıyla birlikte kolektivizmi ve planlamacılığı da eleştirirler ve liberalizmi yeniden canlandırmak isterler (Denord, 2009: 48-51; Dardot ve Laval, 2012: 141-145; Foucault, 2015: 113, 134; Turner, 2007: 70-72; Bjerre-Poulsen, 2014: 202-205; Burgin, 2012: 55-86; Jones, 2012: 3-4, 31-32).

Çalışmanın ele alacağı yaklaşımlardan ilki olan Freiburg Okulu, Freiburg Üniversitesi'nde 1930'lu yıllarda iktisatçı Walter Eucken (1891-1950) ve hukukçu Franz Böhm (1895-1977) tarafından kurulmuştur. Eucken ve Böhm'ün çalışmalarına Hans Grossmann-Doerth de (1894-1944) katılmıştır. Bu üç bilim insanı, hukuk ve ekonomi üzerine ortak seminerler düzenlemenin yanı sıra 1937'de kurulan Ekonominin Düzeni (*Ordnung der Wirtschaft*) başlığı altındaki yayınlar serisinde de birlikte çalışmışlardır. 1948 yılında günümüzde hala yayınlanan Ordo isimli dergiyi çıkarmaya başlamışlardır. (Vanberg, 2001: 37; Dardot ve Laval, 2012: 169; Foucault, 66-67; Tribe, 1995: 209; Glossner, 2010: 39-40). Ordoliberalizm ismini bu dergiden almaktadır. Bu yazarların yanı sıra temayüz eden diğer araştırmacılar olarak Alexander Rüstow (1885-1963), Wilhelm Röpke (1899-1966) ve Alfred Müller-Armack'ı (1901-1978) da saymak gerekir.

Ordoliberalizm Alman sosyal piyasa ekonomisinin¹ arkasındaki yaklaşımdır. Bu yaklaşım Weimar Cumhuriyeti'nin (1918-1933) iktisadi kriz, toplumsal istikrarsızlık, siyasal altüst oluş ve yönetilemezlik koşullarında ortaya çıkmıştır. Söz konusu kriz koşullarında ordoliberalizmin kurucu düşünürleri kapitalizmin liberal bir ekonomi olarak nasıl işleyeceği üzerine bir açıklama veya iktisadi bir rasyonalite geliştirdiler (Bonefeld, 2012a: 633-634; 2012b: 35; 2013a: 106; Sally, 1996: 30). Devletin meşruiyetinin sürekli tartışma konusu olduğu ve iç politikada sürekli ekonomik sorunlarla boğuşulan Weimar Cumhuriyeti'nden itibaren bu sorun ortadaydı (Storer, 2015). 1925-1930 yıllarından beri ordoliberaller buna cevap arıyordu (Foucault, 2015: 91). 1920'lerin kapitalist krizi ordoliberalere göre ekonominin tek başına örgütlenemeyeceğini göstermektedir. Kapitalizmin kötü toplumsal koşullar (proleterleşme) ürettiğini kabul eden ordoliberaler kapitalizme verilen kolektivist yanıtları anlaşılır bulmakla beraber bu yanıtların aynı sefaleti tahkim edeceğini dile getirirler. Neoliberalizmi, bırakınız yapsınlar ile siyasal iktisadın kolektivist biçimlerine (Bismarckçı paternalizm, planlı ekonomi, Keynesçilik ve Bolşevizm) karşıt üçüncü bir yol olarak düşünürler. Doğalcı bir naiflik (Foucault, 2015: 105-106) olan bırakınız yapsınların kapitalizmin toplumsal sonuçlarına kör olduğunu savunurlar. Siyasal iktisadın kolektivist biçimlerinin de üstesinden gelmeye çalıştığı aynı proleter koşulu yoğunlaştırdığını, ekonomiyi örgütleme çabalarının kaçınılmaz olarak tiranlığa yol açtığını söylerler. Ordoliberal düşüncenin kalbindeki temel sorun kitle demokrasilerinin karşılaştığı güçlükler, sınıf çatışmaları ve siyasal çekişmeler karşısında girişimin nasıl teşvik edileceği, piyasanın liberal yönetiminin nasıl sürdürüleceği yani bir bütün olarak kapitalist rasyonalitenin devamlılığının nasıl sağlanacağıdır (Bonefeld, 2012a: 634-635; 2013b: 234).

Piyasayı örgütleyici ve düzenleyici ilke olarak benimseyen bu neoliberal öneri, klasik liberal piyasa anlayışına içkin olan doğallığı kabul etmemektedir. Alman ne-

oliberaller, bırakınız yapsınlar ve serbest piyasanın erdemlerine inanmayı hatalı ve zararlı bulmaktadır. Piyasa, muhafazası ve düzgün işlemesi için özenli 'yetştirilme'si gereken anayasal bir düzene dayanan siyasal-kültürel bir ürün olarak kavramsallaştırılmaktadır (Raffnsøe, Gudmand-Hoyer ve Thaning, 2016: 300). Eucken ve Böhm, insanların kendini bulduğu sosyo-ekonomik düzenlerin önemli ölçüde kolektif ve politik tercihe bağlı olduğunu vurgularlar. Bu çerçevede ekonomik düzenlerin beşeri bir tasarıma dayandığını ve bu düzenlerin ancak planlı reformlarla geliştirilebileceğinde ısrar etmektedirler (Vanberg, 2001: 41). Smithçi 'görünmez el'in ahenkli dünyasına karşı ordoliberal devlet iktisadi düzen kurup, teminat alıp ve denetlemesinin toplumsal gelişme için zorunlu görülen rekabeti olanaklı kılacağı görüşünü dile getirirler. İktisadi düzenin devletin sunacağı iktisadi bir anayasa tarafından yönlendirilmesi gerektiğini ifade ederler. Eucken 1940'ta ekonomik sistemlerin gelişmesine izin vermemizle etkin, insani bir sistem yaratma sorununun kendiliğinden çözülemeyeceğini ve ekonomik sistemin bilinçli olarak düzenlenmesi, biçimlendirilmesi gerektiğini ileri sürer (Eucken, 1992: 314). Ordoliberal devlet müdahalesini ve iktisadi gücün tekellerde, tröstlerde ve kartellerde yoğunlaşmasını reddettikleri gibi klasik liberalizmin bırakınız yapsınlar ilkesine de mesafe alırlar (Turner, 2008: 82). Freiburg Okulu'nun kurucuları, liberalizmin bazı versiyonlarının aksine serbest piyasa düzeninin doğal bir şey değil devam ettirilmesi ve düzenli olarak çalıştırılması gereken anayasal bir düzene dayanan politik-kültürel bir ürün olduğunu vurgulamaktadır. Bu bakımdan, Freiburg Okulu'nun kurucuları, devletin piyasa rekabetinin etkili biçimde işlemesinin önünü açan uygun kurallar ve kurumlar çerçevesini yaratma ve sürdürme konusunda oynamak zorunda olduğu esas olumlu rolü kavrayamayan bırakınız yapsınlar liberalizminden kendilerini ayırırlar. Zira doğal iktisadi olgular olmayan piyasa ve rekabetin kendiliğinden işleyemeyeceğini ve kendi başına ayakta kalamayaca-

ğını savunurlar (Vanberg, 2001: 42; 1988: 19; Rieter ve Schmolz, 1993: 103; Lemke, 2016: 341; Gordon, 1991: 41). Bu anlamda iktisadi düzenin kurulması, devamlılığının sağlanması ve kurumsallaştırılması için hukuki ve siyasal müdahalelerle teminat altına alınması gerekmektedir.

Freiburg Okulu'nun kurucuları, "doğal düzenin kendiliğinden ortaya çıkmasına duyulan nedensiz güven"den (Eucken, 1989: 38) ötürü selefleri kimi 19. yüzyıl liberallerini eleştirdiğine yukarıda değindik. Onlar bu anlamda piyasa rekabeti için uygun bir yasal-kurumsal çerçevenin kendi kendine meydana geldiği ve doğal olarak geliştiğinin varsayamayacağını savunurlar (Vanberg, 2001: 42). Serbest rekabet, yüksek ekonomik üretkenlik ve siyasi özgürlük olanağı sunsa da aktif bir bütünleştirici güç değildir (Rüstow, 1961: 183). Ekonomik düzeni inşa etmek ve devamlılığını sağlamak büyük ölçüde politik bir görev olarak görülür. Dolayısıyla rekabetçi düzenin kendiliğinden ortaya çıkamayacağını ve devamlılığını kendi başına sağlayamayacağını ileri sürerler. Bunun için daimi bir siyasal çaba, yasal-kurumsal-anayasal bir çerçeve gereklidir. Uzun vadede de serbest piyasanın sürdürülebilirliği için kurallarla sınırlanmış fakat güçlü bir devlet gerekmektedir. Kapitalist piyasa ekonomisini kurma rolü verilen güçlü devletten kasıt, görev ve sorumlulukları açık biçimde tarif edilmiş bir devlettir. Bu devlet kendinde bir amaç değildir, rekabeti teminat altına alacak serbest piyasanın yasal-kurumsal çerçevesini inşa etmekle yükümlü bir devlettir. Devletin iktisadi alana, piyasaya doğrudan müdahalesine tümüyle karşıdılar. Çoğulcu yorumlara karşı otoritenin merkezi kaynağı olarak kabul edilen devletin her etkinliğe müdahale etmemesi gerektiği savunurlar, çünkü bu durumu güçlü bir devletin işareti değil içler acısı bir zayıflık belirtisi olarak görürler (Friedrich, 1955: 512). Wilhelm Röpke'nin devlete biçilen rol hakkındaki düşünceleri bu anlamda önemlidir. Serbest piyasa ekonomisi ve ekonomik programları şu tür bir devleti varsayar. Devlet kendisini ilgilendiren ve ilgilendirmeyen alanların

Freiburg Okulu'nun kurucuları, liberalizmin bazı versiyonlarının aksine serbest piyasa düzeninin doğal bir şey değil devam ettirilmesi ve düzenli olarak çalıştırılması gereken anayasal bir düzene dayanan politik-kültürel bir ürün olduğunu vurgulamaktadır.

sınırlarını bilmeli, bu alanlar dahilinde gücünü kullanmakla beraber başka alanlara asla müdahale etmemelidir. Devlet, oyuna katılmadan ve oyunculara talimatlar vermeden, yürürlükteki kurallara uyulmasını sağlamalıdır. Bu devlet olmaksızın gerçek bir piyasa ekonomisi var olamaz (Röpke, 1950: 192). Devlete biçtikleri vazifenin piyasanın işlemesi için gerekli koşulların yerine getirilmesi olduğu açıkça ortaya konmaktadır. Bununla beraber aktif, zinde, müdahale eden bu devlet kavramsallaştırmasıyla ordoliberalizm özerk yasaları olan iktisat kavramı yerine toplumsal müdahalelerin ve siyasal düzenlemelerin nesnesi olarak “iktisadi düzen” kavramını koyarlar (Lemke, 2016: 343).

insancıl ekonomi, girişim ve vitalpolitik

Ordoliberallerin ayırt edici özelliklerinden biri de ‘toplumsal sorun’ adını verdikleri meseleyi çözmek için gösterdiği çabadır.

Ordoliberallerin ayırt edici özelliklerinden biri de ‘toplumsal sorun’ adını verdikleri meseleyi çözmek için gösterdiği çabadır. Bu çabanın somut karşılığı ise Röpke ve Rüstow’un toplumsal tutunumu sağlamak adına sundukları sosyo-kültürel ve moral çerçevede karşılığını bulmaktadır (Ptak, 2009: 102-103). ‘Toplumsal sorun’un bağıni serbest piyasanın bir bütün olarak toplumu bütünleştirmeye muktedir olmamasıyla kurarlar. Bu anlamda sosyo-ekonomik düzenin, piyasa, özgürlük ve sorumluluğu kolaylaştıran, toplumsal bütünleşmeyi sağlamaştıracak etik çerçeve sunan bir sosyal politika tarafından sürdürülmesi gerektiğini öne sürerler (Bonefeld, 2012a: 646). Diğer bir ifadeyle rekabetin etkin olması sağlam bir siyasal, toplumsal ve moral çerçevenin gerekli olduğunu savunurlar. İktisadi özgürlüğün rekabetçi ekonominin temeli olarak toplumun içsel bütünleşmesini sağlamak için güçlü devlete gereksinim duyduğunu ve serbest ekonominin sosyo-ekonomik tutunumunu sağlayacak bir sosyal politika ihtiyacını dile getirirler (Bonefeld, 2012b: 35; 2013a: 111).

Dolayısıyla güçlü bir devleti isterler zira onlara göre güçsüz devlet, sosyo-ekonomik ilişkileri depolitize etmek bir yana iktisadi ve toplumsal alanları siyasallaştırır,

girişimcinin bireysel özgürlüğünü kolaylaştıracığına, toplumsal adalet adına girişim ve bireysel canlılığı bastırır. Dolayısıyla güçsüz devlet ile sosyo-ekonomik kaos ve sınıf çatışması eşdeğerlik kurulur. Güçsüz devlet cansızlaştırılmış (devitalized) toplumsal bir durum olarak kavranır (Bonefeld, 2012a: 642).

Serbest piyasanın cansızlaştırıcı (devitalized) toplumsal sonuçlar (proleterleşmiş işçiler) ürettiğini ve bu durumun toplumsal-moral bütünleşmeyi zayıflatan etkiler yarattığını kabul ederler. Toplumsal yapıların proleterleşmesi, kapitalist toplumsal ilişkilere içkin bir eğilimdir, sınırlandırılmazsa toplumsal kriz, altüst oluş ve düzensizliğe yol açar. Bunun üstesinden gelmek için kapitalist toplumun irrasyonelliklerinin ürettiği sorunlara ve yarattığı çelişiklere sosyo-kültürel olarak müdahale edilmeli ve proleterleşmenin önüne geçilmelidir. Proleterleşmenin önüne geçmek için (de-proletarianization) girişimciliği, özel mülkiyeti, serbest fiyat mekanizmasını toplumun dokusunun içine yerleştirmek (vitalpolitik) gerekliliğinden söz ederler. Toplumsal olarak parçalayıcı etkileri (Röpke, 1960: 127) ve piyasa mantığı karşısında rekabetin canlılığını sürdürmek için toplumda girişimin “psikolojik-moral güçleri”nin (Röpke, 1942: 68) yerleşmesini içeren “piyasa polisi”nin (Rüstow, 1963) siyaseten kolaylaştırıcılığına olan ihtiyaçtan söz ederler. (Bonefeld, 2013a: 107-109, 118; 2013b: 238-239; 2012a: 634, 651). Dolayısıyla iktisadi özgürlüğün koşulları iktisadi alanın ve piyasa mekanizmalarının dışında aranır. Rüstow’un ifadesiyle özgürlüğü sürdürmek adına piyasanın içinde eksik olan bütünleşme için piyasanın dışına bakmak gereklidir (Rüstow, 1942: 272). Buradaki özgürlük düzen çerçevesinde özgürlüktür ve düzen de bir siyasal otorite meselesidir. Özgürlük sadece düzene dayandığında ilerler ve özgür insanlar fiyat mekanizmasına gönüllü biçimde güvenir ve uyum sağlar. Düzenin sağlanması toplumsal çıkarları yöneten güçlü bir devlete dayanmaktadır. Böylece, devlet, piyasadaki bütün düzensizlikleri ortadan kaldır-

mak ve böylece piyasa ilişkileri apolitik mübadele ilişkileri olarak depolitize etmekle ve dolayısıyla siyasal olanı tekeline almakla yükümlüdür. Devlet kendi alanında mümkün olduğunda güçlü fakat alanı dışında iktisadi alanda mümkün olduğunca az güce sahip olmalıdır. Sosyo-ekonomik ilişkilerin depolitizasyonu ve devletin politizasyonu birlikte toplumsal örgütlenmenin karşılıklı bağımlı biçimlerine aittir (Bonefeld, 2012a: 641).

Röpke'ye göre piyasa ekonomisi düzen kurmak ve denetimi sağlamak adına toplumun üzerine kurulabileceği bir ilke değildir. Düzen tek başına rekabet ilkesiyle sağlanamaz. Birleştirici olmaktan ziyade dağıtan bir etkiye sahiptir ve sosyolojik ve ahlaki açıdan tehlikelidir. Toplumsal patlama etkisine sahip olmaması ve soysuzlaşması için, rekabetin çok sağlam siyasal ve moral bir çerçeveye ihtiyacı vardır. Bunun için açgözlü çıkarıcılar zümresinden uzak bir devlet; yüksek düzeyde ticaret ahlakı; mensup olduğu topluluğa bağlılığı olan, işbirliğine hazır insanlardan mürekkep bir toplum zorunludur (Röpke 1950: 181).

Piyasa dinamikleri yapay ve içkin olarak kırılğan yapılar olarak kabul edilir. Dolayısıyla toplumsal kurumların bu yapıların cılız rekabet mekanizmalarını desteklemenin bir yolu olarak biçimlendirilmesi gerekmektedir. Jacques Donzelot'un öne sürdüğü gibi, ordoliberaller iktisadi rasyonaliteyi islah edecek bir toplumsal rasyonalite değil kapitalizmin toplumsal irrasyonalitesini boşa çıkarmaya muktedir bir iktisadi rasyonalite arıyorlardı (Donzelot, 2008: 123). Toplum, bir dizi hedefe göre örgütlenmelidir: Merkezileşme terk edilmeli, orta büyüklükteki ve proleter olmayan girişimler teşvik edilmeli ve desteklenmeli, mülkiyet sahipliği artmalıdır. Bu toplumsal yeniden örgütlenmeyi yöneten temel ilke girişim kavramıdır ve toplumsal organizmanın bütün düzeylerinde davranışı yönetiyordu. Bu her tarafa yayılan girişimciliğin nihai amacı rekabetin kırılğan doğasını, Foucault'nun terimleriyle "eşitsizlikler arasında biçimsel bir oyun"u korumaktır (Foucault, 2015: 106; McNay, 2009: 57-58).

Ordoliberaller devlete, piyasa ekonomisinin işlemesi ve rekabetin işlemesi için gerekli yasal-kurumsal çerçeveyi sağlamasının dışında da ihtiyaç duyarlar. Aktif, güçlü devlet bir yandan kurumsal-yasal çerçeve sunmalıdır. Bu devlet diğer yandan piyasa süreçlerinin ürettiği toplumsal sorunlara karşı toplumun moral bütünleşmesini sağlayacak sosyal politikayı da hayata geçirmelidir. Ordoliberaller yasal-kurumsal düzenleyici çerçevenin toplumda rekabeti, girişimi ve piyasayı yerleştirmek için yeterli olmadığı görüşüne sahiptirler. Rekabet, girişim, iktisadi özgürlüğün koşullarının yaratılması tamamlayıcı bir sosyolojik-antropolojik moral çerçeveyi de gerektirir.

Piyasa ekonomisi, kendisine gerekli olan varlık biçimlerini, değerleri, arzuları sağlayan bir topluma dayandığı ölçüde işleyebilir (Dardot ve Laval, 2012: 188). Rekabetçi düzenin yasal-kurumsal koşullarını yaratmak veya hukuk devletinin kuruluşu tek başına yeterli değildir, ikinci bir boyuta ve aşamaya ihtiyaç vardır. Bu da öznenin piyasa toplumuna entegre edilmesi için moral-kültürel boyutu içermektedir.

Röpke, Rüstow ve Müller-Armack² ile birlikte sahne yasal-iktisadi anayasacılıktan tarih felsefesine, tarihsel sosyolojiye ve kültür eleştirisine kayar. Röpke ve Rüstow başarılı bir iktisadi reformun sosyolojik önkoşullarıyla, sürdürülebilir piyasa düzeninin gereksindiği etik ortam ile ilgilenirler. İktisadi düzeni diğer alanlardan bağımsız işleyen, kendi yasaları olan ayrı bir yapı gördüğü için bırakınız yapsınların sosyolojik körlüğünü eleştirirler. Kendi kendini düzenleyen bir mekanizma olarak piyasa görüşü (bırakınız yapsınlar) ile kolektivizm arasında üçüncü yol önerileri, normatif bir çerçeve de içermektedir (Sally, 1996: 244-45; Ptak, 2009: 105; Jackson, 2010: 138). Bu yeni siyasal rasyonalitede, girişimin toplumsal beden içerisinde çoğalması ve yayılması hayati bir rol oynamaktadır. Bu sadece belirli kurumlarla sınırlı değildir. Kişisel planlar, projeler, hedefler, taktikler ve gündemler açısından var olmanın ve hareket etmenin bütünüyle rekabetçi ve girişimci bir yolunu simgeleyen özel bir toplumsal ethosun harekete geçirilme-

Ordoliberaller yasal-kurumsal düzenleyici çerçevenin toplumda rekabeti, girişimi ve piyasayı yerleştirmek için yeterli olmadığı görüşüne sahiptirler.

**Ordoliberal
insancıl ekonomi
düşüncesi, rekabet
özgürlüğünü
yurttaş
sorumluluğuyla
birleştiren ve
bireylerin girişimci
yaşama gücünü
teşvik eden
ahlak duygusuna
dayanan “nitel
uygarlık”ı amaçlar.**

sini içerir. Bu nedenle, girişimi “topluma şekil veren bir güç” (Foucault, 2015: 130) haline getirmek, toplumun bünyesine, dokusuna bir yaşam politikası yoluyla derinden müdahale etmek önemlidir. Neoliberalizm teriminin yaratıcısı Rüstow’un ifadesiyle “geleneksel sosyal politika gibi maaşların artışına ve çalışma saatlerinin düşüşüne yönelmemiş fakat sabahtan akşama ve akşamdan sabaha çalışanın gerçek, somut durumunun farkına varan yaşam politikası”, maddi ve manevi hijyen, mülkiyet hissi, toplumsal entegrasyon hissi vb., maaşının ve çalışma saatinin de bir o kadar önemli oluşunu içermektedir (Foucault, 2015: 130; Raffinsoe, Gudmand-Hoyer ve Thaning, 2016: 301-302).

Burada sosyal politika sorununun kendisi ortaya çıkıyor ve bu sorun, aslında toplumsal amaçlara sahip bir politika olan bir vitalpolitik fikrini doğuruyor; ancak bu politikanın kendisini ücret tarifesi ve çalışma saatlerinin salt maddi ve istatistiksel yönüyle sınırlamıyor. Ücretler ve çalışma saatleri elbette hayati önem taşır, ancak tüm sosyal sorunların kesintisiz ücret artışı ve çalışma saatlerinin azaltılması ile çözülemeyeceği başka hususlar da vardır (Rüstow, 1961: 185).

Rekabetçi bir girişim toplumu sadece oyunun kurallarını hayata geçiren yasal bir çerçeveye dayanmaz. Aynı zamanda girişimin önkoşulu olarak moral ve toplumsal çerçeveye gereksinim duyar (Bonefeld, 2012b: 36). Rekabeti kolaylaştırmak, sadece hukukun üstünlüğü meselesi değildir. Aynı zamanda Vitalpolitik’in (yaşam siyaseti) hedefi olan girişimin beşeri temelini elde edecek bir moral çerçeveyi yaratma ve sürdürme meselesidir (Bonefeld, 2013a: 109). Ekonomiye siyasal bir pratik olarak neoliberal biçimde kavramsallaştıran ordoliberal gelenek piyasa özgürlüğünün moral ve toplumsal önkoşullarını oluşturmaya çalışır. Toplumu bir girişim toplumu olarak kurmayı ve insancıl ekonomiyi gerçekleştirmeyi ve piyasa özgürlüğünün devamlılığını sağlamayı hedefleyen sosyal politika (*social policy*) aracılığıyla yapar.

Ordoliberalizm, serbest ekonominin memnun bireylere bel bağladığı düşüncesinden hareket eder. Yenilik, toplumsal etkileşim ve girişimin kapasitesi üzerine aşırı bürokratik yük koyan sadece rakamların yönlendirdiği iktisadi düzenlemelere karşı çıkar. Bu tür bir ekonominin “nicel uygarlık” (*quantitative civilization*) lehine bireysel sorumluluğu ve toplumsal yeniliği bastırdığını söyler. Ekonomiye insancıl ekonomi yapan ise niteliklerdir yani girişimci ruh ve canlılıktır (*vitality*). Ordoliberal insancıl ekonomi düşüncesi, rekabet özgürlüğünü yurttaş sorumluluğuyla birleştiren ve bireylerin girişimci yaşama gücünü (*viability*) teşvik eden ahlak duygusuna dayanan “nitel uygarlık”ı amaçlar. Ordoliberaler için serbest ekonominin yaşama gücü arz ve talep ötesinde bir meseledir. Bir sosyal politika sorunudur. Onlara göre, toplumsal olarak bilinçli ve moral olarak kararlı bir sosyal politika serbest ekonominin toplumsal önkoşullarını sağlayacaktır. Serbest ekonomi onların proleterleşmiş işçiler dediği şeyi üretir, proleter koşulu bir “canlılık” sorunu olarak yani iktisadi olmayan tinsel bir sorun olarak görürler. Böylece, girişime dayalı toplumun canlılığını teminat altına almak için bir sosyal politikaya ihtiyaç duyar, yani Vitalpolitik’e. Bu terim, insancıl ekonominin siyasal projesini tarif eder. Müller-Armack (1978: 328) bunu kısa ve öz biçimde rekabetçiliği “total yaşam tarzı”na dahil etme çabası olarak tarif eder (Bonefeld, 2013a: 107).

Özneyi kendi kendine önlem alan, kendi sorumluluğunu taşıyan, özerk bireyler kendi yaşam koşullarının girişimcileri olarak güçlendirmek isteyen ordoliberal sosyal politika canlı işçileri yaratmak hakkındadır. Sosyal politika işçilerin maddi refahı ile değil canlılığıyla, Röpke’nin ifadesiyle proleteriyayı gerçek ve soylu anlamında burjuva, yurttaş yani ‘civitas’ın üyelerine dönüştürmekle ilgilenir (Röpke, 1960). Piyasaya uyan (*market-conforming*) canlandırılmış (*vitalized*) kişiliklerin (*personality*) oluşumunu hedefleyen vitalpolitik (yaşam politikası) aracılığıyla sorumlu piyasa faili olarak güçlendirme üzerine yoğunlaşır. Diğer bir ifadeyle işçilerin olumsuz koşullarla

cesaret ve kararlılıkla yüzleşme, kendinden sorumlu bir tarzda girişim kapasiteleri hakkındadır. Bu anlamda bireylerin zihniyetini kendinden sorumlu, gönüllü girişimciler olarak yönetmenin ordoliberal aracı olan vitalpolitik, işçilerin zihinsel doğasına nüfuz etme ve girişimci iradeyi yaratma meselesidir. Girişimci ruhu, moral duyguları toplumsal dokuya zerk etme, işçileri yaşamlarından sorumlu ve kendi emeklerinin gönüllü girişimcilerine dönüştürme meselesidir. Toplumun içsel fizyolojisini biçimlendirmekle ve işçinin proletarya olarak siyasallaşmasını engellemeye çalışmakla ilgilidir (Bonefeld, 2013a: 112-113; 118-119; 2012a: 641-644; 2012b: 36-37; 2013b: 235).

Girişim 'iradesi'ni elde etmek sadece oyunun kurallarına bireysel bir uyum sağlama meselesi değildir. Girişimin etkili olması girişimin moral bir yükümlülük olarak kabul edilmesine bağlıdır (Bonefeld, 2012b: 37). Girişimin rasyonelitesini toplumun düşünce yapısının (*mentality*) içine yerleştirmeye çalışır. Bu siyasal çaba ise canlı, tatmin olmuş girişimcilerin insancıl ekonomisini teminat altına almak için piyasa polisi olarak hareket eden müteyakkız ve aktif bir güvenlik devletini gerektirir. Zira kapitalizmin esenliği girişime dayalı ruhun (yaratıcı, zinde, rekabetçi, risk alan, özerk, kendinden sorumlu, sürekli hareketli, yeni koşullara ayak uyduran) esenliğiyle eş anlamlıdır (Röpke, 1942, 68; 1950: 228; Bonefeld, 2013a: 118-119; 2012a: 642). Bu sosyal politika ile sermaye düzeninin tesis edilmesinin amaçlandığını söyleyebiliriz. Sosyal politika bizzatı sosyal politika tarafından bireyselleştirilmiştir. Bu bireyselleştirmenin hedefi risklere karşı bireylere sosyal güvenlik sunmak değil, risklere karşı kendi başarısının çaresine bakabilecekleri ekonomik bir alan sunmaktır (Foucault, 2015: 124-125).

Ordoliberaller sosyal politikaya ekonomik özgürlüğün yıkıcı etkilerini telafi edici bir işlevi yüklemeyiz. İktisadi politikaya karşıt olarak görmezler. Toplumu girişim formu doğrultusunda şekillendiren ordoliberal vitalpolitik kapitalist toplumsal yapıyı güçlendirmeye yöneliktir. Bu politika ile

rekabetin antisosyal sonuçlarını azaltmayı değil, toplumda ortaya çıkabilecek rekabet karşıtı mekanizmaları bertaraf etmeyi hedeflerler. Bu neoliberal politik stratejinin amacı, girişim modellerinin toplumsal bedenden içerisinde çeşitlendirilmesi ve yaygınlaştırılmasıdır. Diğer bir ifadeyle piyasanın, rekabetin ve girişimin topluma şekil veren bir kuvvete dönüştürülmesi hedeflenmektedir (Foucault, 2015: 123-25, 130,133, 177; Lemke, 344-345; Gordon, 1991: 42).

chicago okulu: beşeri sermaye ve neoliberal özne

1929 Büyük Buhranı'nı müteakip açığa çıkan liberal yönetimselliğin krizine bir diğer yanıt olan ABD'deki neoliberalizm, Alman versiyonundan çok farklı olmayan bir süreçte gelişti. Her iki yaklaşım Sovyet Sosyalizmi, Nazizm, Keynesçilik ve devlet müdahalesinin farklı biçimlerine verdikleri tepkiyle ortaklaşırlar. ABD neoliberalizminin gelişme koşulları üç ögeyi içermektedir. New Deal ve 1933'ten itibaren Roosevelt tarafından geliştirilen Keynesçi politikanın eleştirisi. İkincisi Beveridge Planı ve savaş sırasında oluşturulmuş benzeri tüm ekonomik ve sosyal müdahalecilik projeleri. Üçüncü öge ise ABD'de Truman yönetiminde başlayıp Johnson hükümetine kadar süregelen yoksulluk, eğitim, ayrımcılık üzerine projeler ve bu projeler vasıtasıyla gelişen devlet müdahaleciliği ve sosyo-ekonomik programlar aracılığıyla federal yönetimin büyümesidir. Bu üç öge neoliberal düşüncenin rakibini, karşı çıktığı ana gövdeyi oluşturuyordu (Foucault, 2015: 66-67, 180-81).

Ordoliberaller toplumsal ilişkileri girişim kavramı etrafında yeniden örgütlemek istemelerine rağmen parçalayıcı dinamiğinden ötürü rekabet ilkesinin bir bütün olarak toplum için uygun bir temel olmadığını fark ettiler. Bu dinamiğin yaratacağı menfi sonuçların üstesinden gelmek adına siyasal ve ahlaki bir çerçeve sağlaması için devlete başvurulur. Amerikan neoliberalizminde devlete bu tür toplumsal olarak birleştirici bir rol verilmez.

Ordoliberaller gibi, Chicago Okulu neoliberalleri de devlet müdahaleciliği ve

Ordoliberaller sosyal politikaya ekonomik özgürlüğün yıkıcı etkilerini telafi edici bir işlevi yüklemeyiz. Bu politika ile rekabetin antisosyal sonuçlarını azaltmayı değil, toplumda ortaya çıkabilecek rekabet karşıtı mekanizmaları bertaraf etmeyi hedeflerler.

Alman neoliberalizmde vitalpolitik ile moral ve kültürel değerler aracılığıyla bir toplumsal tutunumu sağlama kaygısı söz konusuysa, Amerikan versiyonunda piyasa mekanizmasının etkilerini yumuşatmak amacı yoktur.

planlamacılığına karşı çıkmış ve ekonomik serbestlik adına bürokratik aygıtın bireysel hakları tehlikeye atacak kadar denetimsizce büyümesini eleştirmişlerdir. Alman ordoliberalleri ekonomik olan lehine toplumun yönetilmesi fikrini takip ederken, ABD neoliberalleri ekonomik olanın bir biçimi olarak toplumsal olana yeni bir tanım ararlar. Yönetimin kendisi, rekabetin evrenselleşmesi ve bireyler, gruplar ve kurumlar için piyasaya benzer eylem ve davranış biçimleri icat etme görevlerine sahip bir tür girişime dönüşür. Rasyonel ekonomik eylem modeli, yönetim eyleminin gerekçelendirilmesi ve sınırlandırılması işlevi görür (Lemke, 2016: 346-47; Gordon, 1991: 42-43).

Hukuki analizi ekonomiye genişleten ordoliberal projeden farklı olarak Chicago Okulu ekonomik analizi hukuka genişletir (Davies, 2014: 75). İki yaklaşım arasında bir dizi bağlantı noktası ve ortak bir muarız (devlet, planlı ekonomi) vardır. Chicago Okulu, iktisadi ve toplumsal alanlar arasındaki herhangi bir ayrımı kabul etmemesinden ötürü daha radikaldir. Ordoliberaler, toplumun piyasa için yönetilmesi gerektiği fikrini desteklerken, Amerikan neoliberaler, tüm toplumu bir ekonomik alan veya biçim olarak yeniden tanımlamayı hedeflemişlerdir. Örneğin Gary Becker gibi Chicago Okulu ekonomistleri piyasanın iktisadi biçimini toplumsal yapı-gövde boyunca genelleştirmenin mümkün olduğunu savunurlar. Chicago Okulu'nun beşeri sermaye kuramcıları rekabet mantığını daha ileri taşır ve beşeri eylemi niteleyen genel bir modele doğru radikalleştirir. Piyasanın doğal bir alan olduğunu reddeden ordoliberalerin aksine Amerikan neoliberaler bunu tersine çevirir. Ordoliberalerin yaptığı gibi piyasanın kırılğan doğasını güçlendirmek yerine Chicago Okulu piyasayı bütün beşeri meselelere doğru genişletir. İktisadi rasyonaliteyi tek geçerli yapılandırıcı eylem ilkesi olarak varsayıp iktisadi rasyonalitenin yörüngesini totalleştirici biçimde yayar (Foucault, 2015).

Böylece Chicago Okulu ile birlikte ekonominin statüsüne dair epistemolojik bir kırılma ortaya çıkar. Ekonomik olan, bu

açıdan bakıldığında, insan varoluşunun iyi tanımlanmış ve sınırları kesin olarak belli bir alanı olmaktan çıkar, insan eyleminin ve davranışının tümünü kapsar hale gelir. Bu neoliberal uyum içerisinde ekonomik olan, sosyal-beşeri olan arasında sınırın ortadan kalktığını söylemek mümkündür (Lemke, 2016: 347-48, 358; Gordon, 1991: 43). Ekonomi ve toplum arasındaki epistemolojik ayrım ortadan kalkınca piyasa rasyonalitesi toplumsal eylemin ayrı ve sınırlandırılmış bir biçimi olarak görülmez. Bir bütün olarak devlet ve toplumun örgütleyici ilkesi olarak piyasa rasyonalitesi önerilir. Neoliberalizm böylece piyasa mantığını şimdiye kadar piyasanın dışında ya da hatta ona karşı olan yaşam alanları için eylem ilkesi olarak genelleştirerek diğer toplumsal alanlara ihraç eder. Ekonomi artık diğerleri arasında bir alan olarak düşünülmez, toplumsal alan iktisadi alanın bir kertesini olarak kodlanır (Shamir, 2008: 6; Burchell, 1996; Lemke, 2001).

Alman neoliberalizmde vitalpolitik ile moral ve kültürel değerler aracılığıyla bir toplumsal tutunumu sağlama kaygısı söz konusuysa, Amerikan versiyonunda piyasa mekanizmasının etkilerini yumuşatmak amacı yoktur. Bilakis Amerikan neoliberalizmin en önemli katkısı, toplumsal iktisadi olanın hükümrancılığı altında onun bir biçimi olarak tarif etmesidir, toplumsal iktisadi olanın içinde çözündürmesidir. Toplumsal ve iktisadi olan arasındaki sınırları ortadan kaldırarak Chicago Okulu, iktisadi formu toplumsal alanın bütününe doğru uygular. Beşeri eylem ve davranış kuşatan piyasa mantığının toplumsal dokunun mikro hücrelerine genişletir. Böylece beşeri yaşam ve varoluş iktisadi sürecin öznesi haline gelir.

Neoliberal düşüncenin kalbinde klasik liberalizmde olduğu gibi mübadelenin ortağı değil girişime dayalı bir varlık, Foucault'nun "kendisinin girişimcisi" dediği yeni bir homo economicus yatar. Bu yeni insan ticaret yapan veya tüketen insan değil üretken ve girişimci insandır. Kendi sermayesinin sahibi, kendi üreticisi, kazançlarının kaynağı haline gelerek "kendinin müteşebbisi"ne dönüşmüştür. Neoliberalizmin

homo economicus'u girişimcidir, kendi kendisinin girişimcisidir (Foucault, 2008: 189-190).

Mübadeleyi toplumun genel ilkesi haline getiren klasik liberalizmden farklı olarak neoliberalizm mübadeleyi değil rekabeti odak noktası olarak alır. Böylece iktisadi etkinliği toplumsal ve siyasal ilişkilerin genel matrisi haline getirme sürecini genişletir (Foucault, 2015). Liberalizmin her iki (klasik ve neo) formu, Foucault'ya göre, homo economicus fikrini paylaşıyor da mübadeleden rekabete yaşanan değişim, insanların kendilerini özneleştirmesinde ve özneleştirilmelerinde değişimlere yol açmıştır. İlk olarak, ekonominin alan ve kapsamı devasa biçimde genişler. İnsanların amaçlarına erişmek için bütün girişimleri, belirli bir işlem maliyeti hesabına göre ekonomik olarak anlaşılabilir. Bu anlamda, neoliberal gündemin radikal özü beşeri sermayenin eğitimden genetiğe, göçten en mahrem etkileşimlere uzanan her tür toplumsal ilişkiye geniş kapsamlı uygulanmasında açıkça görülür. İkincisi, bu durum, emek ve işçinin tanımlanmasında kapsamlı bir değişimi gerektirir. İşçi, "beşeri sermaye"ye dönüşmüştür. Maaş veya ücretler kişinin becerilerine veya yeteneklerine yapılan yatırımdan elde edilen kârâ dönüşür. Gelir elde etme, doyum sağlama kapasitesini artıran her eylem beşeri sermayeye yapılan yatırım haline gelir (Read, 2009: 27-28; McNay, 2009: 59-60). Mübadeleden rekabete doğru yaşanan bu değişim bireyin doğuştan ve edinilmiş yeteneklerini kâr amacına uygun hale getirip kullanılabilir kaynaklara tercüme ettiği bir sürece işaret eder.

Foucault'nun ordo ve neoliberalizm tartışmasının en ilginç yanlarından biri de girişim biçiminin genelleşmesinin toplumsal kurumlara sınırlı olmaması, bireysel varlığa genişlemesidir. Foucault'ya göre Amerikan neoliberalizmi "var olma ve düşünme biçimidir". Sadece yönetim biçimi değildir. Genel bir düşünce, analiz ve tahayyül tarzıdır (Foucault, 2015: 182). Neoliberalizmde beşeri yaşamın bütün veçheleri piyasa rasyonalitesi bakımından anlaşılmaya başlar ve her eylem kârlılık

göz önünde bulundurularak değerlendirilir. Neoliberal siyasal rasyonalite öznenin girişimci ve kendinden sorumlu olmasını salık verir ve bütün sosyal politikayı bu amaçlara yönlendirir (Brown, 2015: 28-31). Her birey, kendi hayatının girişimcisi olmaya davet edilir. İnsani olan, üretken kılınması gereken bir sermayeye dönüşür (Gaulejac, 2013: 23). Böylece beşeri varoluş beşeri sermayenin reverzine indirgenir.

Bireylerin kendilerinin girişimcileri haline gelmelerini sağlamaya odaklanarak geleneksel sosyal politikaların yeniden yapılandırılmasını öngören Alman vitalpolitik anlayışından farklı olarak Amerikan beşeri sermaye kavramı varoluşun girişimci biçimini temel alır. Bu anlayışta rekabeti teşvik etmek ve böylece verimliliği arttırmak için mümkün olduğu kadar toplumsal alanı piyasalaştırmak hedeflenir. Toplumun iktisadi rasyonalitenin gerekleri doğrultusunda ve bireylerin özgürlüğü aracılığıyla doğrudan müdahale yerine, dolaylı, uzaktan sorumlu kılarak, eylem alanının yapılandırılarak yönetilmesi neoliberalizmin oluşumunda önemli bir yer tutmaktadır. Bu çerçevede içinde birey kendi kendini yönetmeye muktedir özneler, sorunları çözecek aktif fail olarak vazifeleri başına çağrılır. Her birey kendi hayatının girişimcisi olmaya davet edilir. Neoliberalizm bu anlamda, aynı zamanda yeni bir hakikat rejimini, öznellik üretim tarzını ve insanların özne yapılmasının yeni bir yolunu temsil etmektedir. Çıkar, yatırım ve rekabet ilkeleri aracılığıyla yönetilen ve kendisini yöneten bu yeni özne veya girişimci benliğe etik-politik bir repertuar sunar.

özgürlük, sorumluluk ve kendi kendini yönetim

Kendisini piyasa mekanizmalarına müdahale etmeyen tarafsız bir doktrin olarak kurmasına rağmen neoliberalizm rekabeti, inisiyatif ve risk almayı teşvik ederek, toplumsal yaşamın diğer alanlarına piyasanın normlarını ve değerlerini tanıtarak bireyleri uzaktan yönetmeye çalışarak 'devletsizleştirme' (*destatification*) sürecine angaje olur. Doğrudan yönetim yerine, devlet geri çekilmekte ve insanları daha aktif,

Mübadeleyi toplumun genel ilkesi haline getiren klasik liberalizmden farklı olarak neoliberalizm mübadeleyi değil rekabeti odak noktası olarak alır. Böylece iktisadi etkinliği toplumsal ve siyasal ilişkilerin genel matrisi haline getirme sürecini genişletir.

Neoliberal denetim sorumluluğun bireyselleşmesi veya bireysel özgürlük aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu siyasal rasyonalitede iktidar, özgürlüğü sınırlandırarak değil özneler için belirli tür eylemleri etkinleştirerek işler.

girişimci ve kendi kararları hakkında sorumlu hale gelmelerini teşvik etmektedir. Burchell buna yönetilenlerin kendilerini yeni yollarla özgür ve rasyonel olarak yönetmelerine teşvik edildiği “sorumlu kılma” adını verir. Burada girişimcilik ile sorumlulaştırma, sorumlu ve moral bireyle ekonomik-rasyonel birey biraraya getirilmektedir. Beşeri davranış ve rekabet modeli olarak girişim ile birlikte kişilerarası ilişkilerin ve benliğin yönetilmesinin temeli “sorumlulaştırılır” (*responsibilized*) (Burchell, 1996: 29). Diğer bir deyişle, neoliberalizm, kuralları belirlenmiş girişimci davranış biçimi içinde özgür fakat sorumlu biçimde davranma yeteneğine haiz yeni bir özne tanımlamaya çalışır. Sorumlu, özerk, kendi kendini yöneten öznenin teşvik edilmesi ve sürdürülmesi neoliberalizmin ayrılmaz bir parçasıdır (Rose, 1996; Rose ve Miller, 1992). Bu modelde bireylere yeni yükümlülükler ve vazifeler verilir. İnsanlara kendi yaşam tercihleri için ‘özgür’, sorumluluk alan, bireysel davranışlarına uygulanan girişimin mantığıyla yönetimin rekabetçi kurallarını izlemesi beklenen yurttaşlar veya tüketiciler olarak seslenilir (Joseph, 2009: 417; 2010: 228).

Neoliberal denetim sorumluluğun bireyselleşmesi veya bireysel özgürlük aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu siyasal rasyonalitede iktidar, özgürlüğü sınırlandırarak değil özneler için belirli tür eylemleri etkinleştirerek işler. Foucault’nun altını çizdiği gibi iktidar, özgür özneyi a priori olarak varsayar. İktidar sadece özgür özneler üzerinde ve özgür oldukları sürece uygulanır (Foucault, 2005: 73-76). Neoliberalizm bu model içinde buyurmak ve emreketten çok yönlendirme ve özendirme yani özgürlük aracılığıyla failliği teşvik ederek işleyen bir siyasal rasyonalitedir. Öznenin özgürlüğü aslında sorumlu kılınmış özerkliktir. Bu rasyonalitenin öznesi aktif, tercih yapan, sorumluluk üstelenen, riskleri hesaplayan, ihtiyatlı, tedbirli, kendini yöneten bir öznedir. Bu rasyonalite özneliği bastırmaktan çok kısıkırtan bir biçimde işler, zira yönetilen eylemine ihtiyaç duyar. Rose ve Miller’in savunduğu gibi iktidar bireyler üzerinde sınırlamalar koymaktan çok bir tür

düzenlenmiş özgürlük (regulated freedom) sahibi yurttaşları oluşturur. Kişisel özgürlük siyasal iktidarın antitezi değildir, daha çok iktidarın uygulanmasında bir anahtardır (Rose ve Miller, 1992: 174).

Disipline dayalı toplumsal kurumlarda (okul, ordu, fabrika, hapishane) edilgenlik buyruğu hakimdi; şimdiyse “etkin olma” buyruğunun öznellikleri harekete geçirmesi beklenmektedir (Lazzarato, 2014: 125). Bireylere bir yandan riskleri en aza indirmek anlamına gelen sorumlu ve sorumlu bir yaşam tarzı seçen ihtiyatlı ve tedbirli özneler olarak seslenilir. Diğer yandan bireyler sorumluluk almanın kamusal bir erdeme dönüştüğü girişimci eyleme teşvik edilir (Lemke, 2014: 68). Neoliberalizm bireysel özgürlüğü biçimlendirir ve araçsallaştırır. Rose’un yazdığı gibi bu yeni aktif biçimde sorumlu benlik rejiminde, bireyler ulusal yükümlülüklerini bağımlılık ve başkasına bağıllık aracılığıyla yerine getirmeyi, daha çok bir dizi mikro-moral alanda kendini gerçekleştirmeye çalışır (Rose, 1996: 57). Birey-özne, refahı artık devletin yükümlülük nesnesi olmayan girişimci bir benliğe dönüştürülmekte ve yeniden biçimlendirilmektedir (Cruikshank, 2007: 153).

Özerk yurttaş çeşitli ağırları (iş, hane, emeklilik, sigorta, özel mülkiyet) en ihtiyatlı ve sorumlu biçimde riskten kaçarak ve kendi mutluluğunu maksimize ederek yönetir. Diğer bir deyişle neoliberal yönetim bireylerin yaşamını onların “biçimsel olarak özerk” niteliğine zarar vermeyecek şekilde biçimlendirir. Bireysel özgürlüklerin sınırlandırılması yoluyla değil sorumlu kendi kendini yönetim kavramı bağlamında bu özgürlüklerin çoğaltılması aracılığıyla işler. Benliğin bu biçimlendirilmesi, girişim olarak benlik, iktisadi çıkarlar veya seçim kavramını mutlaklaştıran bir ontolojidir. Bireyselleşmiş iktisadi çıkar kavramı ikame edilemez ve indirgenemez bir toplumsal öge olarak fetişleştirilir. Bu indirgenemez, atomistik ve devredilemez seçimlerin müellifi olarak homo economicus kavramsallaştırması en radikal biçimini girişim olarak ordo ve neoliberal nosyonunda alır (McNay, 2009: 61).

Neoliberal siyasal rasyonalite, rekabeti ve kişisel çıkarı sadece teşvik etmekle kalmayıp bunları üreten toplumsal koşulları da yaratır. Rekabetin, sadece ekonomik olarak değil aynı zamanda moral ve siyasal bakımdan üstün olduğu bilgisini koruyan bir toplumsal düzen inşa eder. Bu düzenin öznesi, kişisel çıkarı ve rekabet eğiliminin desteklenmesi ve çoğaltılması gereken parçalanmış bir bireydir. Toplum ise, kendi yaşamının rekabet halindeki girişimcileri olan atomistik bireylerin en çok ekonomik kazanç için yarıştığı bir oyun haline gelir (Oksala, 2013: 333). Bu kavramsallaştırma içinde toplumun her bir bireyin kendi girişimcisi olduğu girişimler toplumu haline gelmesi öne çıkar. Toplumsal gövde içinde girişim modelinin bu çoğalması neoliberal siyasetin direğini meydana getirir (Foucault, 2015: 126-131). Toplumun bireysel girişimlerin çeşitliliği etrafında örgütlenmesi kolektif toplumsal değerleri parçalar ve bunların yerine bireyin yönetilen özerkliğini koyarak toplumsal ve siyasal ilişkileri temelden depolitize eder (McNay, 2009: 65).

sonuç

Foucault, neoliberalizmin doğuşunu 1930'lardaki liberalizmin krizi bağlamından hareket ederek ele alır. Liberalizmin zor zamanları olan bu dönem, klasik liberalizmin doğal düzen varsayımı entelektüel olarak sorgulanmaya başlandığı yıllardı. Bu sorgulama çabalarından ilki Ordoliberalizmde somutlaşmaktadır. Klasik liberal görüşü eleştiren bu yaklaşım piyasanın doğallaştırmasına karşı bir tutum alır. Piyasa onlara göre ne doğal bir gerçeklik ne de toplumun kendiliğinden erişebileceği bir düzenektir. Piyasayı serbest mübadele ile özdeşleştiren klasik liberalizmden farklı olarak, ordoliballer rekabeti piyasanın temeli olarak görürler (Foucault, 2015). Mübadeleden farklı olarak rekabetin ve piyasanın toplumsal koşullarının oluşturulması gerektiğini ifade eden ordoliballer piyasayı aktif devlet müdahalesiyle hukuki düzenlemelerle kurulabilecek bir yapı olarak ele alırlar. Diğer bir ifadeyle siyasetten veya devletten piyasanın toplumsal ve hu-

kuki koşullarını hayata geçirmesi ve rekabeti düzenlemesi beklenir.

Sorgulama çabalarından ikincisi ise Chicago Okulu'na akademik yakınlıklarıyla bilinen yazarlardır. Chicago Okulu'nun beşeri sermaye kuramcıları rekabet mantığını daha ileri taşır ve beşeri eylemi niteleyen genel bir modele doğru radikalleştirir. Neoliberalizmi aşağı yukarı bugün yaşadığımız biçimde kuramsallaştırırlar. Chicago Okulu ile birlikte iktisadi rasyonalite tek geçerli yapılandırıcı hegemonik bir ilke haline gelir.

Bu kırılmadan sonra neoliberal özneyi inşa etmeye çalışan yönetim rasyonalitesinin gramerinde teşvik etmek, cesaretlendirmek, yönlendirmek, özendirmek, etkinleştirmek, desteklemek, güçlendirmek gibi sözcükler ağırlıkla yer almaktadır. Neoliberalizmin öznesi, kısıtlayan, yasaklayan, dayatan, mütehakkim bir iktidar düzeneğinin işleyişinin sonuçlarına indirgenemez, baskıcı değil, üretken bir iktidarın koordinatlarında kayıtlıdır. Bu anlamda bireysel özerklik ve özgürlük neoliberal iktidarın işleyişine sınır, engel veya karşıtlık oluşturmaz aksine tam da bu işleyişin kalbinde yatar. Dolayısıyla neoliberal siyasal rasyonalite özgürlüklerin sınırlandırılması yoluyla değil sorumlu kendi kendini yönetme kavramı bağlamında bu özgürlüklerin çoğalması aracılığıyla işler. Diğer bir deyişle neoliberalizmde bireysel özgürlük, özerklik, yönetimin temel payandası haline gelmiştir.

Öznelerin eylem alanını yapılandıran bir norm ve moral kod mertebesine erişen rekabet ve girişim ikilisinin hükümlerinde toplumsal ilişkiler yeniden düzenlenmekte, özneler inşa edilmektedir. Dolayısıyla neoliberalizmde girişim formu, toplumsal doku boyunca saçılan, etki sahası devletin politik gövdesinden popüler kültür ve gündelik yaşam pratiklerine doğru uzanan bir ethos haline gelmiştir.

Bu dönüşümün bakiyesi toplumsal alanın ekonomikleşmesi, sosyo-beşeri ilişkilere girişim ve rekabet kavramlarının nüfuz etmesi ve öznelerin kendinin girişimcisine ve birer beşeri sermayeye dönüşmesi olarak kendini gösterir. Girişim biçimi, toplumsal

Neoliberalizmin öznesi, kısıtlayan, yasaklayan, dayatan, mütehakkim bir iktidar düzeneğinin işleyişinin sonuçlarına indirgenemez, baskıcı değil, üretken bir iktidarın koordinatlarında kayıtlıdır.

kurumlarla sınırlı kılmayıp, bireysel varlığa, özelliğe genişleyip bir ethos hükmü kazanır ve iktidar öznenin 'ruhu'na erişebilme konforuna kavuşur. Böylece özgür ve aktif özneler yaratmaya çalışarak bir mesafeden, uzaktan davranışların yönlendirilmesi-yönetilmesi aracılığıyla işleyen neoliberalizmde bireyler rasyonel, kendinden sorumlu, ihtiyatlı, her an hazır, kendi kendini yöneten ve kendinin girişimcisi özgerk özneler olarak kurulur.

kaynakça

- Bjerre-Poulsen, Niels (2014) "The Mont Pelerin Society and the Rise of a Postwar Classical Liberal Counter-Establishment", Luc van Dongen, Stéphanie Roulin ve Giles Scott-Smith (der.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War: Agents, Activities, and Networks*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 201-217.
- Bonefeld, Werner (2012a) "Freedom and the Strong State: On German Ordo-liberalism", *New Political Economy*, 17(5): 633-656.
- Bonefeld, Werner (2012b) "German Ordo-liberalism and the Politics of Vitality", *Renewal: A Journal of Social Democracy*, 20(4): 35-39.
- Bonefeld, Werner (2013a) "Human Economy and Social Policy: On Ordo-liberalism and Political Authority", *History of the Human Sciences*, 26(2): 106-125.
- Bonefeld, Werner (2013b) "Adam Smith and Ordo-liberalism: On the Political Form of Market Liberty", *Review of International Studies*, 39(2): 233-250.
- Böhm, Franz, Walter Eucken ve Hans Grosman Doerth (1989) "The Ordo Manifesto of 1936", Peacock, A. ve H. Willgerodt (der.), *Germany's Social Market Economy: Origins and Evolution*, New York: Palgrave Macmillan, 15-26.
- Brown, Wendy (2015) *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*, New York, Zone Books.
- Burchell, Graham (1996) "Liberal Government and Techniques of the Self," Barry, A, Thomas Osborne ve Nikolas Rose (der.), *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism, and Rationalities of Government*, Londra-New York: Routledge, 19-36.
- Burgin, Angus (2012) *The Great Persuasion: Reinventing Free Markets since the Depression*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dardt, P. ve C. Laval, (2012) *Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, çev. Işık Erdügen, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Davies, William (2014) *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*, Londra: Sage.
- Denord, François (2009) "French Neoliberalism and its Divisions: From the Colloque Walter Lippmann to the Fifth Republic", Mirowski, P. ve D. Plehwe (der.), *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge: Harvard University Press, 45-67.
- Donzelot, Jacques (2008) "Michel Foucault and Liberal Intelligence", *Economy and Society*, 37(1): 115-134.
- Eucken, Walter (1992) *The Foundations of Economics: History and Theory in the Analysis of Economic Reality*, Berlin: Springer.
- Eucken, Walter (1989) "What Kind of Economic and Social System?", Peacock, A. ve H. Willgerodt (der.), *Germany's Social Market Economy: Origins and Evolution*, New York: Palgrave Macmillan, 28-45.
- Foucault, Michel (2005) "Özne ve İktidar", çev. Osman Akinhay, Özne ve İktidar, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 57-82.
- Foucault, Michel (2015) *Biyopolitikanın Doğuşu, Collège De France Dersleri, 1978-1979*, çev. A. Tayla, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Friedrich, Carl J. (1955) "The Political Thought of Neo-Liberalism", *The American Political Science Review* 49(2): 509-525.
- Gaulejac, Vincent de (2013) *İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum*, çev. Özge Erbek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Glossner, Christian L. (2010) *The Making of the German Post-War Economy*, Londra: I.B.Tauris.
- Gordon, Colin (1991) "Governmental Rationality: An Introduction", Burchell, G., Gordon, C. ve P. Miller (der.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: University of Chicago Press, 1-51.
- Jackson, Ben (2010) "At the Origins of Neo-Liberalism: The Free Economy and the Strong State, 1930-1947", *The Historical Journal*, 53(1): 129-151.
- Jones, Daniel Stedman (2012) *Masters of the Universe: Hayek, Friedman, and the Birth of Neoliberal Politics*, New Jersey: Princeton University Press.
- Joseph, Jonathan (2009) "Governmentality of What? Populations, States and International Organisations", *Global Society*, 23(4): 413-427.
- Joseph, Jonathan (2010) "The Limits of Governmentality: Social Theory and the International", *European Journal of International Relations*, 16(2): 223-246.
- Lazzarato, Maurizio (2014) *Borçlandırılmış İnsanın İmali: Neoliberal Durum Üzerine Deneme*, çev. Murat Erşen, İstanbul: Açılım Kitap.
- Lemke, Thomas (2016) *Politik Aklın Eleştirisi: Foucault'nun Modern Yönetimsellik Çözümlemesi*, çev. Ö. Karlık, Ankara: Phoneix.
- Lemke, Thomas (2001) "The Birth of Bio-Politics: Michel Foucault's Lecture at the Collège de France on Neo-Liberal Governmentality", *Economy and Society*, 30(2): 190-207.
- McNay, Lois (2009) "Self as Enterprise: Dilemmas of Control and Resistance in Foucault's The Birth of Biopolitics", *Theory, Culture and Society*, 26(6): 55-77.
- Mureşan, Ştefan Sorin (2014) *Social Market Economy: The Case of Germany*, Cham: Springer International Publishing, 2014.
- Müller-Armack, A. (1978) "The Social Market Economy as an Economic and Social Order", *Re-*

- view of *Social Economy*, 36(3): 325-331.
- Müller-Armack, Alfred (1989) "The Meaning of the Social Market Economy", Peacock, A. ve H. Willgerodt (der.), *Germany's Social Market Economy: Origins and Evolution*, New York: Palgrave Macmillan, 82-86.
- Oksala, Johanna (2013) "From Biopower and Governmentality", Falzon, C. T. O'Leary ve J. Sawicki (der.), *A Companion to Foucault*, Chichester: Wiley Blackwell, 320-335.
- Ptak, Ralf (2009) "Neoliberalism in Germany: Revisiting the Ordoliberal Foundations of the Social Market Economy", Mirowski, P. ve D. Plehwe (der.), *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge: Harvard University Press, 98-136.
- Raffnsøe, Sverre, Marius Gudmand-Hoyer ve Morten S. Thaning (2016) *Michel Foucault: A Research Companion*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Read, Jason (2009) "A Genealogy of Homo-Economicus Neoliberalism and the Production of Subjectivity", *Foucault Studies*, No 6: 25-36.
- Rieter, Heinz ve Matthias Schmolz (1993) "The Ideas of German Ordoliberalism 1938-45: Pointing the Way to a New Economic Order", *European Journal of the History of Economic Thought*, 1(1): 87-114.
- Rose, Nikolas ve Peter Miller (1992) "Political Power beyond the State: Problematics of Government", *British Journal of Sociology*, 43(2): 173- 205.
- Rose, Nikolas (1996) "Governing 'Advanced' Liberal Democracies", Barry, A, Thomas Osborne ve Nikolas Rose (der.), *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism, and Rationalities of Government*, Londra-New York: Routledge, 37-64.
- Röpke, Wilhelm (1942) *International Economic Disintegration*, Londra: Hodge.
- Röpke, Wilhelm (1950) *The Social Crisis of Our Time*, Chicago: University of Chicago Press.
- Röpke, Wilhelm (1960) *Humane Economy: The Social Framework of the Free Market*, Chicago: Henry Regnery Company.
- Rüstow, Alexander (1942) "General Sociological Causes of the Economic Disintegration and Possibilities of Reconstruction", Appendix to Wilhelm Röpke, *International Economic Disintegration*, Londra: Hodge, 267-283.
- Rüstow, Alexander (1961) "Organic Policy (Vitalpolitik) Versus Mass Regimentation", Carlo Antoni ve Albert Hunold (der.), *Freedom and Serfdom: An Anthology of Western Thought*, Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 171-190.
- Sally, Razeen (1996) "Ordoliberalism and the Social Market Classical Political Economy from Germany", *New Political Economy*, 1(2): 233-257.
- Shamir, Ronen (2008) "The Age of Responsibility: On Market-embedded Morality", *Economy and Society*, 37(1): 1-19.
- Storer, Colin (2015) *Weimar Cumhuriyeti'nin Kısa Tarihi*, çev. S. Özge, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tribe, Keith (1995) *Strategies of Economic Order: German Economic Discourse, 1750-1950*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Turner, Rachel S. (2008) *Neo-liberal Ideology: History, Concepts and Policies*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Turner, Rachel S. (2007) "The 'Rebirth of Liberalism': The Origins of Neo-liberal Ideology", *Journal of Political Ideologies*, 12(1): 67-83.
- Vanberg, Viktor J. (2001) *The Constitution of Markets: Essays in Political Economy*, Londra: Routledge.
- Vanberg, Viktor (1988) "Ordnungstheorie" as Constitutional Economics: The German Conception of a 'Social Market Economy'", *ORDO*, 39: 17-31.
- Venugopal, Rajesh (2015) "Neoliberalism as Concept", *Economy and Society*, 44(2): 165-187.

dipnotlar

- 1 Bu terim, II. Dünya Savaşı sonrası Batı Almanya'da ilk ekonomi bakanı Ludwig Erhard'ın hayata geçirdiği ekonomi politikaları için kullanılmaktadır (Vanberg, 1988). Terimi bulan Müller-Armack, sosyal piyasa ekonomisini bilinçli bir şekilde tasarlanmış ve toplumsal denge ile birleştirilmiş piyasa özgürlüğü sistemi olarak tanımladı. Aynı zamanda kavramı rekabetçi bir ekonomiye dayanarak özgür girişimi ve toplumsal gelişmeyi birleştirmeyi hedefleyen düzenleyici bir politika olarak tarif etti (Müller-Armack, 1989: 83).
- 2 Ordoliberaler adıyla bilinen bu düşünce kolektifi üyeleri arasında müşterek zemin olmasına rağmen kimi farklılıklar da mevcuttur. Mutlak bir uyum olmadığı söylenmelidir. Kabaca iki ana eğilim tespit edilebilir. Bir yanda Freiburg Okulu'ndan anayasal ve kural yönelimli iktisatçı ve hukukçuların grubu Eucken ve Böhm, diğer yanda ise daha sosyolojik eğilimli Röpke, Rüstow ve sosyal piyasa ekonomisi terimini bulan Müller-Armack'ın temsil ettiği çizgi (Vanberg, 1988, 2001; Mureşan, 2014: 65-120; Glossner, 2010; Dardot ve Laval, 2012; Sally, 1996).

neoliberal dönemde siyasal öznelliğin dönüşümü ve rejim tartışmaları

Ali Yalçın
Göymen*

özet

Bu çalışmada neoliberal dönemde siyasal rejimler ile siyasal öznellik arasındaki ilişki incelenmiştir. Neoliberalizmin daha otoriter bir hal almasının bu dönemde ortaya çıkan iktisadi ve siyasi öznellik biçimiyle doğrudan alakalı olduğu gösterilmiştir. Bu öznellik biçiminin sağ popülist rejimlerin ortaya çıkışının başlangıç noktasını oluşturduğu savunulmuştur.

anahtar kelimeler: Neoliberalizm, otoriterlik, popülizm, siyasal rejim, siyasal öznellik.

abstract

In this paper, the relationship between the political subjectivity and the transformation of political regimes in neoliberal era is examined. It has been shown that the authoritarian turn of neoliberalism is strictly connected with economical and political subjectivity of the citizens. It has also been argued that this kind of subjectivity is the starting point of establishing the new kind of right-wing populist regimes.

keywords: Neoliberalism, authoritarianism, populism, political regimes, political subjectivity.

giriş

Günümüzde neoliberalizmin doğurduğu sonuçlar hakkında sosyal politikadan ideolojiye, iktisattan biyopolitikaya kadar birçok başlık altında çalışma yapılmaktadır. Son dönemde Avrupa dâhil olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinde artan otoriterleşme eğilimleri ile neoliberalizmin ilişkisi tartışılmaktadır. Otoriter rejimlerin yaygınlaşması, neoliberalizm bağlamından ayrı tutulmakta ya da otoriterleşme ile neoliberalizm arasındaki bağlantı dışsal bir ilişki olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada otoriterleşme eğilimlerinin, illiberal demokrasi ya da post-demokrasi olarak adlandırılan rejimlerin gelişiminin, neoliberalizme duyulan bir tepki veya neoliberalizme dışsal bir olgu olduğu görüşü eleştirilerek; söz konusu gelişmelerin neoliberalizmin toplumsal ve siyasal öznellikler üzerindeki dönüştürücü niteliğinin doğrudan sonucu olduğu fikri savunulacaktır. Üzerinde yoğunlaşılacak olan husus yeni tür otoriterizmlerin siyaset bilimi açısından hangi rejim kategorileri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğinden ziyade; dönüşen toplumsal ve siyasal öznelliğin cevaz verdiği ve aynı zamanda belirlediği

yönelimleri tespit etmek olacaktır.

Tartışmaya öncelikle neoliberalizmi tanımlayarak başlamak mantıklı olacaktır. Bu noktada dile getireceğim ilk husus söz konusu tanımlama işleminin konuyu ele alan literatür açısından oldukça tartışmalı olduğudur. Neoliberalizmin ne olduğuna ilişkin tartışmaların bir kısmı onun kapsamını; bir iktisat kuramı olarak mı ya da bir tür ideoloji olarak mı değerlendirilmesi gerektiğini ele almaktadır. Diğer bir tartışma konusu ise neoliberalizmin temelinde yatan temel dinamiğin finansallaşma mı yoksa sınıf egemenliğini yeniden kurma arayışı mı olduğudur. Burada dile getirdiğim ilk eksenin toplumsal ve siyasal öznellik meselesini kavrama açısından verimli olmadığını düşündüğüm için meseleyi ikinci tartışma üzerinden ele alacağım. Buna geçmeden önce üzerinde duracağım husus ise neoliberalizmin kendisini tanımlamayı zorlaştıran temel bir özelliği olacak. Söz konusu özellik neoliberalizmin teorik ve pratik alanlarda sergilediği performansın kendi içlerinde ve aralarında çelişkiler barındırıyor olmasıdır (Harvey, 2015: 27; Fine ve Saad-Filho, 2016: 4). Bu nedenle neoliberalizmi kendisi hakkındaki görüşleri

* Dr.

goymenyalcin@gmail.com

içerisinden bir tanesini belirleyip inceleyerek ya da sınırlı bir ölçekteki belirli tarihsel gelişmeler üzerinden değerlendirerek kavramak mümkün değildir. Geniş bir zaman dilimine -30 yılı aşkın bir döneme- bakmak, bu dönem içinde etkili olan yönelimleri saptayarak dönemselleştirmeye gitmek daha doğru olacaktır. Tartışmanın ikinci bölümünde neoliberalizmin ürettiği toplumsal ve siyasal öznel biçimi analiz edilecek son bölümde ise neoliberalizmin krizi olarak adlandırılan içinde bulunduğumuz dönemde, neoliberalizm tarafından üretilmiş olan öznellikler ile dünya genelinde ortaya çıkan otoriterleşme eğilimi arasındaki ilişki üzerinde durulacaktır.

neoliberalizm: teori ve pratiğin tuhaf bileşimi

David Harvey neoliberalizmi uluslararası kapitalizmi yeniden örgütlemeye çalışan ütöpic bir politik-ekonomik pratikler teorisi ve buna bağlı olarak iktidarı ekonomi seçkinlerine iade edip, sermaye birikimi için gereken koşulları yeniden oluşturmaya yönelik siyasi bir proje olarak tanımlar (Harvey, 2015: 10-27). 1970'li yıllarla birlikte sermayenin girmiş olduğu birikim krizini aşmak için yürürlüğe sokulan neoliberalizm projesi, pratikte her şeyin finansallaştırılarak -devlet aygıtı ve gündelik yaşam da dâhil olmak üzere- sınıf iktidarının yeniden tesis edilmesi anlamını taşır (Harvey, 2015: 39-41). Harvey'in dile getirmiş olduğu tespitler neoliberalizmi tanımlayan iki temel dinamiği ortaya koymaktadır: sınıf egemenliğinin sermaye lehine yeniden tesisi ve finansallaşma. Bu ikisi üzerinde duralım.

Neoliberalizmin bir egemen sınıf stratejisi olduğu konusunda Neil Davidson da Harvey'in görüşlerini paylaşmaktadır (Davidson, 2016: 2). Gregory Albo da neoliberalizmi solun artan meydan okuyuşu karşısında egemen sınıfların yürürlüğe koymuş olduğu bir program olarak okumanın önemli olduğunu belirtir. 70'li yıllarda Kuzey Avrupa'da ve Amerika'da gündeme gelen ve başarılı olan sosyal-demokrat hareketlerin, Avro-Komünizm'in yükselişinin, küresel Güney'de ortaya çıkan devrimci ayaklanmaların, egemen sınıf nezdinde, sınıf egemenliğinin yeniden sağlanması için tüm bu

örgütlenmelerin bertaraf edilmesi gerektiği görüşünü doğurmuştur (Albo, 2009: 3). Refah devleti formunun düzenlenişi ve örgütlü emek hareketlerinin o dönemde siyasal alandaki gücü, sermayenin birikim krizini aşmak için gerçekleştireceği uygulamaların alanını daraltan faktörler olarak görülmüş ve bu politik strateji Şili'den başlayıp dünyanın dört bir köşesinde acımasızca uygulamaya konulmuştur.

Sermayenin neoliberal dönemdeki birikim stratejisi finansallaşma üzerinden şekillenmiştir. Gerard Duménil ve Dominique Lévy bu sürecin sermaye sınıfının emeğe karşı yürüttüğü mücadelenin yanında kendi içindeki hegemonya mücadelesinin bir parçası olarak da değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Serbest ticaret ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ile ortaya çıkan yeni birikim stratejisi, finans kuruluşlarının önündeki engellerin kaldırılmasını ve serbest piyasa ekonomisinin genelleşmesini sağlamıştır (Duménil ve Lévy, 2013). Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho finansallaşmanın küresel ölçekte büyüme kalıplarını dönüştürdüğünü, dünyanın belirli bölgelerinde üretim, istihdam ve tüketim konularında yarattığı yenilikler sayesinde yüksek yatırım ve GSYİH oranlarının yakalanmasına neden olduğunu belirtirler. Fine ve Saad-Filho açısından finansallaşmanın yol açtığı sonuçlar sadece iktisadi çıktıların ötesine geçer niteliktedir. Finansallaşma tüm bir toplumsal ve ekonomik yeniden üretim sürecini dönüşüme uğratmıştır (Fine ve Saad-Filho, 2016: 2-5). Sınıf iktidarının yeniden tesisi ve finansallaşma, bir yandan sermaye birikiminin önündeki engellerin -örgütlü emeğin yarattığı politik engellerin ve emek maliyetinin uluslararası rekabet üzerindeki etkisinin- ortadan kaldırılmasını diğer yandan da sermayenin yeni bir bileşim çerçevesinde kendisini var edebilecek birikim koşullarını oluşturmasını sağlayan ve bu yüzden birlikte değerlendirilmesi gereken iki temel dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu dinamikleri diyaletik bir ilişki içerisinde kavramak, birbirinin varlığını koşullandıran ve de neoliberal çağ denen toplumsal ilişkiler bütünü var eden unsurlar olarak kavramamız gerekir. Finansallaşma tüm bu sürecin nesnel yönünü;

Sermayenin neoliberal dönemdeki birikim stratejisi finansallaşma üzerinden şekillenmiştir.

Neoliberalizmi anlamak açısından finansallaşmayı ve sınıf egemenliğinin yeniden tesisini birbirini dışlayan ya da birbirlerine alternatif olarak var olan teorik çerçeveler biçiminde değil de, birbirini koşullandıran asli öğeler olarak kavramak gerekiyor.

sermayenin, yeni bir bileşim çerçevesinde kârlılığını ve de birikimini artırmak için toplumsal ilişkilerin geneline kendisini bir zorunluluk olarak dayattığını ifade ediyor. Sınıf iktidarının yeniden tesisi ise sürecin öznel yönünü; finansallaşmanın dayattığı zorunluluklar çerçevesinde emeğin ve sermaye sınıfının birbirleri ile üretim, gündelik yaşam ve siyaset gibi alanlarda girdikleri somut ilişkilerin dönüşümünü ifade ediyor. Bu nedenle neoliberalizmi anlamak açısından finansallaşmayı ve sınıf egemenliğinin yeniden tesisini birbirini dışlayan ya da birbirlerine alternatif olarak var olan teorik çerçeveler biçiminde değil de, birbirini koşullandıran asli öğeler olarak kavramak gerekiyor.

Neoliberal projenin işleyebilmesi; bu iki dinamiğin dünya nüfusunun çok büyük bir kısmı üzerinde oluşturduğu olumsuz sonuçları gizleyen, projenin devamı için rıza devşiren ve her şeyden öte milyonlarca insanı bu projenin aktif öznesi haline getiren politik bir çerçevenin varlığına muhtaçtır. Finansallaşma ve sınıf iktidarının yeniden tesisi, insanlığa özgürlük ve zenginlik vaat ederken gerçekte tektipleşmenin ve de gelir adaletsizliğinin baş müsebbibi olmuştur. Tüm bu olumsuz sonuçların gözden uzak bir hale getirilmesi neoliberal teori ile bu projenin somut uygulanışı arasında ortaya çıkan kırılmalar ve açık çelişkiler vasıtasıyla mümkün olabilmektedir. Neoliberal teorinin devlete karşı piyasayı öne çıkaran, devlet müdahalesini tüm kötülüklerin anası olarak gören yaklaşımına karşılık, bir proje olarak neoliberalizmin devletin regülasyonu ve aktif katılımı ile uygulanmaya konulması bunun tipik bir örneğidir. Bizim konumuz açısından önemli olan çelişki ise neoliberalizmin yukarıda bahsetmiş olduğumuz politik çerçeveyi demokrasi olarak belirlemiş olmasıdır. Harvey'in dediği gibi, neoliberal teorilerin yaratıcıları demokrasiyi bir lüks, bireyin hak ve özgürlükleri karşısında bir tehdit olarak görür ve uzmanların - seçkinlerin yönetimini, yönetme hususunda da karnameler ve yargı kararlarıyla hareket etmeyi tercih ederler. Merkez bankaları gibi sermaye birikiminin, finansallaşmanın kilit kurumlarını demokratik baskılardan yalıtmayı savunurlar (Harvey, 2015: 74). Aslında neoliberaliz-

min küresel çapta savunuculuğunu yaptığı demokrasi anlayışı -zaten gerilimli bir ilişki olan- liberalizm ile demokrasi arasındaki ilişkinin demokrasinin erozyona uğratıldığı yeni bir sürümünün gelişmesine neden olmuştur. Neoliberalizmin demokrasisi minimal ve nötr bir devlet, sivil toplum ve neoliberal bireyden oluşan üçlü bir toplum modeli üzerine kurulmuştur. Toplumun ve bireyin bireyci, biçimsel anlamda eşitlikçi, kapitalist, meliorist bir yapısı olduğunu savunur. Demokrasiyi kimin yöneteceğini belirlemek için kullanılan bir tür prosedür olarak kabul eder (Ayers ve Saad-Filho, 2014: 2).

Neoliberalizmin demokrasi söylemini kuşanması aslında onun tarihsel gelişiminin bir parçası olarak gelişen bir olgudur. Neoliberalizmin kendi içerisinde geçmiş olduğu bir dizi dönüşüm ile alakalıdır. Neil Davidson bu dönüşümü 1970'lerin sonundaki doğuşundan 90'lı yılların başına kadar olan dönem ile 90'larda başlayıp 2008 krizine kadar devam eden dönem arasında ayrıştırma yaparak açıklar. İlk dönemi öncü neoliberalizm ikinci dönemi de sosyal neoliberalizm olarak adlandırır. Demokrasi söyleminin benimsenmesi, ilk dönemde yani öncü neoliberalizm döneminde örgütlü emek üzerine yapılan iktisadi ve siyasi baskıların bir meşruiyet krizinin doğmasına yol açması sonucu ikinci dönemde gerçekleşmiştir. Bu ilk dönemde işsizliğin ve sendikasızaştırmanın işçileri disipline etmek için kullanılması, işçiler arasındaki kamu-özel sektör sendikası-sendikasızsı gibi ayrımların manipülasyon aracı olarak kullanılması, küresel çapta yeni üretken kapasite ve endüstrileşme alanlarının açılarak üretimin emeğin örgütsüz olduğu alanlara taşınması, monarist iktisat akımından esinlenen 'anti-reform'lar, işçi sınıfının artan büyümeden pay alamaması ve borçlandırılması ile sonlanmıştır (Davidson, 2016: 4-7). Sermayenin egemenliğini bu şekilde kurması neoliberal iktidarların meşruluğunu sorgulanır hale getirmiştir. Bunun çözümü olarak ortaya çıkan demokrasi biçimi de yukarıda belirttiğim özelliklere sahip bir araç olarak; neoliberal rejimlerin kendilerini konsolide ediş biçimi olarak kabul edilebilir. Zira demokrasi neoliberal rejimler açısından sadece bir 'emniyet sübabı' olarak var olması

istenen bir şeydir (Davidson, 2016: 7).

Sonuç olarak dile getirebileceğimiz husus; neoliberalizmin insanlığa vaat ettiği çözümleri sağlama konusunda yetersiz, mevcut sorunları derinleştirme ve yeni çelişkiler yaratma konusunda son derece efektif olduğudur. Teorik yoksunluğunu ve somut dünyada yaratmakta olduğu çelişkileri de olumsal biçimde, tarihsel olarak karşılaştığı unsurları devşirmek ve tahrip etmek suretiyle aşmaya çalışmakta ve böylece yeni tutarsızlıklar ve sorunlar katmanı yaratmaktadır. Neoliberalizmin demokrasi ile olan ilişkisi de bu türdendir. Nitekim 2008'de ortaya çıkan kriz ve 2011-2013 yılları arasında bu krize tepki olarak ortaya çıkan toplumsal hareketler sonrasında bu ittifak yerini farklı arayış ve karşılaşmalara bırakmıştır.

toplumsal ve siyasal öznelliğin dönüşümü

Neoliberalizmin, girdabına kapılmış olan toplumlar üzerindeki etkisi iktisadi ve siyasi yapıları alabora eden makro felaketlerle sınırlı değildir. Mikro alanlara sızan, gündelik hayatı, arzularımızı, hayata bakış açımızı, siyasi tercihlerimizi, maddi açıdan hayattan beklentilerimizi ve bedenimiz üzerindeki tercihlerimizi kökünden dönüştüren etkileri vardır. Söz konusu etkiler birbiri ile çelişkili gibi görünen iki mekanizmanın birlikte işlemesi ile ortaya çıkar. Bunlardan ilki türdeşleştirici olandır; bizleri neoliberalizmin toplumsal adaletin ve bireysel özgürlüklerin sağlanmasının en etkili ve aslında alternatifi olmayan, tek yolu olduğuna inandırır. İkincisi ise ayrıştırıcı etkidir. Harvey bu etkinin sonuçlarını narsistik bir benlik, cinsellik ve kimlik anlayışının yayılması ve kent yaşamının da bu doğrultuda düzenlenmesi ile sonlandığını belirtir (Harvey, 2015: 55). Bu iki mekanizma bir arada işlemekte; neoliberal dönemde burjuva sınıfının öne çıkan kesimlerinin kendi öznelliklerine ilişkin mitini ve biçimini yansıtmaktadır. Ayrıca sınıfsal bilinç, aidiyet ve örgütlülüğünü yitirmiş işçi sınıfı öznellerinin dönemin hakim burjuva sınıf öznelliği modeli doğrultusunda üretiliş mantığını yansıtır. Neoliberalizmin hayatlarımız üzerindeki söz konusu etkileri, son derece karmaşık bir ilişkiler örüntüsü olan toplumsal varo-

luşun nesnel ve öznel yönleri arasındaki bağ çerçevesinde anlaşılmalıdır. Marksist terminoloji içerisinde genellikle yapı - özne ilişkisi olarak adlandırılan bu gerilim, Jason Read tarafından üretim tarzı ile öznellik ilişkisi biçiminde ele alınır. Read'e göre her üretim tarzı belirli tarihsel karşılaşmalar -kapitalizm örneğinde işçinin üretim araçlarından kopuşu ve bir para akışının serbest kalarak sermayeye dönüşme potansiyeli kazanması- sonucu ortaya çıkan koşulların bu olumsal karşılaşmaları düzenli olarak yeniden üretilmesi gereken zorunluluklar haline gelmesi ile ortaya çıkar. Bu ortaya çıkışı sağlayan şey, üretim tarzının yeniden üretimini mümkün kılan önkoşulların normalleştirilmesi, çeşitli istikrar biçimlerinin yaratılması ve bu önkoşulların görünüm ve kodlama aracılığıyla zorunlu kılınmasıdır. Bu süreç aynı zamanda yeni kurum, yasa ve pratiklerin ötesinde yeni gündelik pratiklerin, alışkanlıkların veya temayüllerin yaygınlaştırılmasını; bunlara uygun inanç, görünüm ve arzuların oluşturulmasını beraberinde getirir (Read, 2014: 69-74). Bu nedenle her üretim tarzı aslında yeni tür bir öznelliğin üretimi olarak görülmelidir. Neoliberalizm kapitalist üretim tarzı bünyesinde gerçekleştirmiş olduğu önemli dönüşümler sayesinde -finansallaşma ve sınıf egemenliğinin yeniden sağlanması konusunu hatırlayalım- burjuva toplumuna özgü öznellik biçimine yeni bir postür kazandırmıştır. Neoliberalizmin yukarıda bahsetmiş olduğumuz türdeşleştirici ve ayrıştırıcı etkilerini bu bağlamda ele almak gerekir. Öznelliğimiz üzerindeki türdeşleştirici ve ayrıştırıcı etkilerinin, insanın neoliberal toplumdaki varoluşunu ve bunun politik implikasyonlarını anlamak açısından kritik olduğunu aklımızda tutalım.

Türdeşleştirici etki ile başlayalım. Bu etkiler, neoliberal öznelerin ortak kurucu öge ve aynı zamanda ortak dertleri, yabancılaşmalarının kökenindeki ortak ilişki kalıplarıdır. Micheal Hardt ve Antonio Negri türdeşleştirilmiş neoliberal öznenin borçlandırılmış, medyalastırılmış, güvenlikleştirilmiş ve temsil mekanizması ile sınırlandırılmış olma şeklinde tanımladıkları dört temel özelliğe sahip olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu özellikler üzerinde duralım. Hardt ve Negri'ye göre

Neoliberalizm kapitalist üretim tarzı bünyesinde gerçekleştirmiş olduğu önemli dönüşümler sayesinde burjuva toplumuna özgü öznellik biçimine yeni bir postür kazandırmıştır.

**Öznenin
güvenlikleştirilmesi
insanların
güvenliğin sadece
nesnesi değil aynı
zamanda öznesi
haline gelmesine
yol açar.**

özneliğimiz neoliberal dönemde borç temelinde şekillenmektedir. Borç alarak hayatta kalırız ve bu borçlar karşısındaki sorumluluğumuzun ağırlığı altında hayatımızı sürdürürüz (Hardt ve Negri, 2012: 18)¹. Bu da bizi bir tür sözleşmeli köle haline getirir, çünkü borçluluk hayatlarımızdaki yoksunluğu ve özneliğimizin bütün güç ve imkânlarından mahrum bırakılma halini derinleştirmektedir (2012: 19-21). Medyalaştırılmış olmamız enformasyon ve iletişim teknolojilerinin kullanımının yaşamımızda önemli bir yer işgal etmeye başlaması ile gelişir. Niteliğin tamamen bir kenara bırakıldığı bir enformasyon ve ifade bombardımanı altında kalırız. Bu teknolojiler aynı zamanda iş ile yaşam arasındaki ayrımın giderek belirsizleşmesine neden olurlar. Bunun yanında bir yandan katılım gösterdiğimiz bir yandan da bilincimizi parçalayan ve dağıtan güçlerin etkisi altında, ne aktif ne de pasif olan bir özne haline geliriz (2012: 22-23). Öznenin güvenlikleştirilmesi ise insanların güvenliğin sadece nesnesi değil aynı zamanda öznesi haline gelmesine yol açar. Neoliberalizm toplumun bireyi yaşadığı korku nedeniyle sürekli olarak bir olağanüstü hal durumu içinde yaşayan, sürekli olarak mahpus ve/veya gardiyan rolünü oynayan bir bireydir. Korku bu dönemde hem sosyolojik hem de iktisadi anlamda bir talim ve terbiye işlevi görür. İktisadi krizin yarattığı korku ortamında borçlandırılmış çalışanlar için uzlaşmacı bir tavır sergilemek zaruri bir hal alır. Özgürlüklerinden daha da yoksun olanların varlığı korkuyu artıran bir unsurdur. Sonuç olarak güvenlikleştirilmiş özneler olarak birçok haksızlığın haklı çıkarılabildiği bir korku ortamı içinde var olan özneler haline geliriz (2012: 26-31). Hardt ve Negri; neoliberal öznenin özelliklerinden biri olarak gördükleri temsil edilen konumunda olmanın, diğer özellikleri bir araya getirme niteliğine vurgu yapmaktadırlar. Onlara göre temsil ediliyor oluşumuz borçlandırılmış, medyalaştırılmış ve güvenlikleştirilmiş oluşumuzu bir arada tutmakta ve bu durumu daimi kılmaktadır. Bu yüzden temsil sisteminin varlığının neoliberalizm savunucularının dile getirdiği gibi demokrasinin bir aracı olmadığını aslında demokrasinin gerçekleşmesi önünde bir engel olduğunu savunmak gerektiğini dile

getirmektedirler (Hardt ve Negri, 2012: 32). Dardot ve Laval'ın neoliberal özneye ilişkin incelemeleri de bu dönemde iktisadi olanın siyaset başta olmak üzere yaşamın her alanına yayılmış olmasını eleştirmektedir. İkili ayrıca toplumsal ilişkilerin ve öznenin şirket mantığına göre yeniden yapılandırıldığını belirtirler (Dardot ve Laval, 2012: 365-370).² Bu bağlamda işletme, risk ve hesap verilebilirlik gibi kavramların özneliğimizi temellendiren anlayış haline geldiğini ve bu anlayış içerisinde özellikle performansın özneliğimizi belirleyen başat kavram olduğunu ifade ederler (2012: 393-394). Performans baskısının ve haz arayışının özneler üzerinde yarattığı olumsuz etkiler üzerinde durarak, bu baskının özneleri psikolojik olarak yıpratıldığını, depresyonun neoliberal özneliğin ayrılmaz bir parçasına dönüştüğünü belirtmektedirler. Neoliberal özneler üzerindeki gözetleme ve baskının kamusal ve özel alanın tamamına yayılmış olduğunu ve önceki dönemlerdeki çeşitli kolektif yapıların -aile, okul, sendikalar, partiler vb.- da bu dönüşümden etkilendiklerini tespit ettikten sonra bu yeni yapının yönetiminin nasıl biçimleneceğinin henüz belirlenmemiş olduğunu vurgulamaktadırlar (2012: 407-408). Ayers ve Saad-Filho yukarıda bahsedilen türdeşleştirici mekanizmanın demokrasinin daralışı üzerindeki etkilerini ele alırlar. Onlara göre neoliberalizm 3 nedenden ötürü demokrasinin sınırlarını daraltmakta, siyaseti sınırlı bir elit grubunun ve iktisat uzmanının emrine vermekte, bireylerin özneliğini de sivil toplum ile sınırlandırmaktadır. Bunlardan ilki sermayenin sınıf iktidarını toplumun çoğunluğunun sömürülmesini yoğunlaştırarak ve de bir yandan karşıtlarını dağıtarak gerçekleştirmesi; ikincisi sınıf egemenliğini küresel çapta gerçekleştiren toplumsal denge işlevi gören devleti kendi çıkarları doğrultusunda yeniden yapılandırması; üçüncüsü de pazar ekonomisinin dayattığı politikaların sivil özgürlükleri ve de kolektif eylemliliği zedeleyen illiberal bir ajandayı hayata geçirmesidir (Ayers ve Saad-Filho, 2014: 9-11). Neoliberalizmin ayrıştırıcı mekanizması terimi, kapitalizme özgü genel ve de neoliberalizme özgü tikel ortak özelliklerin birey-

ler nezdinde farklı deneyimleniş biçimlerini ifade eder. Bireylerin haz elde edebildikleri kadar varoldukları, mutluluk ideolojisi ile kendilerini gerçekleştirdiklerini düşündükleri bir yaşamın; temel motifin tüketicilik olduğu bir yaşamın değerlendirilmesi etkisini yaratır. Siyasal özneliliği ve örgütlülüğü, kolektif eylem kapasitesi yadsınmış olan bireyin kendisine tanınan sınırlar içinde yine kendine özgü biçimde sermaye birikimi ile uyumlu bir biçimde var edebilmesini sağlar. Neoliberal ideoloji bu özneliliği bireysel öznellik, mülkiyet, bireysel sorumluluk ve rekabet gibi değerler üzerinden kurar (Harvey, 2015: 73-76). Maurizio Lazzarato neoliberalizmin özneliliğimiz üzerindeki bizlere birer kimlik, cinsiyet, meslek ve ulusal aidiyet kazandıran türdeşleştirici etkisine karşıt olarak işleyen ayrıştırıcı etkisini "makinesel kölelik" olarak adlandırır. Lazzarato'ya göre makinesel kölelik bireysel özneyi, bilinci ve de temsiliyeti iki ayrı düzlemde işleme tabi tutarak parçalar. Bunlardan ilki birey-öncesi düzlemidir. Algı, hissiyat, duygulanım ve de arzular alanında işler. İkincisi ise kişisel-ötesi (supra-personal) düzlemde -makinelere, dilin, toplumsal olanın, medyanın ve iktisadi düzenlerin alanında- varlık gösterir (Lazzarato, 2014: 12-31).

Michel Foucault'un yönetsellik kavramı çerçevesinde gerçekleştirmiş olduğu neoliberal öznellik analizi de, neoliberalizmin ayrıştırıcı etkisini kavramak açısından faydalıdır. Yönetsellik bireyin kendisinin bireylerin yönetimini nasıl yönettiğini tanımlar. Bireyin kendisini kuruyor görüldüğü süreçlerin aslında iktidarın yönetim teknik ve rasyonalitesi tarafından belirlendiğini anlatır (Harris, 2009: 59-60). Neoliberal dönemde söz konusu teknik ve rasyonaliteyi biçimlendiren kavram *homo aeconomicus*'tur. *Homo aeconomicus* terimi hayatın ekonomikleştirilmesini, bireyin kendi kendisinin yatırımcısına dönüşmesini ifade eder. Birey kendi kendisinin sermayesi ve üreticisidir. Birey sadece kendisinin üretiminden doğan iktisadi sermayeden değil, genişletilmiş anlamda insan sermayesinin ve toplumsal sermayenin üretiminden de sorumludur. Bu tüm insan davranışının iktisadi davranış biçimine indirgenmesi anlamına gelir. Neolibe-

ral birey, *homo aeconomicus* sürekli olarak hesap yapan ve kendi yaşamını iktisadi bir varlık olarak üreten ve bunun sorumluluğunu risk yönetimi mekanizması ile alan bir yaratık olarak kurulur. Dünya ile ilişkisi işlevselci bir rasyonalite ile sınırlıdır (Baerg, 2009: 122-125). Bu ilişki ayrıca kendisini güvence-sizleştiren koşullar karşısında gittikçe artan bir kırılganlığı da beraberinde getirir. Esnek çalışma koşulları çerçevesinde, kendi yaratıcılıklarının sorumluluğunun kendilerinde olacağına, kendi hayatlarını kendi kurallarına göre ve kendi arzuları doğrultusunda şekillendirebileceklerine inanan neoliberal özneler; kendi arzu ve adapte oluşlarıyla sermayenin tabi kılma biçimlerine katılırlar. Özgür ve özerk olduklarına inanıyor olmaları, kendilerini gerçekleştirme imkânına sahip olduklarına duydukları inanç onları somut yaşam ve çalışma koşullarına katlanmalarını ve böylece sömürüye açık hale gelmelerini kolaylaştırır. Ekonomikleştirilen hayat özgürlük ya da kendini gerçekleştirme yerine; korku ya da kontrolü kaybetme gibi deneyimlerle, kesinliklerin ve teminatların ortadan kalkması sonucu ortaya çıkan güvensizlik hissiyatıyla, keza başarısızlık, toplumsal açıdan düşüş ve sefalet korkusu ve deneyimiyle karşılaşır (Lorey, 2006: 6).

Bu bölümde neoliberalizm ve öznellik konusunda literatürden yapmış olduğumuz alıntılar şu şekilde değerlendirilebilir; neoliberalizmin özneliliğimiz üzerindeki kurucu etkisi birbirine zıt görünen ancak aslında birbirini tamamlayan ve de var eden iki momentin birleşimi neticesinde mümkün olmaktadır. Bunlardan ilki türdeşleştirici momenttir ve de toplumun sermaye sınıfının finans fraksiyonu liderliğinde yeniden yapılandırılmasına koşut olarak bu sınıfın suretinde yeniden yapılandırılması anlamını taşır. İkinci moment yani ayrıştırıcı etki ise temel antagonizmanın ortaya çıkardığı sömürü ve iktidar ilişkilerinin sonuçlarını -kendisini sermayenin mantığı çerçevesinde kurma özgürlüğü ve seçme ideolojisi çerçevesinde hareket eden- tek tek bireylerin kendi etkinliklerinin sonuçları olarak göstermesini ve bu sonuçları bireysel sorumluluk ve başarı(sızlık) öyküsü haline getirmesini anlatır. Topluca bakıldığında toplumsal ilişkilerin, neoliberal dönemde,

Neoliberal dönemde söz konusu teknik ve rasyonaliteyi biçimlendiren kavram *homo aeconomicus*'tur. *Homo aeconomicus* terimi hayatın ekonomikleştirilmesini, bireyin kendi kendisinin yatırımcısına dönüşmesini ifade eder.

**Otoriterleşme
kapitalizmin
krizine ve özellikle
de kapitalist
devletin meşruiyet
krizine verilen
bir tepki olarak
devleti bir yandan
güçlendirmekte,
diğer yandan
da devletin açık
ve demokratik
politikalar üretme
kapasitesini
eriterek onu
zayıflatmaktadır.**

sınıfsal görünümünden arındırıldığını; sınıfsal farklılıkların ve mücadelelerin başarı ile gizlendiğini ve de buna bağlı olarak sınıfsal antagonizmanın yarattığı sömürü ve iktidar biçimlerini yeniden üreten koşulların sorunsuzca yeniden üretildiğini söylemek gerekir. Üstelik neoliberal dönemin alâmetifarıkası tüm bu gelişmelerin sömürünün ve iktidarın olumsuz etkilediği sınıfların aktif rızası, özneliliği üzerinden gerçekleştiriliyor olmasıdır. Neoliberalizm ardında atomize bireylerin toplamından oluşan kitleler; siyasetten dışlanmış, herhangi bir üst egemenlik biçimiyle etik/ideolojik ya da siyasal bir kavga veremeyen, kolektif özgürleşme pratiklerini boşlamış, tek varoluş amacını tikel varoluşunun hüküm sürdüğü alanı ve hazzı maksimize etmek olarak belirlemiş olan bireylerin oluşturduğu kitleler bırakmaktadır. Üstelik bu özneler; performans baskısı altında ezilmekte, kendi rızaları ile ürettikleri güvencesizlik ortamında yabancılaşma ve depresyon içinde yaşamaktadırlar. Ekonomik ve siyasal güvenlik hezeyanı onları otoriterleşen rejimlerin, sağ popülizmin soğurmasına izin vermektedir.

neoliberalizmin krizi ve rejim tartışmaları

2008-2009 yıllarında yaşanan iktisadi krizler sonrasında günümüze kadar uzanan dönem neoliberalizmin krizi olarak değerlendirilmektedir. Neoliberalizmin krizini, 1970'li yıllarda ortaya çıkan krizi yapısal dönüşümler gerçekleştirmek uğruna kriz çıkarmaktan çekinmeyen bir sistemin krizi ya da krizi kriz ile yönetmenin krizi olarak da adlandırabiliriz. Neil Davidson neoliberalizmin bu fazını sistemin ortalama kârlılık oranlarına yeniden erişebilecek bir strateji geliştiremediği dönem olarak tanımlar. Ona göre devletin iktisadi hayata müdahale kapasitesinin ortadan kaldırıldığı bir ortamda kapitalizmi kendisinden kurtaracak bir güç sistem içinde mevcut değildir (Davidson, 2016: 11-17). Bu dönemin son yıllarda netlik kazanan ve Amerika Birleşik Devletleri'nden Polonya'ya, (kısa bir süre içinde) Fransa'dan Türkiye'ye kadar birçok ülkede farklı alışimlarla ortaya çıkan siyasal otoriterleşme yönündeki karakteri, söz konusu kriz ortamında, yenilen-

miş sosyal demokrasi maskesinin artık işe yaramadığı koşullarda ortaya çıkmıştır. Ian Bruff bu eğilimin doğrudan şiddete dayalı olmamasına rağmen, devletin ve kurumsal iktidarın belirli politikaları toplumsal ve siyasal muhalefetin etkisinden yalıtılmak amacı ile yeniden düzenlenişini beraberinde getirmesi nedeniyle otoriterleşme olarak adlandırılabilceğini savunmaktadır (Bruff, 2013: 115). Bruff'a göre kriz öncesinde beliren siyasal mücadele sürecine tepki olarak ortaya çıkan otoriterleşme eğilimi; egemen güçlerin muhalefetin taleplerini belirli tavizler yoluyla karşılamaktan vazgeçtikleri bir süreci, alt-sınıfların parlamento, hükümet ve benzeri kurumların zayıflatılmasını sağlayan yasal araçlarla marjinalize edilmesini ve dışlanışını kapsar. Bu durum aslında neoliberalizmden geriye dönüşü değil bizzat neoliberalizmin yoğunlaşması anlamını taşır. Finans sektörünün yarattığı krizin sorumluları kredi kartı ve mortgage borcu olan bireylere ve de finansallaşmanın yarattığı olumsuz sonuçları törpülemeye çalışan ve bütçe açığı veren devletlere çıkarılması bunun en belirgin örneklerinden birisidir (2013: 120-121). Otoriterleşme kapitalizmin krizine ve özellikle de kapitalist devletin meşruiyet krizine verilen bir tepki olarak devleti bir yandan güçlendirmekte, diğer yandan da devletin açık ve demokratik politikalar üretme kapasitesini eriterek onu zayıflatmaktadır (2013: 124-125). Böylece çözmeye çalıştığı gelişmeleri daha da yoğunlaştırmakta ve insanlığın ve ekosistemin geleceğine ilişkin kaygı verici bir tablo sunmaktadır. Bruff'un otoriterleşme konusundaki analizini benimsemekle birlikte neoliberalizmin krizi olarak adlandırılan dönemi otoriter neoliberalizm olarak adlandırışını benimsemediğimi belirtmek istiyorum. Söz konusu dönemi popülist neoliberalizm olarak adlandırmanın daha doğru olduğu kanaatindeyim.³ Otoriterleşmeyi ön plana çıkaran adlandırmaların, otoriter neoliberalizm gibi, neoliberalizmin özüne içkin olan teknokratikleşme ve piyasanın merkezliliği gibi otoriter eğilimleri gizleme tehlikesini barındırdığını düşündüğüm için popülist olarak nitelemenin doğru olduğunu düşünüyorum. Bu noktada Kurt Weyland'ın 90'lı yıllar Latin Amerika örne-

ğinden yola çıkarak dile getirdiği neoliberal popülizm ifadesi yol gösterici sayılabilir. Weyland neoliberalizm ile popülizm arasında; ilkinin evrensel prensipleri, ikincisinin ise kişisel heves ve kaptisleri ön plana çıkarması nedeniyle giderilmesi zor bir gerilim bulunduğu kabul eder. Buna karşılık her ikisi de iktisadın ve siyasetin temel yapıtaşı olarak kolektiviteleri değil bireyleri görmekte, devlet ile bireyler arasındaki ilişkinin dolaylı olması gerektiğini savunmaktadır. Her ikisi de mevcut sisteme; organize bir sivil toplum, politik kurum ve bürokrasiye olumsuz gözle bakmaktadır. Yine her ikisi de iktidarın yoğunlaşmasından, yürütmenin güçlendirilmesi ve buna rakip olabilecek kurumların zayıflatılmasından yanadır (Weyland, 1999: 382). Weyland'ın ortaya koyduğu yakınlık ilişkisini Ali Rıza Güngen de onaylamaktadır. Güngen'e göre popülizm, düzene duyulan tepkiyi otoriter eğilimlere yönlendirirken, kamuyu bir bütün olarak kavranan halkın kılmaya çalışmamakta, aksine kamusal olarak nitelenebilecek şeyleri yok saymayı tercih etmekte; bu nedenle de neoliberalizmle ortaklaşabilmektedir (Güngen, 2017).

Literatürde popülizm ile neoliberalizm kavramlarının birbirini dışlayan anlamlar taşıdığı görüşü -yukarıda ele aldığımız örnekler hariç- hakim olsa da; ne var ki bu durum neoliberalizmin işleyişi açısından önem taşımamaktadır.⁴ Daha önce göstermiş olduğumuz gibi neoliberalizm, piyasa ve devlet konusundaki iddia ve pratikleri ile özgürlükler arasında yarattığı çelişkilerin üzerini örtmek için üçüncü yol gibi ideolojilerle bir araya gelip ikinci bir çelişkiler yumağı örmekten geri kalmamaktadır. Bu anlamda popülist nitelendirmesi neoliberalizmin çift katmanlı çelişkili doğası ile uyumlu görünmektedir. Neoliberalizmin söz konusu kabuk değiştirme girişimi, varoluşunu destekleyen en verimli seçenek ile simbiyotik türde bir ilişkiyi pervasızca kurmaktan çekinmediğinin ve de bunu yaparken yeni çelişkiler yaratmaktan kaçınmadığının kanıtıdır. Bu anlamda neoliberalizmin tarihi içerisinde belirli bir sürekliliği işaret etmektedir.

Neoliberalizmin bir bakiyesi çıkarıldığında aslında temel hedef olan sermaye birikiminin -kârlılığın toplam artışına erişilemediği,

bununla birlikte sermayenin merkezileşmesinde muazzam bir artışın görüldüğü söylenebilir. Bunlara ek olarak neoliberalizmin hayatın her alanını metalaştırmada, dünya nüfusunun yüzde 99'luk bir oranını mülksüzleştirmede, bireysel hakları geriletmede ve ekosistemi mahvetmede de büyük oranda başarılı olduğunu görüyoruz (Harvey, 2015: 165-167). Şimdi bu durumun neoliberalizmin en 'ideal' biçiminin eseri olduğunu ve 2008 sonrası içinde bulunduğu kriz koşullarında durumun daha vahimleştirdiğini düşünelim. Neoliberalizm varlığını sürdürmek için doğal ve toplumsal maliyeti düşünmeksizin her türlü atılımı yaparken varoluşları bu sistem tarafından belirlenen bizlerin de yaşamlarında köklü dönüşümler meydana geldiğini unutmayalım. Bu dönüşümlerle, neoliberalizmin siyasal açıdan kırılabilir hale gelişinin (Ayers ve Saad-Filho, 2014: 15) ve sağ-popülist kabuğa bürünmesinin birbiri ile bağlantılı olduğunu savunacağım. Finansallaşmanın doğurduğu güvenlik ihtiyacı ve sınıflar mücadelesinin aldığı somut hal bizzat neoliberalizm tarafından şekillendirilen özelliklerimiz dolayımı ile biçimlenmektedir.

Neoliberalizmin kabuk değiştirme maliyetine katlanmasının temelinde siyasal açıdan kırılabilir hale geliş ile sistem içinden krize yanıt üretememesi, diğer bir deyişle bireylerin güvencesizleşmesi üzerine kurulmuş bir sistemin ardında güvencesizlerden oluşan bir kitle bırakarak çöküş aşamasına gelmesinin getirdiği zorunluluk bulunmaktadır. Bu zorunluluğun sağ popülist rejimler tarafından yerine getirilişi ise bizzat kendi yaratmış olduğu özellik biçimi tarafından şekillendirilmektedir. Bu yeni dönemi her türlü kolektif hafıza ve dayanışma ağlarından mahrum, benmerkezci, güvenlik hezeyanı ile varoluşunu sürdüren ve de siyasal temsil olanağından kopuk bireylerin kurduğu toplumsal ilişkiler belirlemektedir. Bu süreçte, neoliberal dönem boyunca örgütlülüğü dağıtılmış olan işçi sınıfının iki ayrı kesiminin, işçi sınıfının geleneksel bileşenleri ile literatürde yeni orta sınıf olarak adlandırılan kesimin süreç karşısındaki tepkilerinin farklı olduğunu iddia edebiliriz. Literatürde yeni orta sınıf olarak adlandırılan, yüksek eğitilmiş ve de organizasyon kapasitesi yüksek zihin-

Finansallaşmanın doğurduğu güvenlik ihtiyacı ve sınıflar mücadelesinin aldığı somut hal bizzat neoliberalizm tarafından şekillendirilen özelliklerimiz dolayımı ile biçimlenmektedir.

Yapısal krizini aşmak ve yiten meşruiyetini geri kazanmak için otoriterlik dozunu artıran neoliberalizm de sağ popülist maske ardına geçerek kendi ihtiyacı olan desteği, kitlelere istediklerinin çarpık bir versiyonunu sunarak kazanmaktadır.

sel emekgücü sarfederek çalışan kesim krizle birlikte kendisini toplumsal iktidarı kaybetmiş ve güvencesizleşmiş bulmuştur (Yıldızoğlu, 2014). Sistem dışına itildiğini hisseden bu kesimin önderliğini üstlendiği kalkışmalar küresel çapta etkin olmuştur. Politik örgütlülüğünden ve siyasal alternatif vizyonundan yoksun olan bu hareketlerin şimdilik geri çekilmiş olduğunu ve sahneyi sağ popülist akımlara bıraktığını görmekteyiz. Dolayısıyla yeni orta sınıfın yenilgisinin biçimlendirdiği bir dünyada yaşadığımızı tespit edebiliriz. Sosyal neoliberalizmin yeni orta sınıf merkezli sınıf kompozisyonuna dağıldığını; bu sınıfsal kesimin destek ve belirli açılardan öncülüğüne dayanan; bu sınıfın ideolojisinin -yaşam tarzının ve siyasi vizyonunun yani temsili demokrasinin- biçimlendirdiği hegemonyanın dağılışına şahitlik ediyoruz.

Yukarıda bahsedilen popülist akımların beslediği otoriter rejimler, neoliberalizmin mirası üzerine yani tam istihdam anlayışının egemen olduğu sosyal refah devleti döneminin bitişi ve örgütlü sınıf yapılarının ortadan kalkışı üzerine inşa edilebilir hale geldiler. İşçi sınıfının gelir açısından düşük geleneksel kesimleri, sosyal devlet uygulamalarının ortadan kalkması ile varlığını sürdürebilmek için iktidarın inayetine daha bağımlı kalmışlardır. İşçi sınıfının örgütlülük ve bilinç açısından zayıflamış olan kitleleri neoliberalizmin ilk döneminden beri Yeni-Sağ iktidarlara ve bunların sivil toplumu örgütlemek için kullandığı ağlara destek vererek varlıklarını sürdürmeye yönelmişlerdir. Devletin finansallaşmanın disipline edici zarruretleri çerçevesinde dönüştürülürken -bu sürecin mümkün kıldığı bilişim, arzu üretimi vb. alanlarda üretim yapan yeni orta sınıf üyelerinin aksine- emekçi kesimler ve köylüler korumacı politikaların getirmekte olduğu destekten maruz kalmışlardır. Buna kadın ve çocuk emeğinin sömürü oranlarındaki artış eklenmiştir (Bedirhanogulları, 2009: 4-8). Güvencesizleşen kesimler örgütlülüklerini de yitirdikleri ölçüde sağ iktidarların kendilerine sundukları bölüşüm ağlarına yönelmiş,

bir yandan muhafazakâr ideolojilerin etkisi altına girmiş diğer yandan da öznellikleri neoliberal mantık doğrultusunda yeniden üretilmiştir. Bencilleşmiş, borçlandırılmış, medyalastırılmış ve her şeyden ötesi kendi kendisini girişimci olarak gören toplumsal ve ekonomik durumunu kendi sorumluluğu olarak algılayan öznellere dönüştürülmüşlerdir. İçinde bulunduğumuz dönemi, popülist neoliberalizmi farklılaştıran ve yukarıda betimlediğimiz öznellik türünü otoriter rejimlerin yapıtaşı haline getiren unsur; krizin artan siyasal etkileri ile birlikte kırılganlaşan rejimlerin de işçi sınıfının söz konusu kesimlerinin desteğine muhtaç hale gelmesidir. Bu yüzden söz konusu kesimlerin aktif rızasını almak, onları sürekli teyakkuz halinde tutarak rejimin bekçileri haline getirmek; bu sınıfların yoksulluklarına neden olan politiklardan doğan sorumluluktan kaçınmanın en kolay yolu olarak belirlemektedir. Ayrıca bu yol seçimlere indirgenmiş olan prosedürel demokrasi aracılığıyla iktidarı elinde tutmanın satın alınması en düşük maliyetli yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. İşsizlik, borç, güvencesizlik ve temsil edilememe/dışlanma gibi disipline edici gelişmelerin etkisi altındaki bireyler kendilerini temsil eden, bölüşüm ağları kuran, somut projeler üreten, statükoyu dağıtan ve varlığıyla bizzat bu bireylerin güvencesi olan yönetimleri arzulamaktadırlar. Yapısal krizini aşmak ve yiten meşruiyetini geri kazanmak için otoriterlik dozunu artıran neoliberalizm de sağ popülist maske ardına geçerek kendi ihtiyacı olan desteği, kitlelere istediklerinin çarpık bir versiyonunu sunarak kazanmaktadır.

Dolayısıyla neoliberalizmin dışarısını düşleyen, örgütlenme ve dayanışma ağları örme becerisi gösteren ve de her şeyden önemlisi yeni öznellik biçimlerinin filizlenişinin önünü açan alternatifler ortaya çıkmadığı sürece neoliberal rejimler ile reaksiyoner kitlelerin tehlikeli birlikteliği, pazar ekonomisinin ve sermaye sınıfının selahiyetini sürdürmek amacıyla toplumsal yaşamlarımızı uçurum kenarına doğru sürmeye devam edecektir.

kaynakça

- Akçay, Ü. ve Güngen A. R. (2014) *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği*, Ankara: Notabene.
- Albo, G. (2009) "Neoliberalism and the Discontented" http://www.socialistproject.ca/theory/albo_neolib.pdf, indirilme tarihi: 09.09.2016.
- Ayers, A. J. ve Saad-Filho, A. (2015) "Democracy against Neoliberalism: Paradoxes, Limitations, Transcendence", <http://crs.sagepub.com/content/early/2014/02/03/0896920513507789>, indirilme tarihi: 19.09.2016.
- Baerg, Andrew (2009), "Governmentality, Neoliberalism, and the Digital Game", *symptome*, 17 (1-2): 115-127.
- Bedirhanoglu, P. (2009) "Türkiye'de Neoliberal Oturter Devlet'in AKP'li Yüzü", Uzel, İ. ve B. Duru (der.), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Ankara: Phoenix, 36-64.
- Bruff, I. (2013) "The Rise of Authoritarian Neoliberalism", *Rethinking Marxism*, 26 (1): 113-129.
- Davidson, N. (2016) "Crisis Neoliberalism and Regimes of Permanent Exception", <http://crs.sagepub.com/content/early/2016/08/03/0896920516655386.abstract>, indirilme tarihi: 11.08.2016.
- Dardot, P. ve Laval, C. (2012) *Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Duménil, Gérard ve Lévy D. (2013) *The Crisis of Neoliberalism*, Cambridge: Cambridge University Press,
- Fine, B ve Saad-Filho, A. (2016) "Thirteen Things You Need to Know About Neoliberalism", http://eprints.soas.ac.uk/22614/1/Fine_Saad-Filho_22614.pdf, indirilme tarihi: 11.08.2016.
- Güngen, A. R. (2017) "Yükselen Sağ Popülizm, Kısa Bir Bilanço ve Yapılabilecekler", <http://mesele121.org/index.php/meseleler/86-kuram-sal/557-yukselen-sag-populizm-kisa-bir-bilanço-ve-yapilabilecekler>, indirilme tarihi: 10.01.2017.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2012), *Duyuru*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Harris, E. (2009) "Neoliberal Subjectivities or a Politics of the Possible? Reading for Difference in Alternative Food Networks", *Area*, 41, 55-63.
- Harvey, D. (2015), *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, çev. Aylin Onacak İstanbul: Sel.
- Lazzarato, M. (2014) *Borçlandırılmış İnsanın İmali*, çev. Murat Erşen, İstanbul: Açılım.
- London, F. (2013) *Kapitalizm, Arzu ve Kölelik: Marx ve Spinoza'nın İşbirliği*, çev. Akın Terzi, İstanbul: Metis.
- Lorey, I. (2006) "Yönetimsellik ve Kendini Güvence-sizleştirme Kültür Üreticilerinin Normalleştirilmesi Üzerine", <http://eipcp.net/transversal/1106/lorely/tu>, çev.: Özge Çelik, indirilme tarihi: 15 Kasım 2016.
- Özden, B. (2014) "The Transformation of Social Welfare and Politics in Turkey: A Successful Convergence of Neoliberalism and Populism", Özden B., Akça İ., ve Bekmen A. (der.), *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony*, Londra: Pluto Press, 157-173.
- Özden, B., Bekmen, A. (2015). "Rebelling against Neoliberal Populist Regimes", David I. & Toktamış K. (der.), *Everywhere Taksim: Sowing the Seeds for a New Turkey at Gezi Amsterdam*: Amsterdam University Press, 89-104.
- Weyland, K. (1999) "Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe", *Comparative Politics*, 31 (4): 379-401.
- Yıldızoğlu, E. (2014), "Gezi 'Olayı'nın Sınırı", Özay Göztepe (der.), *Gezi Direnişi Üzerine Düşünceler*, Ankara: Notabene, 55-67.

dipnotlar

- 1 Borçlandırma konusunda, finansallaşma ile ilgili olarak bkz. Akçay, Ü. ve Güngen A. R. (2014) *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş: Küresel Kapitalizmin Geleceği* İstanbul: Notabene. Borçlandırma ile özelliğinin biçimlendirilişi ile ilgili olarak bkz. Lazzarato M. (2014) *Borçlandırılmış İnsanın İmali*, çev. Murat Erşen, İstanbul: Açılım Kitap.
- 2 Şirket mantığının özelliğimizin biçimlenişi üzerindeki etkilerini incelemesi bakımından önemli bir katkı olarak bkz. London, F. (2013) *Kapitalizm, Arzu ve Kölelik: Marx ve Spinoza'nın İşbirliği*, çev. Akın Terzi, İstanbul: Metis.
- 3 Neoliberalizmin krizi olarak adlandırılan dönemde ortaya çıkan popülist iktidarların sağ iktidarlar olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Burada yapılan popülist neoliberalizm adlandırması bu nedenle doğrudan sağ popülizme gönderme yapmaktadır.
- 4 Bu konuda farklı bir yaklaşım sunarak popülizm ile neoliberalizm arasındaki eklemlenmeyi sırasıyla Türkiye örneği ve Türkiye ile Brezilya karşılaştırması üzerinden açıklayan iki örnek için bkz. Özden, B. (2014) "The Transformation of Social Welfare and Politics in Turkey: A Successful Convergence of Neoliberalism and Populism", Özden B., Akça İ., ve Bekmen A. (der.), *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony*, Londra: Pluto Press, 157-173 ve Özden, B., Bekmen, A. (2015). "Rebelling against Neoliberal Populist Regimes", David I. & Toktamış K. (der.), *Everywhere Taksim: Sowing the Seeds for a New Turkey at Gezi Amsterdam*: Amsterdam University Press, 89-104.

neo-liberal dönemde hukuk ve neo-formalizm tartışmalarına bir giriş¹

**Ayşegül Kars
Kaynar***

özet

Neo-liberalizm sadece devlet ve piyasa ilişkisinde değil, hukuk alanında da oldukça büyük değişimlere sebep olmuştur. Bu değişim özelleştirmelerle birlikte düzenleyici devletin ortaya çıkışında hukukun gördüğü işlev ile sınırlı değildir. Makale, liberal hukukun temel bileşenlerinden ikisine odaklanarak bu kapsamlı değişimi anlatmaktadır. İlk olarak, neo-liberalizm kamu hukuku ile özel hukuk arasındaki hiyerarşiyi ters çevirmiştir. Bunun neticesinde de hukuk devleti anlayışı zedelenmiştir. İkinci olarak neo-liberal hukuk anlayışları hukuki formalizm ile uyumsuzdur. Makale, yeni doğmakta olan neo-formal hukukun formal hukukla mukayeseli bir tahlilini sunmakta ve eleştirisini yapmaktadır.

anahtar kelimeler: Kamu hukuku, formalizm, sözleşme hukuku, liberal hukuk, neo-formalizm

abstract

Neo-liberalism resulted in a major transformation in the field of law pursuant to changing state and market relations. This transformation is not limited to the role of law in privatizations and the emergence of regulatory state. The paper examines this comprehensive transformation by focusing on two features of neo-liberal law. First, neo-liberalism reversed the hierarchy between public and private law to the advantage of the latter. As a result of this inversion, the rule of law also damaged. Second, neo-liberal legal rationalities are incompatible with formalism. The paper provides a comparative analysis of emergent neo-formal law with formal law.

keywords: Public law, formalism, contract law, liberal law, neo-formalism

giriş

Neo-liberalizm, devlet ve piyasayı bir dikotomi olarak kurgulayan ve bu dikotominin iki kutbu arasındaki ilişkinin değişimini araştırma konusu yapan bir ekonomi politik kuramıdır. Bu kuram devlet ve piyasa ilişkisinin somut tahlilini yapıp politikalar ürettiği kadar, bu ilişkinin ne olması gerektiğine dair önerilerde de bulunur. Bu önerilerini tek mutlak gerçeklik ve ideal düzen olarak topluma dayattığı için de bir kuram olmanın yanı sıra bir ideoloji olarak bahsedilmeyi hak eder. Yaklaşık yarım asırdır gündemde olan neo-liberalizm piyasayı, devlet yönetimini ve bir o kadar da toplumsal değer yargılarını ve kültürü dönüştürmüştür. Bu dönüşümün dinamiği, serbest piyasada aktörlerin ekonomik çıkarlarının fayda maksimizasyonu davranışlarını yöneten ilke ve değerlerin piyasa sınırlarını aşarak geleneksel olarak ekonominin dışında kalan alanlara yayılması ve bir nevi bu alanları istila etmesidir (Grewal ve

Purdy, 2014: 3). Buna göre, insanların tüm faaliyetleri ve de devlet politikalarının başarısı kâr-zarar ya da arz-talep hesabına göre ölçülmeye başlanmıştır. Yaygınlaşan ilke ve değerler arasında devletin getirdiği her türlü sınırlamadan bağımsızlaşarak serbestleşme, devletin temsil ettiği kamusal ortak irade karşısında bireyin temsil ettiği özel iradenin kutsallaştırılması ve bireylerin iradesine yapılan vurgunun kaçınılmaz bir sonucu olarak inanç, çıkar, düşünce ve siyaset birliği karşısında toplumun heterojenliğinin savunusudur. Öte yandan bu yayılmacılık o kadar kanıksanmıştır ki neo-liberal değerler hem her yerdedirler hem de görünmez olmuşlardır (Blalock, 2014: 73). Bu durumu hegemonya kavramıyla karşılamak mümkündür. Neo-liberal hegemonyanın etkisi altına giren ve değişim geçiren alanlardan biri de hukuktur. Neo-liberal dönemde hukukun yaşadığı değişimi incelemek, hukukun devlet ve piyasa güçleri ile ilişkisini kur-

* Dr.

Lefke Avrupa Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi
aysegul.kars@gmail.com

mak demektir. Bu ilişkiye hukuk bağımsız bir kurum olarak müdahil olmaz. Hukuk, devlete yapışıktır. Hukuk kavramının elbette devletten bağımsız bir tarihi vardır ve yine devletten bağımsız düşünülebilir (Supiot, 2014). Ancak günümüzde hukuka somut varlığını veren hukuk kuralları yapma ve uygulama kurumları, devlet kurumları olarak inşa edilmiştir. Bu nedenle hukuk, devletin neo-liberal dönemde düzenleyici devlet ve yönetim istikametinde geçirdiği değişimi yansıtır. Devlet ve hukuk arasındaki ilişkiye dair en sık rastlanan sav, devletin hukuki araçları kullanarak piyasaya ve topluma müdahale ettiği ve bu şekilde neo-liberal ilişkilerin yerleşmesini, neo-liberal rasyonalitenin yayılmasını desteklediğidir. Literatürde hukukun neo-liberal politikaların bir aracı olarak kullanıldığı sıklıkla dile getirilmiştir. Ancak, geride bıraktığımız yüzyılda devlet, piyasa güçlerini şekillendirmek yahut piyasaları düzenlemek için daimi olarak müdahalelerde bulunmuş ve bu müdahaleleri yapmak için hukuki araçları kullanmaktan kaçınmamıştır. Neo-liberal devlet döneminde hukukun araçsal kullanımına dair yapılan tespit, bir o kadar Refah Devleti için de geçerlidir. O halde hukukun araçsallığına yapılacak vurgunun işlevi, geçersiz olduğu için değil; en azından geride bıraktığımız yüzyılın genel geçer doğrusu halini aldığından azalmıştır. Bu çerçevede makale, hukukun piyasaya araçsal müdahalesine sadece değinmekte; daha ziyade, piyasa güçlerinin hukuk üzerindeki etkisine odaklanmaktadır.

Hukuk, neo-liberal düzenin yerleşmesi için topluma ve piyasaya müdahale ettikçe zaman içinde kendi de değişmiş, dönüşmüştür. Bu değişim incelenirken dikkat edilmesi gereken ilk husus, kavramların görece özerkliğiyle ilgilidir. Hukuk, ekonomi ve siyaset günümüzde birbirinden ayrı düşünemeyeceğimiz kavramlardır. Ancak bu kavramları ve bu kavramların işaret ettiği alanları düşünürken birini diğerine indirgememek gereklidir. Bu üç alan arasındaki ilişki ne kadar yoğun ve sıkı örülmüş olursa olsun siyaset ekonomi değildir; hukuk da siyaset değildir. Hukukun

ayırt edici özelliği, onun normatif bir sistem olmasıdır ve bu özellik ne ekonomi ne de siyaset tarafından paylaşılır. Bu nedenle hukuktaki gelişmeler piyasadaki gelişmelerden doğrudan türetilemez. Aynı durum diğer kavramlar ve bu kavramların ayırt edici özellikleri için de geçerlidir.

İkincisi, hukukun ayırt edici özelliğinin normatiflik olması bizi zaruri olarak piyasa güçlerinin işlediği somut seviyeden daha soyut bir seviyeye çeker. Bu soyutluk seviyesinde artık görünür olan (kültürel, dini, ahlaki, siyasi vb.) değerler, zihniyetler, akli gerekçeler gibi diğer soyut kavramlardır. Hukuk alanında yeni yaklaşımların ortaya çıkması bu soyut kavramlar arasındaki bir etkileşimdir; zihinsel ve kültürel bir dönüşümdür. Corinne Blalock da (2014: 84) neo-liberal dönemde hukuk kuramının dönüşme geçmesinde öneme haiz olan şeyin *bir tarihsel gelişme olarak değil, bir siyasi rasyonalite* olarak neo-liberalizm olduğunu söyleyerek² bu soyutluk seviyesine dikkat çeker. Bu doğrultuda makale, neo-liberal dönemde piyasanın hukuk anlayışı üzerindeki etkisine ilişkin şu bakış açısını benimser: Kaynağını piyasadan alan tercihler, ihtiyaçlar ve ilkeler; toplumun genel değer yargılarını ve devlet ve toplum arasındaki meşruiyet ilişkisini yeniden şekillendirerek, dönemin baskın hukuk anlayışını belirlemiştir. Bu yeniden şekillenmenin birden çok mekanizması vardır. Zihniyetler ve değerler, o zihinleri ve değerleri taşıyan insanlarla müsemmadır. Bu durumda yeni zihniyetler ve değer yargıları üretmek ve bunların yeni hukuk anlayışları ortaya çıkarması; insanların yetiştirilmesine, eğitilmesine bağlıdır. Bu da bahsi geçen soyut kavramların üretimini, devletin ideolojik aygıtları olarak tanımlana gelmiş somut kurumlara bağlar. Siyasi rasyonalitenin ya da neo-liberal hegemonyanın hukuk anlayışını etkilediği bir diğer mekanizma, hukuk kurallarının yapılması ve uygulanmasıdır. Bu ise bizi devletin yasama, yürütme ve yargı organlarının kurumsal değişimini incelemeye götürür. Her iki mekanizma da hukukun normatif değişiminin somut ayağını oluştururlar.

Üçüncü olarak hukuk ve piyasa arasın-

Hukuk, neo-liberal düzenin yerleşmesi için topluma ve piyasaya müdahale ettikçe zaman içinde kendi de değişmiş, dönüşmüştür.

Kaynağını piyasadan alan tercihler, ihtiyaçlar ve ilkeler; toplumun genel değer yargılarını ve devlet ve toplum arasındaki meşruiyet ilişkisini yeniden şekillendirerek, dönemin baskın hukuk anlayışını belirlemiştir.

daki ilişkinin sorgulanması, akla Marksist literatüre damgasını vuran alt yapının (piyasanın) üst yapıyı (hukuku) belirlemesi tartışmasını getirir. Piyasa ve devlet (dolaşısıyla hukuk) arasındaki ilişkiyi belirlenim ilişkisi olarak sunacak olursak, karşımıza şu tablo çıkar: 1970'lerde yaşanan ekonomik buhran, devleti yeniden şekillendirmiş; yeniden şekillenen devlet 1990'larda piyasayı yeniden şekillendirmiş; yeniden şekillenen piyasa 21. yüzyılın başında devleti yeniden şekillendirmiştir. Bu belirlenim ilişkisinde devletin mi piyasayı, piyasanın mı devleti belirlediği sorusu; dönen bir çarkı hangi dışısında durdurup incelemeye başladığınız sorusundan başka bir şey ifade etmez. Aslına bakılacak olursa, belirleyen ve belirlenen unsurların tarih içerisinde yer değiştirdiğinin ve karşılıklı belirlenimin ortaya çıktığının kabulü, bu iki yapı arasındaki ilişkinin çizdiği tabloyu bize sunmaya büyük ölçüde yeterli olacaktır. Misal olarak bu makale çark metaforunu “yeniden şekillenen piyasanın 21. yüzyılın başında devleti yeniden şekillendirdiği” anda durdurmaktadır.

Netice itibarıyla, belirli bir döneme ait hukuk anlayışının piyasa değerlerinin etkisiyle nasıl değiştiğini göstermek soyutlama seviyeleri arasındaki farklar ve hukukun değişimini ekonomi ya da siyasetteki gelişmelerden türetme tuzağı nedeniyle zordur. Ancak, bir kez bu değişim sergilendiğinde; ekonomi, siyaset ve hukuk alanlarının birbirlerini nasıl tamamladıklarını, nasıl uyumlu hareket ettiklerini görmek son derece zihin açıcı olacaktır.

neo-liberalizmde devletin dönüşümü

Neo-liberalizm, “neo” ön ekinin ifade ettiği “yeni” anlamını artık hak etmeyecek kadar uzun zamandır kullanımda olan bir kavramdır. O kadar ki neo-liberalizmin kendi içinde geçirdiği değişimlerden, birinci ve ikinci kuşak neo-liberal politikalarından;³ hatta post-neo-liberalizmden⁴ bahsedebiliyoruz. Yine de neo-liberalizm tartışmalarında vazgeçilmez olan bazı unsurları tespit etmek mümkündür. Neo-liberalizmin klasik liberal düşünceden miras aldığı en önemli unsur piyasa-devlet ikiliğidir.

Neo-liberal düşüncede piyasa ve devlet, birbirinden bağımsız iki kurum; bir ikilik olarak konulmuş ve ikincisinin ilkinin müdahalesinin tarih içinde değişen oran ve araçları tartışılmıştır. Bu doğrultuda Zeynep Gambetti'nin dediği gibi (2009: 145) neo-liberalizmi bir iktisat kuramı değil; bir ekonomi politik kuramı olarak görmek uygun olacaktır. Neo-liberalizm özel mülkiyetin, serbest ticaret ve serbest piyasanın toplumsal refahı ve bir o kadar da iyi devlet yönetimini tesis edeceğini söyleyen bir kuramdır.

Bilindiği üzere neo-liberalizm ilk olarak 1930'ların başında Avusturya Okulu'ndan Ludwig von Mises ve Friedrich August von Hayek tarafından geliştirildi. 1947'de Hayek tarafından kurulan ve Mises, Milton Friedman ve Karl Popper'in de katıldığı Mont Pelerin Topluluğu'nun neo-liberal düşüncenin gelişmesine katkısı da yine sıklıkla belirtilmiştir (Harvey, 2005: 20). Avusturya Okulu ve Mont Pelerin Topluluğu'nun geliştirdiği ilk haliyle neo-liberalizm, piyasanın devlet karşısında önceliği ve üstünlüğü olduğu düşüncesine dayanıyordu. Buna göre piyasa, bireylerin çıkarlarını arttıracabilecekleri yegâne ilişki ağını sunmaktadır (Yeatman, 2015: 24). Piyasanın fiyat mekanizması, serbest girişimcilik ve rekabet; bireye amaçlarını gerçekleştirecekleri araçları verir. Piyasadaki arz ve talep güçleri de birbirlerine uyum sağlayarak bir denge yaratırlar ve dışarıdan yapılacak bir müdahaleye gerek kalmadan piyasaları düzenlerler, yönetirler. Bu durum emek piyasası için de geçerlidir. Eğer dış bir müdahale olmazsa fiyatlar ve ücretler uyumlu hale gelecek ve uzun vadede yeni istihdam alanları açılacaktır (Crouch, 2011: 17). Bu nedenle devletin piyasaya müdahale etmemesi ve tüm ekonomik faaliyetleriyle piyasadan çekilmesi gereklidir. Bireylerin özgür olabilmelerinin tek yolu da budur.

19. yüzyılın *laissez-faire* anlayışını tekrar eden bu bakış açısı, 1929 Dünya Ekonomik Bhranı ve onu takip eden İkinci Dünya Savaşı'nın Avrupa'da yarattığı yıkım nedeniyle uygulanma fırsatı bulamadı. Refah Devleti ya da Sosyal Devlet

döneminde ise unutulup gitti. Devletin piyasaya müdahalesini en az seviyede tutan ve serbest piyasayı savunan düşüncelerin yeniden canlanması için 1980'leri beklemek gerekecekti. Bu tarihten itibaren ulusal hükümetlerin ve uluslararası kuruluşların politika değişikliğiyle neo-liberal doktrinler yeniden gündeme geldi. 1970'ler boyunca emtia fiyatlarında; 1973 ve 1978'de ise petrol fiyatlarında yaşanan artışın ardından Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı (OECD) gibi uluslararası kuruluşlar bilhassa finans piyasalarının serbestleşmesini savunmaya başladılar. Kamuya ait sanayi ve hizmetlerin özelleştirilmesini, özel şirketlerin kullandıkları yöntem ve araçların kamu hizmetlerine yansıtılmasını ve özel sermayenin kamu altyapı hizmetleri alanına çekilmesini teşvik ettiler. Uluslararası Para Fonu (IMF) ise kamu politikalarının tam istihdam hedefinden vazgeçmeleri ve monetarist politikalara dümen kırılması tavsiyesinde bulundu. Uluslararası kuruluşların bu tavsiyeleri 1979 ve 1980'de⁵ Birleşik Krallık ve Amerika gibi uluslararası alanda söz sahibi devletlerin hükümetlerindeki değişiklik ile perçinlendi (Crouch, 2011: 16). Neo-liberal doktrin rekabet koşulları altında faaliyet gösteren özel şirketlerin kamu kurumlarından, piyasanın da devletten daha verimli çalıştığını ve daha fazla zenginlik ürettiğini; mal ve hizmetleri toplumda daha etkin dağıttığını savunmaktadır. Bu nedenle Refah Devleti döneminden devralınan aşırı büyümüş devlet küçültülmeli ve piyasa mekanizmaları geliştirilmelidir. Daha açık olmak gerekirse, kamu harcamaları kısıtlanmalı, özelleştirme ve ihalelerle kamu borçları azaltılmalıdır (Tschorne, 2015: 13). Bu doğrultuda neo-liberal dönemde devletin geçirdiği değişim için söylenegelen en temel özellik, sosyal devlet anlayışının terk edilmesiyle serbestleşmenin ve özelleştirmelerin başlamasıdır. Serbestleşme mal, sermaye ve hizmetlerin serbest hareket imkânı kazanması ve yerel piyasaların uluslararası piyasalarla birleşmesidir (Çalışkan, 2007:1). Özelleştirme ise daha önce devletin yerine getirdiği iktisadi faaliyetlerin ve sağladığı

hizmetlerin özel sektöre devridir. Yeni Kamu Yönetimi ve Kamu-Özel Ortaklıkları ile devlet ve özel sektör arasında kurulan ortaklıklar özelleştirmenin araçları olmuşturlardır.

1980 ile başlatabileceğimiz ilk kuşak neo-liberal politikalar, *laissez-faire*'in savunduğu minimal devlet anlayışının tekrarıdır. Ancak minimal devlet politikaları bilhassa az gelişmiş ülkelerde kısa sürede sorunlara yol açmış ve terk edilmiştir. Bunun üzerine 1990'lı yıllarda ikinci kuşak neo-liberal reform politikaları uygulanmıştır. İkinci kuşak reformlarda piyasanın önceliği ve üstünlüğüne yapılan vurgu devam etmekle birlikte; devletin piyasa için üstleneceği rol dikkat çekici ölçüde farklı yorumlanmıştır. Artık devletin piyasa için üstleneceği işlevler ve piyasaya müdahalesi reddedilmemektedir. Aksine devlet, piyasayı kendi başına bırakmamalı ve neo-liberal prensiplerin yerleşmesi için çaba göstermelidir (Yeatman, 2015: 25). Başka bir deyişle neo-liberalizm, devletin piyasa lehine piyasaya müdahale etmesini; tüm otorite, kapasite, kurum ve araçlarıyla piyasayı korumasını ve güçlendirmesini; toplumda piyasa mantığını yaygınlaştırmasını talep etmektedir. Mesela, özel sektör girişimci yönelimini kaybetmişse, teknik kapasitesi ya da rekabet gücü düşükse bu gibi eksiklikleri gidermek ve özel sektörü güçlendirmek için devlet çaba harcamalı ve politika geliştirmelidir. Devlet, girişimciliği teşvik etmeli; riskleri azaltarak ve sübvansiyonlar sunarak piyasaya müdahale etmelidir (Trubek, 2009: 7).

Bu ilkelerin nasıl hayata geçtiğini görebileceğimiz en iyi örnek, gelişmekte olan ülkelerde neo-liberal politikaların uluslararası örgütler tarafından desteklenmesidir. Ioannis Glinavos'un belirttiği üzere (2008: 1090) 1997 yılına gelindiğinde Dünya Bankası, devletlerin piyasaya müdahalesinin piyasada işlemlerin etkin bir şekilde yerine getirilmesinin önünde engel olduğu ve yatırımların kapsam ve niteliğini düşürdüğü iddialarına dayanan minimal devlet anlayışını tamamen terk etmişti. Bunun yerine, dışsalılıkların ve piyasa başarısızlıklarının

Neo-liberal dönemde devletin geçirdiği değişim için söylenegelen en temel özellik, sosyal devlet anlayışının terk edilmesiyle serbestleşmenin ve özelleştirmelerin başlamasıdır.

**Devletin dönüşümü,
devletten
ayırmanın
neredeyse
mümkün olmadığı
bir kavram olan
hukukun da
dönüşümünü
beraberinde
getirmiştir.**

varlığını kabul ederek; gelişmekte olan ülkeler için devletin müdahalesinin ve düzenleme faaliyetlerinin gerekliliğini kabul etmekteydi. Bu nedenle neo-liberalizmin minimal devleti değil; amaç ve hedefini piyasa güçlerinin kesintisiz ve sorunsuz işlemesi olarak koymuş; büyük ve güçlü devleti savunduğunu söylemek daha uygundur.

İkinci kuşak neo-liberalizmin ortaya çıkardığı devlet için “düzenleyici devlet” denmektedir. Düzenleyici devletin başat kurumu, bağımsız düzenleyici kurullardır. Piyasaların düzenlenmesi faaliyetinin devlet tarafından kurulan bağımsız üst kurullara devriyle ekonomi ile siyaset birbirlerinden ayrılmaya çalışılmıştır. Bu gelişme ise siyaseti teknik bir mesele olarak gören neo-liberal teknokrasinin gelişimini desteklemiştir. Teknokratik yönetimle uyum içinde olan bir diğer gelişme “yönetişim” modelidir. Yönetişim, neo-liberal yönetim tekniği ve rasyonitesi olarak adlandırılabilir. Hiyerarşik bürokrasinin vatandaşları pasifleştiren ve tek tipleştiren tepeden inme yönetim modelini eleştirir ve tek taraflı olarak belirlenen yönetim ilişkileri yerine çok aktörlü ve karşılıklı etkileşime dayanan; kamu otoritesi ve vatandaşların birlikte yönetime katıldığı ve düzenlemeyi birlikte gerçekleştirdiği; kamu sektörü ve özel sektör ortaklığına bağlı bir yönetim süreci teşvik edilir (Doğan, 2016: 1800). Buna göre kamu hizmetleri, çoğulcu yaşam tarzlarına daha duyarlı olmalı, vatandaşların özerkliklerine saygı duymalı ve farklılıkları yansıtmalıdır. Bölüşüm siyasetinden tanınma siyasetine geçişin bir göstergesi olarak görülen yönetim, devlet yönetimine vatandaşların aktif katılımını her alanda destekler (Tschorne, 2015: 12). Öte yandan devletin dönüşümü, devletten ayırmanın neredeyse mümkün olmadığı bir kavram olan hukukun da dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Neo-liberal dönemde hukukun rolü için en sık dile getirilen olgu, devletin piyasayı şekillendirmek için hukuki araçlarla piyasaya müdahale ettiğidir. Buna göre neo-liberal dönemde hukukun, bireylerin hak ve özgürlüklerini koruyan bir normlar bütünü olmaktan

çıktığı; piyasayı biçimlendirmenin, piyasa değerlerini yüceltmenin ve toplumsal hayatın diğer alanlarına yaymanın, şirket çıkarlarını korumanın bir aracına dönüştüğü eleştirisi yapılmıştır (Gambetti, 2009: 148; Grewal ve Purdy, 2014: 5). Benzer şekilde, hukukun piyasanın ihtiyaçlarına hizmet ettiği; bilhassa özel mülkiyet, sözleşme hukuku, ceza hukuku ve iflas hukuku ile piyasanın güvenliğini güvenceye aldığı dile getirilmiştir (Krygier, 2014: 15). Neo-liberalizm ve hukuk arasında bahsi geçen bu ilişkiyi en açık görebileceğimiz yer, bir kez daha gelişmekte olan ülkelere dayatılan politikalarıdır. Dünya Bankası ve Uluslararası Kalkınma Kuruluşları sıklıkla ekonomik gelişmenin sağlanması ve özel mülkiyetin korunması için kimi yasal kurumların gelişmesinin zaruri olduğu telkininde bulunmuşlardır. Gelişmekte olan ülkeler için hukuki reformların yapılması ve hukukun üstünlüğü prensibinin yerleşmesi ekonomik kalkınmanın koşulu olarak gösterilmiştir (Ngugi, 2005: 515-523; Glinavos, 2008: 1088). Hukuk devleti hem yolsuzluğun panzehri hem de piyasa odaklı reformların olmazsa olmazı olarak sunulmuştur. Hatta hukuk devleti, Dünya Bankası tarafından yönetişimin beş bileşeninden biri olarak kabul edilmiştir. Buna göre iyi yönetim, yatırımcılar için öngörülebilir, tarafsız ve kalıcılığı olan bir kurallar bütünü ve bu kuralları koyan ve uygulayan kurumların varlığı olarak tanımlanmıştır.⁶ Neo-liberalizm ve hukuk arasındaki ilişkiye dair dile getirilen bu bakış açısı araçsalci yaklaşım olarak adlandırılabilir. Hukukta araçsalcilik, toplumda normatif bir takım değerlerin gerçekleştirilmesi veya bir siyasi ideolojinin yerine getirilmesi için hukuk kurumlarının araç olarak kullanılmasını anlatır (Gürler, 2008: 93). Araçsalci yaklaşım ve bu yaklaşımın tespiti; yani, devletin piyasayı ve toplumsal ilişkileri neo-liberal doktrin doğrultusunda dönüştürmek için hukuku kullanması itiraz edilemez bir tespittir. David S. Grewal ve Jedediah Purdy’nin dediği gibi (2014: 9) hem ilk kuşak neo-liberalizmde devletin geri çekilmesi hem de ikinci kuşak neo-liberalizmde devletin düzenleyici işlevi ve

yönetişim modeli hukuk aracılığıyla (fikri mülkiyet başta olmak üzere özel mülkiyetin sınırlarının yeniden çizilmesi, hükümetin düzenleme yetkisinin ve bu yetkinin anayasal dayanağının yeniden belirlenmesi, idari kurumların yönetim tekniklerinin yeniden tespiti ve kişi hak ve hürriyetlerinin doğası ve sınırlarının yeniden çizilmesi gibi) ortaya çıkmıştır. Ancak bu tespit hukukun siyasetin elindeki bir araç olduğunu söylemekten ileri gitmez ve bu nedenle de neo-liberalizm ve hukuk arasındaki ilişkiye dair derin bir analiz hattı sunmaz. Dahası, araçsal yaklaşım hukuk canlı ve dinamik bir yapı olarak değil; canlı ve dinamik iki yapı olan devlet ve piyasa arasındaki ilişkiyi kuran ölü ve statik bir kurum olarak anlaşılır. Piyasa devleti, devlet piyasayı dönüştürürken hukuk bu dönüşüme, sanki kendisi hiç dönüşmüyormuş gibi, aracılık eder. Hâlbuki hukuk canlı bir olgudur; devlet ve piyasa ikiliğinin dinamizmini yaratmakta aracılık ettiği gibi, kendi de bu dinamizmden etkilenir ve dönüşür. Tarih içerisinde farklı hukuk anlayışlarının gelişmesini mümkün kılan tam da hukukun bu canlı yapısıdır.

neo-liberal dönemde hukukun özelleşmesi

Liberalizmin 17. yüzyıldan başlayarak gelişen özgürlük arayışı kendini bir dizi ayrışma üzerinden göstermiştir. Toplumsal hayatı bölümlere ayıran bu ayrışmalar arasında ekonomi ve siyasetin, din ve siyasetin, ahlak ve siyasetin, hukuk ve siyasetin birbirinden ayrılmasını sayabiliriz. Fark edileceği üzere siyasetin diğer alanlardan ayrı tutulduğu bu özerkleşme arayışının arkasında, siyasi iktidarın etki alanının sınırlanması amacı vardır. Bu ayrımlar aslında ekonomiyi, dini, ahlaki ve hukuku o tarihe kadar mutlak olan siyasal iktidarın etkisinden korumanın ve bireylere özgür karar verecekleri alan açmanın bir yolu olarak görülmüştü. *Laissez-faire* anlayışında serbest piyasayı doğuran bu ayrışma, aynı zamanda bağımsız hukuk ve tarafsız devlet anlayışlarını da yaratmıştır. Hukuk alanına odaklanacak olursak, hukukun siyasetten bağımsız olduğu

iddiası, tüm insanların siyasi iktidarın kimi kişi ya da zümrelere tanıdığı (ve dilediğinde geri alabileceği) ayrıcalıklardan başka ve bu ayrıcalıklardan bağımsız olarak var olan doğal haklara sahip oldukları iddiasının önünü açtı (Crouch, 2011: 4). Bu iddia hem hukuk hem de siyaset kuramlarında önemli bir yer işgal eden doğal hukuk ve toplum sözleşmesi kuramlarının da kurucu unsurudur. Toplum sözleşmesi kuramlarında, hak sahibi bireyler (bütün bireylerin doğuştan getirdiği ve ölünceye kadar koruduğu, devredilmez hakları vardır) özgür iradeleriyle ortak bir irade olan kamu otoritesini yaratırlar. Bu yapay otoriteyi ortaya çıkaran yine hukuki bir ilişki olan sözleşmedir. Bireyler, kamu otoritesi tarafından sınırlanmaya razıdırlar; zira herkesin istediğini yapmakta serbest olduğu bir düzende (doğa durumunda) hiçbir şey yapamayacaklarını; hiçbir ilerleme kaydedemeyeceklerini fark etmişlerdir. Bu sebeple bireyler, doğal haklarını ve özgürlüklerini daha rahat ve etkin kullanabilmek için egemenlik haklarını kamu otoritesine devretmeyi kabul ederler. Thomas Hobbes'un toplum sözleşmesi kuramında görebildiğimiz bu düşüncelere John Locke, doğal haklarla sınırlı kamu otoritesi prensibini ekler. Locke'a göre kamu otoritesinin yetkileri, bireylerle yaptığı sözleşmeyle sınırlıdır ve kamu otoritesi birey hak ve özgürlüklerine saygı göstermek zorundadır. Hukuk devleti dediğimiz özgül yönetim biçimi, liberalizmin hukuk, birey ve kamu otoritesi arasında kurduğu ve toplum sözleşmesi kuramlarıyla hikayeleştirilen ilişkiyle örtüşür. Hukuk devletinde devlet yetkilileri, otoritelerini hukuk kurallarına uygun kullanacaklarını taahhüt ederler. Siyasi iktidar arzularına ve siyasi çıkarlarına göre değil, hukuk kurallarına göre yönetecektir. Bu nedenledir ki hukuk devleti, keyfi yönetimin engellendiği, hukukla sınırlı devlettir (Turner, 2008: 47). Hukuk devletinde hem şahısların kendi aralarındaki ilişkilerini hem de devletin şahıslarla ilişkisini hukuk düzenler. İlkinden özel hukuk, ikincisinden de kamu hukuku doğar. Kamusal ilişkilerin hukukla düzenlenmesi devletin eylemlerini öngörülebilir yapar; devlet eylemlerine be-

Hukuk canlı bir olgudur; devlet ve piyasa ikiliğinin dinamizmini yaratmakta aracılık ettiği gibi, kendi de bu dinamizmden etkilenir ve dönüşür. Tarih içerisinde farklı hukuk anlayışlarının gelişmesini mümkün kılan tam da hukukun bu canlı yapısıdır.

**Neo-liberal
dönemde kamu
hukuku ve özel
hukuk arasındaki
ilişki bir çok
nedenden dolayı
değişmiştir.**

lirlilik kazandırır. Bu belirlilik ise bireylere kendi geleceklerine dair öngöründe bulunma ve kararlarını şekillendirme fırsatı verir. Toplum sözleşmesi kuramlarından da sezileceği gibi bireysel hak ve özgürlüklerin pratiği, kamusal hakların yerleşmiş olmasına bağlıdır; devlet, bireyin haklarını korumalı, özgürlüklerin gerçekleşmesine uygun zemini hazırlamalı ve çatışan özgürlüklerin sınırlarını belirlemelidir (Kennedy, 2003: 648). Bu nedenle hukuk devletinde özel hukuk, kamu hukukuna tabiidir. Bireyler ancak kamusal ilişkilerin düzenlendiği ve bireylerin eşit ve özgür aktörler olarak kurulduğu bir kamusal düzen içerisinde serbest hareket edebilirler. Aksine, devletin hukuk kurallarına riayet etmediği yahut bireylerin kamu düzenini bozmasına mücadele edildiği bir durumda “doğa durumuna” geri dönülecek; “güçlünün dediği” ve “güçlünün yasaları” geçerli olacak (Supiot, 2013: 130-131) ve özel çıkarların peşinde koşmak mümkün olmayacaktır. O halde liberal düşüncede kamusal alan ve çıkarların özel alan ve çıkarlara üstün olduğu ve hukuk devletinin de kamu hukuku ve özel hukuk arasındaki bu hiyerarşiye sıkı sıkıya bağlı olduğu söylenebilir (Yeatman, 2015: 22).

Neo-liberal dönemde ise kamu hukuku ve özel hukuk arasındaki ilişki bir çok nedenden dolayı değişmiştir. Devletin egemenliğinin pratikte ve söylemde sarsılması, ulusaşan özel sermayenin güçlenmesi, bireyin özgür iradesine yapılan vurgu ve yönetim modeliyle paralel olarak, kamusal ilişkilerde de bir serbestleşme ortaya çıkmıştır (Szablowski, 2005: 878). Bu serbestleşmede kamu hukukunun getirdiği yükümlülükler, bireyin toplumsal ve ekonomik faaliyetlerini düzenleyen ve kolaylaştıran yapıcı unsurlar olarak değil; birey üzerindeki sınırlamalar olarak görülmeye başlanmıştır. Neo-liberal hukuk, devletin kamu hukukunu bireye dayatmaması gerektiğini savunur. Devlet kendi kamusal fayda anlayışını kamusal çıkar olarak bireye dayatamaz. Devlet ve birey arasındaki hukuki ilişki de müzakere edilebilir olmalıdır. Başka bir ifadeyle neo-liberalizm, birey ve kamu otoritesi arasındaki ilişkinin

hukuksal zemininin iradi olarak tayin edilebilmesini ister. Örnek vermek gerekirse, taraflar arasındaki uyumsuzluğun konusu sözleşmeye aykırılık olarak tespit edilirse taraflar arasındaki ilişki sözleşme hukuku ilişkisi olacak ve devlet anlaşmazlığı çözmek için sözleşme hukukunun kurallarına başvuracaktır. Uyuşmazlığın konusu haksız fiil olarak tespit edilirse, bu sefer haksız fiil hukukuna özgü kavram, ilke ve yaptırımlar gündeme gelecektir.⁷ Neo-liberal hukuk, bu hukuki zeminin tespitinin bireyle müzakereye açık olması gerektiğini söyler. Bu doğrultuda kamu hukuku ile özel hukuk arasındaki hiyerarşi ters çevrilmiştir. Piyasanın alanı genişledikçe, bu alanı düzenleyen özel hukukun alanı da kamu hukuku aleyhine genişlemiştir. Alfred C. Aman (2007: 810) buna kamu ve özel hukukun değerlerinin ve yaklaşımlarının kaynaşması demekle beraber; bu kaynaşma daha ziyade özel hukuku (ve piyasa ilişkilerini) tanımlayan ilkelerin kamu hukukunu egemenliği altına alması şeklinde gerçekleşmektedir. Kamu hukukuna ait değerlerin giderek geri çekilmesine neden olduğu için bu kaynaşmaya Alain Supiot'un önerdiği gibi (2013:134) *hukukun özelleşmesi* demek daha uygun olacaktır. Kamu hukukunun başlıca ilkesi, bireyler tarafından aksinin kararlaştırılamaması ve emredici olmasıdır. Özel hukukun başlıca ilkesi ise serbestliktir; bireyler iradelerine dayanarak haklarını kullanırlar ya da kullanmazlar. Hukukun özelleşmesinde, özel hukuka ait olan serbestlik ve özgür irade ilkeleri kamu hukukuna sirayet etmektedir. Kamu hukukunun kendisiyle taban tabana zıt bu değerler etrafında yeniden yapılandırılması, ortaya bambaşka kamusal ilişkiler ve alışagelmedik bir düzenleme rejimi çıkarmaktadır.

Hukukun özelleşmesi sürecinde sözleşme hukukunun önemli bir rolü bulunmaktadır; çünkü kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde sözleşmenin önemi giderek artmıştır (Abegg, 2013: 139; Supiot, 2013: 132). Sözleşme hukuku, özel hukuk alanına aittir ve piyasada faaliyet gösteren aktörlerin aralarında serbestçe kurabildikleri hukuki bağıdır. Peer Zumbansen'e göre (2008:

11; 34) neo-liberal doktrinle benzer ilkelere paylaşılan sözleşme hukuku bu dönemin hukuk anlayışının en temel örneğidir. Öncelikle sözleşme, kamu hizmetlerinin görülmesinin özel aktörlere devrinin yasal zeminini oluşturur. Mesela Kamu Özel Ortaklıkları, devlet ve diğer kamu tüzel kişilerinin özel aktörlerle imtiyaz sözleşmesi imzalamasıyla kurulmaktadır (Akıllı, 2013: 94). Bunun yanında, bilhassa yeni personel rejimi ile kadro güvencesinin ortadan kalkmaya başlaması ve taşeronlaşmanın da hukuki zemini. Kısaca sözleşme hukuku, neo-liberalizmde devletin siyasi ve ekonomik yetki devrinin aracıdır.⁸

Hukukun özelleşmesi, neo-liberal yönetim tekniği olarak gösterilen yönetim kavramının da temelini oluşturan devlet yönetimine her alanda vatandaşların aktif katılımının desteklenmesi ve farklı yaşam tarzlarına daha duyarlı olma ihtiyacıyla gerekçelendirilmektedir. Hâlbuki bu katılım, bireyin kamusal ilişkilerinde kendi çıkarlarına hizmet eden yasal bir zemin bulma çabasından başka bir şey değildir. Açık bir şekilde kamusal haklar ve kamusal alan, bireyin fayda maksimizasyonu çabasının bir aracına dönüştürülmektedir. Bu dönüşümü kolaylaştıran unsur, liberal hukukun hiçbir zaman normatif bir bütünlük sergilememiş olması ve iç tutarlılığa sahip olmamasıdır. Çokça eleştirildiği üzere liberal hukuk birbiriyle çelişen düşüncelerin ve değerlerin bir arada bulunduğu tartışmalı bir ortam ortaya çıkarır. Örnek vermek gerekirse ceza hukukunun amacına ya da usul hukuku ile maddi hukuk arasındaki gerilime dair açıklamalarda birbiriyle hiçbir şekilde ilişkilendirilemeyen unsurlar vardır (Gürler, 2008: 95). Kamu hukukunun emredici niteliğinin yıpranması, özel aktörlere çelişen değerlere sahip bu hukuk kataloğu içinden kendi çıkarlarına en uygun yasal zemini arayıp bulma imkânı vermiştir. Bir nevi ulusal hukuk, uluslararası hukuka benzeyerek *a la carte* bir yapıya evrilmiş; seçmeli ve de seçmeci hale gelmiştir.

Hukukun özelleşmesinin hukuk devleti açısından da oldukça önemli sonuçları vardır. İlki, bireyin kendi iradi tercihini bir hak olarak sunmasıdır.⁹ İkincisi, tüm ka-

musal hakların ve yasakların bireyin rızası temelinde tartışmaya açılabilmesi; üzerinde müzakere edilebilir bir hal almasıdır.¹⁰ Hâlbuki hukuk devletinde eşitlik, tarafsızlık, vücut bütünlüğü ve can güvenliği gibi kimi normlar tartışmaya açık değildir ve bunlar aleyhine davranışlar suç sayılmıştır. Ancak hukukun yasak saydığı bir fiil, tarafların rızaları ve karşılıklı anlaşma ile çözülebilir kılınmaktadır. Böylece neo-liberal dönemde bireyin rızası hukuk kurallarının çevresinden dolanmanın bir aracı haline gelmiştir. Son olarak rıza, sözleşme ve kamusal ya da ortak çıkar arasındaki düşünsel ilişkinin seyrine de değinilmesi faydalı olacaktır. Liberalizm bireyin rızasını, kamusal alanın ve ortak faydanın kurucu unsuru saymaktaydı. Sözleşme akdi de benzer bir rol üstlenmiş ve bireyleri (bireylerin faydasını gözeterek) sınırlamak için gerekli olan hukuki zemini hazırlamıştı. Neo-liberal dönemde ise rıza ve sözleşme, kamusal alanı ve ortak faydayı atlatmanın başlıca aracı haline almıştır. Eskiden kamusal ilişkileri kuran rıza ve sözleşme, şimdi bu ilişkileri yıkmaktadır. Sonucunda da ortak çıkarları koruyan kamusal sınırlarla birlikte ortak kamusal haklar ve ortak bir çıkar olabileceği düşüncesinin kendisi de yok olmaya başlamıştır. Neo-liberal dönemde kamunun birliği bozulmuş; kamu dağılmıştır.

formalizmden neo-formalizme geçiş

Neo-liberalizmin hukuka etkisi, hukukun özelleşmesi ile sınırlı değildir. Liberalizmin hukuk anlayışının önde gelen özelliği olan formalizm de neo-liberalizmden etkilenmiştir. Liberal hukuk kuramı formalizme dayanır. Formalizm, yukarıda bahsedilen ayrışmalar ve hukukun tarafsız ve bağımsız olması arzusu üzerine bina edilmiştir. Formalizme göre hukuk tüm çıkarlar karşısında tarafsızdır. Hukuk gayri-şahsi ve gayri-siyasidir. Siyasi ve toplumsal hiç bir çıkara hizmet etmez. Bütün siyasi ve toplumsal çıkarların kullanımına eşit derece uygun bir prosedür sunar. Hukuk devleti anlayışının da sıkı sıkıya formalizme bağlı olduğu görülebilir. Yine, hukuk devletinin Dünya Bankası ya da OECD tarafından

Neo-liberal dönemde bireyin rızası hukuk kurallarının çevresinden dolanmanın bir aracı haline gelmiştir.

**Neo-liberalizmin
hukuka etkisi,
hukukun
özelleşmesi
ile sınırlı değildir.
Liberalizmin hukuk
anlayışının önde
gelen özelliği olan
formalizm de neo-
liberalizmden
etkilenmiştir.**

az gelişmiş ülkelerde desteklenmesinin nedenlerinden başta geleni, hukukun tarafsız bir araç ve mekanizma olarak görülmesidir. Hukukun belirli çıkarlara ve amaçlara hizmet etmediği; aksine, tarafsız olduğu için farklı siyasi, ekonomik ve toplumsal süreçleri birbirine sorunsuzca entegre edebileceği dile getirilmiştir (Ngugi, 2005; 515).

Çok boyutlu bir kavram olan formalizmin öne çıkan unsurları şunlardır: İlk olarak formal hukuk, kural odaklı bir yaklaşımdır. Formalizm hukukta temel kurucu normlar tanımlar ve tümdengelimle bu normlardan yasal kurallar çıkarır. Bu kurallar, usa vurun ve çok sayıdaki hukuki yorum yöntemiyle tikel anlaşmazlıklara uygulanır. O halde formalizm, hukuk kuralları ile somut durum arasında ilişki kurmanın yöntemlerinden biridir ve bu yöntem emredici kurallara dayanır (Gürler, 2008: 94). Hukuk kuralları somut durumlar ya da çıkarlar karşısında esnek değildir; değişen gündeme ya da çıkarlara göre değişmezler. Kuralı kural yapan da bu katılıktır. Formalizm, kuralın lafzına sadık kalır ve hukukun maddi içeriğini toplumsal anlaşmazlıklara uygular. Böylece, eldeki vaka ne olursa olsun, hukuk kuralı bilindiği müddetçe anlaşmazlığın nasıl çözüleceğine dair bir öngörülebilirlik doğar (Zumbansen, 2008: 13). Kural odaklı yapısı nedeniyle formalizmin prosedürel anlayışı¹¹ benimsediği söylenmiştir.

Toplumsal çıkarlar her zaman çeşitlilik ve uyumsuzluk sergilerler; her zaman birbirleriyle çelişirler ve sıklıkla öngörülemezdirler. Formalizm, toplumsal uyumsuzlukları önceden belirlenmiş, kendi içinde tutarlı, kesin ve öngörülebilir kurallar altında mas ederek toplumu düzenleyeceği iddiasındadır. Yasemin Işıktaç (1998: 226), hukukun bir değil birçok fonksiyonu olduğunu dile getirir. Bunlar etik (adaletin gerçekleşmesi), sosyal olgu (pratik yararın gerçekleşmesi) ve norm (hukukun düzen yaratma fonksiyonu) fonksiyonlarıdır. Bu fonksiyonlar arasından formalizm norm/düzen fonksiyonuyla öne çıkar. Öte yandan kurala dayalı kararların verilebilmesi için hukuk kurallarının çeşitli özelliklere sahip olması

istenir. Lon L. Fuller *The Morality of Law* (1964) adlı eserinde sekiz, John M. Finnis *Natural Law, Natural Rights* (1980)' da dört, Joseph Raz ise *The Authority of Law* (1979)'da yine sekiz özellik belirtirler.¹² Yazarların ortaklaştıkları özellikler arasında genellik (hukuk kurallarının tüm toplumu ayırım gözetmeksizin bağlaması), alenilik (hukuk kurallarının kamuya duyurulması ve aleni olarak yürürlüğe konması), öngörülebilirlik (hukuk kurallarının geriye yürümezliği ve sadece gelecek eylemleri bağlaması), açıklık (hukuk kurallarının anlaşılabilir ve tutarlı olması; muğlak olmaması) ve hukuk kurallarının sık sık değişmemesi, belli bir zaman zarfınca kalıcılığının olması sayılabilir. Bu özelliklere sahip kurallar anlaşmazlıklara bağımsız yargı aracılığıyla uygulanır. Yargı, hukuki uyumsuzlukları hüküm vererek çözmekle yükümlü ve yetkilidir.

Formalizm içinde farklı hukuk anlayışları ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilk akla geleni amaçsal anlayıştır. Amaçsal anlayış hukuka dışsal bir ideal atfeder. Bu dışsal ideal hukukun amacı haline getirilir ve bağlayıcı kılınır. Hukukun içeriği, bu amaca bakılarak değerlendirilir. Böylece hukuk, kendisine dışarıdan atfedilen bağımsız bir takım amaçların gerçekleştirilmesinin aracı yapılır (Gürler, 2008: 103). Amaçsal anlayış genelde, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Batı Avrupa'da doğmuş olan Refah Devleti ile özdeşleştirilir. Refah Devleti, toplumun refahının sağlanmasında sorumluluk kabul eden ve bu yönde politika geliştiren devlettir. Devlet politikalarının toplumsal adaletin; kalkınma ve refahın sağlanması gibi amaçları vardır. Böylece "vahşi kapitalizm" dizginlenir ve piyasanın eksiklikleri telafi edilir (Tschorne, 2015: 10). Refah Devleti'nin müdahaleci ekonomik politikaları Ordoliberalizm¹³ ve Keynesçilik¹⁴ gibi ekonomi politik akımlar tarafından desteklenmiştir.

Görülüyor ki devlet politikaları bu şekilde amaçlar belirlediklerinde, somut eylem planları önerdiklerinde ve toplumsal projeleri uygulama sorumluluğunu üstlendiklerinde dönemin hukuk anlayışı da belirli toplumsal amaçları gözetir hale gelmiştir.

Elbette amaçsal anlayış formalizmle kimi uyumsuzluklar doğurmuştur. Mesela bu dönemde hukukun tarafsızlığına yapılan vurgu azalmıştır. Onun yerine, hukuk kurallarının düzenleyici kapasitesine daha fazla vurgu yapılmıştır. Amaçsal anlayışı meşrulaştıran olgu da hukukun tarafsızlığı değil; refahın sağlanması için ekonomik ve toplumsal faaliyetlerin düzenlenmesine duyulan ihtiyaç olmuştur. Ortaya çıkan durum için, kural odaklı formal hukukun, amaç odaklı bir yaklaşımla takviye edildiği söylenebilir.

Refah Devleti'nin yıkılması ve neo-liberal döneme geçişle amaçsal anlayış da terkedilmiştir. *Laissez-faire* ilkelerini tekrarlayan neo-liberalizmin minimal devleti savunduğu ölçüde, devlet politikalarının ve de hukukun dışsal amaçlar belirlemesini kabul etmesi beklenemez. Bu doğrultuda ilk kuşak neo-liberalizm daha ziyade formalizmin prosedürel anlayışıyla uyum içindedir; hatta onu güçlendirir. Bunu Hayek'in hukukla ilgili düşüncelerinde görmek mümkündür. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*¹⁵ adlı üçlemesinde sosyal adalet anlayışı karşısında prosedürel adalet anlayışını savunmuş ve prosedürel kurallara uygun davranılarak adaletin gerçekleşeceğini söylemiştir.¹⁶ Ek olarak Hayek, formalizmin temel ilkelerini bir kere daha tekrarlamıştır. Buna göre serbest piyasanın gelişmesi açık, genel, soyut, gayri-şahsi hukuk kurallarının gelişmesine bağlıdır. Kapitalist piyasanın işleyişinde kesin ve öngörülebilir kuralların varlığı önemli rol oynarlar (Krygier, 2014: 16; Trubek, 2009: 4).

İkinci kuşak neo-liberalizm ise hukuk anlayışında kapsamlı değişikliklerin ve yeniliklerin önünü açtı. Bu dönemde birçok yeni hukuk anlayışı ortaya çıkmıştır. En çok dile getirilenler ise duyarlı (*responsive*) hukuk anlayışı ve dönüşlü (*reflexive*) hukuk anlayışıdır. Duyarlı hukuk genellikle Philippe Nonet ve Philip Selznick'in *Law and Society in Transition: Towards Responsive Law* (1978)¹⁷ adlı eserine dayandırılırken; dönüşlü hukuk anlayışı Gunther Teubner'in *Substantive and Reflexive Elements in Modern Law* (1983) adlı makalesiyle

anılmaktadır. Bunun yanında Jürgen Habermas da *Between Facts and Norms*'da (1992)¹⁸ dönüşlü hukuk anlayışını benimsemiş ve bu anlayışı demokratik meşruiyet zeminine oturtmuştur (McCormick, 1999: 419). Öte yandan Teubner (1983: 250-251), Nonet ve Selznick'in açıkladığı duyarlı hukuk anlayışının içinde dönüşlü anlayışa yakın unsurlar barındırdığını belirtir ve bu iki anlayışı neredeyse birbirlerinin içine yerleştirir. Bu nedenle duyarlı ve dönüşlü hukuk anlayışlarını bir arada düşünmek uygun olacaktır.

Duyarlı hukuk, toplumdaki farklılaşmış çok sayıdaki çıkar ve inanca açık hukuk demektir (Teubner, 1983: 245-246). Bu anlayış, bütün toplumsal tercihler ve çıkarların katılıma açık bir karar alma mekanizmasının mümkün olduğuna inanır (Scheuerman, 2001: 86). Hatta bu farklılıklar hukukun kaynakları olarak kabul edilir: Hukuk, bu kaynakları kendini yenilemek için kullanmalıdır (Vincent-Zones, 1998: 364). Dönüşlü hukukun çıkış noktası ise devletin düzenleyici politikalarının, farklı toplumsal faaliyet alanlarında öz düzenlemeyi geliştirme yönünde donanımına sahip temel organizasyonel normlar ve prosedürleri belirlemekle sınırlı olmasıdır. Dönüşlü hukuk kendisini öz düzenleme mekanizmalarının kurulması, düzeltilmesi ve yeniden tanımlanması ile sınırlar (Vincent-Zones, 1998: 365). Bu doğrultuda normların uygulanışını düzenleyen yeni normlar getirir. O halde duyarlı hukukun alanı ikinci derece normlar ya da prosedürel normlardır. Örnekle vermek gerekirse hukuk, prosedürel normlarla standardizasyonun standartlarını, karar alma kurallarının kurallarını, sorun çözme sürecinin ortaya çıkardığı sorunları çözme sürecini düzenleyecektir. Böylece hukuk kendi işlevini yasal/yasa dışı ayrımının tespitiyle sınırlar (Rogowski, 2014: 73-74).

Dönüşlü ve duyarlı hukuk anlayışları formalizmi ters çevirir. Formalizmde hukuk kuralları sabittir ve toplumsal ilişkiler, bu kuralların maddi içeriğine göre düzenlenir. Yeni hukuk anlayışlarında ise toplumsal tercihler yahut çıkarlar oldukları gibi kabul edilecek ve hukuk kuralları kendilerini

Refah Devleti'nin yıkılması ve neo-liberal döneme geçişle amaçsal anlayış da terkedilmiştir. *Laissez-faire* ilkelerini tekrarlayan neo-liberalizmin minimal devleti savunduğu ölçüde, devlet politikalarının ve de hukukun dışsal amaçlar belirlemesini kabul etmesi beklenemez.

Neo-formalizm, formalizmin kural ve somut durum arasında kurduğu ve tümdengelim yöntemiyle somut olayın sabit kural altına alınarak yorumlandığı ilişkiyi eleştirir. Formal hukukun toplumsal gerçekliklerle bağıını kopardığını ve adaleti sağılama düşüncesinden uzaklaştığını söyler.

bunlara göre ayarlayacaklardır. Dönüşlü ya da duyarlı hukukun işlevi, hukuk kurallarını kullanarak farklı toplumsal tercihleri kendi terminolojilerine “tercüme etmek” ya da “yeniden formüle etmektir”. Hukuk lara düşen ise, hukukun bu farklı toplumsal tercihlere nasıl duyarlı olabileceğinin ve bu tercihleri nasıl yansıtabileceğinin yollarını bulmaktır (Zumbansen, 2008: 26). Hukukun somut duruma uygulanışına getirilen bu yeni bakış açısı, hukuk kurallarının sahip olması beklenen özelliklerde de yansımaları bulur. Dönüşlü ve duyarlı anlayışlar formalizmin katı normatif yapılarının terk edildiğı ve açık uçlu standartların, bireyselleşmiş anlaşmaların ve esnek yasal düzenlemelerin teşvik edildiğı yeni eğılimler doğururlar (Trubek, 2009: 8). Dönüşlü ve duyarlı hukuk için muğlak ve belirsiz hukuk kuralları arzu edilen özelliklerdir. Bu niteliğe sahip kurallar ademi-merkeziyet iliğı ve öz düzenleme yöntemlerini destekleyebilirler ve bu ölçüde de modern hukuk için bir kazanç olarak g r  rl r (Scheuerman, 2001: 85).

Aslına bakılacak olursa dönüşlü ve duyarlı hukuk anlayışlarını formalizmle bağıdaştırmak imk nsızdır. Bu bağılamda formalizmin yerini neo-formalizme ve neo-formal hukuk anlayışlarına bıraktığı savunulmaktadır.¹⁹ Neo-formalizm, norm ile kural arasındaki ilişkiyi sorgular. Temel odak noktası, bireylerin hiç bir müdahale ya da engelleme ile karşılaşmadan anayasanın onlara tanımiş olduğı hakları kullanabilme g  leridir (Secunda, 2011: 912). Neo-formalistler anayasal hakların kullanımı önündeki pratik engellerle ilgilenmezler. Mesela, bireylerin yaşadıkları toplumsal şartların kimi anayasal hakları kullanmayı imkânsız hale getirmesi neo-formalizm savunucularının dikkatini celp etmez. Neo-formalizmin üzerinde durduğı asıl sorun, anayasal haklar bireylerin önünde kullanıma açık formal bir imkân olarak bulunuyorken, bu hakların kullanımının devletin getirdiğı maddi ya da prosedürel hukuk kuralları tarafından engellenebiliyor olmasıdır (Secunda, 2011: 913). O halde neo-formal hukukta karşı karşıya olduğıumuz olgu, bireye özgürlük vaat eden

anayasa doğrultusunca, bireyin hukuk kurallarından da  zg r kılınmasıdır. Hukuk kuralları, bireye engel olmamalıdır; aksine, bireyin istek ve amaçlarına ulaşmasını kolaylaştırmalıdır (Zumbansen, 2008: 27). Kısaca hukuk, bireyin toplumsal ilişkilerini kolaylaştırıcı olmalıdır; zorlaştırmamalıdır. Neo-formalizm, formalizmin kural ve somut durum arasında kurduğı ve tümdengelim yöntemiyle somut olayın sabit kural altına alınarak yorumlandığı ilişkiyi eleştirir. Formal hukukun toplumsal gerçekliklerle bağıını kopardığını ve adaleti sağılama düşüncesinden uzaklaştığını söyler. Hâlbuki hukuk toplumsal gelişmelere, inançlara ya da çıkarlara duyarlı olmalıdır. Farklı çıkarları yansıtabilmeli, farklı düşüncelerin katılımıyla şekillenmeye açık olmalıdır. Bu doğrultuda “sürekli öğrenmeye” ve sürekli yenilenmeye, değışmeye dayanan; bir o kadar da geçici ve deneysel (Zumbansen, 2008: 7-8, 25) bir hukuk sistemi ortaya çıkar. Neo-formalizm, hukukun o an ele aldığı olaya, o zaman kesitine ve bağılama odaklanmıştır. Bu doğrultuda neo-formalizmin durumsal hukuk yarattığını söyleyebiliriz.

Yukarıda hukukun    fonksiyonu arasında yapılan ayırım kullanılacak olursa neo-formalizm hukukun sosyal olgu (pratik yararın gerçekleşmesi) fonksiyonuna odaklanmış ve formalizmin norm/düzen vurgusunu neredeyse tamamen göz ardı etmiştir. Aslında norm/düzen vurgusunun arka plana itilmesi neo-formalizmin bağılam bağıımlılığının yarattığı kaçınılmaz bir sonuçtur. Zira bir yandan somut olay, kendisini çevreleyen genel toplumsal ilişkiler ağıından soyutlanarak değerlendirilir; toplumsal ve tarihsel süreç içerisinde bir geçiş noktası olarak g r leceğıine, kopuk bir olay ve an olarak algılanır. Öte yandan bağılam bağıımlılık, hukukun tarihsel referans noktalarının ve gelecek vizyonunun kaybına sebep olur. Toplumsal anlaşmazlıklar, yasal düzenleme içindeki geçmiş tecrübeler içine yerleştirilemez ve geçmiş örneklerle karşılaştırılmaz olur (Zumbansen, 2008: 6). Bu ise hukukun sadece düzeni sağılama fonksiyonunu değıil, düzenin sağılanabileceğıine dair inanişi de zedeler.

hukukun negatif diyalektiği

Neo-liberalizm, liberalizme getirilen eleştirileri sentezleyerek iyileştirmek yerine bu eleştirileri radikalleştirmiştir. Liberalizme getirilen eleştiriler, onu tamir edecek unsurlar olarak değil; liberalizmi yıkan ve yerine onun olumsuzunu inşa eden kurucu unsurlar olarak kullanılmıştır. Öyle ki neo-liberalizm, liberalizme getirilen belli başlı eleştirilerin hepsini olağan ya da arzu edilen birer öge olarak sunar. Bu nedenle neo-liberalizmi negatif diyalektiğin bir örneği olarak görebiliriz. Mesela, liberalizmin sadece biçimsel eşitlik yarattığı ve maddi eşitliği sağlamaktan uzak olduğu; eşit haklar söyleminin bağımlılık ilişkilerinin üstünü örttüğü dile getirilmiştir. Neo-liberalizm ise maddi eşitsizliklerin üstünü örtmez; eşitsizliklerin varlığını kabul eder ve meşrulaştırır (Blalock, 2014: 102). Bunu, eşitliği “tercih eşitliği” ya da “girişim serbestisinde eşitlik” olarak yeniden tanımlayarak yapar. Ortaya çıkabilecek eşitsizliklerin tüm sorumluluğunu da bireye yükler. Bu durumda neo-liberalizmin siyaseti, ekonomik ve hukuk kurumlarına eşitsizliklerle ilgili eleştiri yapılamaz; çünkü neo-liberal kurumlar eşitsizlikten sorumlu değildir ve onu giderme çabası da gütmemezler (Scheuerman, 2001: 84). Liberalizm, bireyin özgür iradesine pozitif, kurucu bir güç atfeder. Bireyler özgür iradeleriyle toplumu ve kamu otoritesini kurarlar; yasa yapar ve yaptıkları yasalara uyarlar. Özgür irade piyasada zenginlik üretir; toplumu ilerletir. Zira özgür irade bir idrak, muhakeme ve eylem kapasitesini ifade eder. Neo-liberalizm ise özgür iradeyi, bireyin öznel değerlendirmesine, kişisel görüş ve tercihinine indirger. Bu haliyle de özgür irade dizginlenemeyen, düzenlenemeyen, kural altına sokulamayan, ortaklaştırılmayan; ama bir o kadar da dokunulmazlığa sahip negatif bir güç olur.

Neo-liberalizm toplum ve devlet arasındaki ilişkiye de yeni bir meşruiyet zemini getirir. Artık devlet toplumun refah ve zenginliğinden sorumlu değildir. Devletin meşruiyeti bireysel gelişmenin koşullarını yaratması-na, bireylerin eylemlerini planlamasına izin verme becerisine ve piyasaya erişimlerinin

sağlanmasına bağlıdır. Devlet sadece topluma sunulan zenginleşme fırsatlarının arttırılmasından ve iyileştirilmesinden sorumludur. Refah ve zenginliğin gerçek anlamda arttırılmasının sorumluluğu ise bireye devredilmiştir. Öte yandan bireyler sadece kendi çıkarlarının peşinde koşabilirler; zira bireylerin bilgisinin sınırları ancak o kadardır. Bireyler, başka bir bireyin çıkarlarını hesap edemezler. Bu nedenle neo-liberalizm, bireylerin topluma dair ortak bir görüş geliştirmesinin ve ortak çıkar belirlemesinin mümkün olmadığını söyler (Blalock, 2014: 87-88). Bu ise bütünlüklü ya da tek bir düzene tabi bir toplum kurgusuna izin vermez.

Liberalizm, getirdiği hak ve özgürlükler sisteminin ve bir o kadar da kurmuş olduğu kurumların evrenselliğini savunmasına karşın; bu evrensellik iddiası eleştirilmiştir. Neo-liberalizm ise evrenselliği tümünden reddeder (Blalock, 2014: 94). Bu ret tidesinde, mesela, hukuk devleti giderek tarihselleştirilmekte; belli bir yasal rejim ve siyasi sisteme özgü bir kurum addedilmektedir. Buna göre hukuk devletini ve hukukun üstünlüğü ilkesini evrenselleştirmek; bütün sorunların merhemi olarak görüp tüm devlet sistemlerine önermek anlamsızdır. Hukuk devletinin zaruri olarak her zaman arzu edilen iyi bir şey olduğuna dair *a priori* hiçbir gerekçe yoktur.²⁰

Benzer bir negatif diyalektiği hukukta formalizm ve neo-formalizm arasında da tespit etmek mümkündür. İlk olarak hukuk ve siyaset ilişkisini ele alalım. Formalizm hukukun siyasetten bağımsız, gayri-şahsi ve tarafsız olduğunu iddia eder. Formalizme getirilen eleştiriler²¹ ise hukukun taraflı olduğunu savunur. Buna göre hukuk ideolojiktir; sınıf çıkarlarını gizlemektedir. Burjuvazinin değerlerini ortak değerler olarak sunmaktadır ve işçi sınıfını hegemonya altına almaktadır. Hukuki düzenlemeler de siyasi iktidarın iradesini yansıtır. Neo-formal hukuk anlayışları, formalizme getirilen tarafgirlik eleştirisini kabul eder. Hukukun ancak kısmen bağımsız bir kurum olduğu ve hiçbir zaman da tarafsız olmadığı belirtilir. Hukuk kurallarının düzenlenmesi her zaman siyasi hesaplara

Neo-liberalizm, liberalizme getirilen belli başlı eleştirilerin hepsini olağan ya da arzu edilen birer öge olarak sunar. Bu nedenle neo-liberalizmi negatif diyalektiğin bir örneği olarak görebiliriz.

**Neo-liberal
dönemde hukuk,
liberal dönemle
aynı kavramları
kullanmasına
ve aynı dili
konuşmasına
rağmen tüm
hukuki yapıyı
yeniden rasyonalize
etmekte ve
liberal dönemden
bambaşka şeyler
söylemektedir.**

dayanmıştır. Ancak neo-formal anlayışlar hukukun tarafgirliğini bir eleştiri olmaktan çıkarır ve bir ön kabul olarak kullanılırlar. Buna göre, hukukun siyasi tercihleri yansıtmada bir sorun yoktur. Hatta hukuk bütün siyasi tercihlere, inanışlara karşı duyarlı ve alıcı olmalıdır (Teubner, 1983: 254).

İkinci örnek, formalizmin prosedürel anlayışının eleştirisidir. Bu eleştiriye göre formalizm hukuk kurallarının lafzına öncelik vermekte ve içeriği ikinci plana itmektedir. Öyle ki formal hukuk, içi boş bir prosedür yaratır. Anlaşmazlıkları prosedüre uygun çözerken hukuk kuralının içeriğinin gerçekleşip gerçekleşmediğine, üst hukuk normlarının ihlal edilip edilmediğine kayıtsızdır. Hukuk kurallarının meşruiyetlerinin nedeni, adaletin sağlanması olmaktan çıkmıştır. Hukuk kurallarına uyarız, çünkü onlar birer hukuk kuralıdır. Neo-formal anlayışlar formalizmin prosedürel eleştirisini radikalleştirir. Buna göre hukuk zaten kendine herhangi bir normatif amaç belirlememelidir. Toplumsal süreçleri ve organizasyonları; hakların ve yetkilerin bölüşümünü düzenleyecek olan normlar değil, prosedürler olmalıdır. Başka bir deyişle, bütün normlar prosedürel norm olmalıdır (Teubner, 1983: 254-256). Neo-formalizmde hukuk kuralları maddi rehberlik sunmazlar. Bunun yerine hukuk; müzakere, yerinden yönetim ve planlama gibi öz düzenleme mekanizmalarını kurma ile sınırlıdır; sadece yetkilendirme ve öz düzenlemeyi kolaylaştırmaya yöneliktir (Teubner, 1983: 251).

Üçüncüsü, formalizmin belirlilik/öngörülebilirlik iddiasının eleştirisidir. Bu iddianın aksine hukukun belirsiz olduğu; yani, aynı hukuk kuralının birbiriyle çelişen sonuçlar doğurabileceği ve bu nedenle hukuk kurallarının hukuki sonuçları belirlemekten uzak olduğu sıklıkla belirtilmiştir (Akbaş, 2015: 76). Neo-formal anlayışlar ise hukuki belirsizliğin varlığını kabul ederler; ancak bu belirsizliği giderme çabasına girmezler. Daha ziyade hukuki belirsizlik, yeni hukuk anlayışlarının benimsediği bir öge olur. Buna göre, hukuk zaten toplumsal uyuşmazlıkların sonuçlarını belirleye-

mez ve bu nedenle adil olamaz. O halde hukuk, uyuşmazlıkları çözme çabasını bırakmalıdır. Öncelikle, hukuk kurallarının uyuşmazlıkları çözme girişimi yine de belli bir derece bireylerin işlerine müdahaledir. Hâlbuki bireyler öz düzenlemeye yönlendirilerek ve kendi sorunlarını kendileri çözme yönünde yetkilendirilerek, uyuşmazlıkları daha etkin şekilde çözebilirler. Bu durumda hukuk kuralları uyuşmazlıkları çözmek yerine, taraflar arasında uzlaşma sağlamayı hedeflemelidir. Bu doğrultuda formalizmin yargı organlarına verdiği yargılama yetki ve görevi de yerini arabuluculuğa bırakmalıdır (Teubner, 1983: 240). Ek olarak neo-formalizm, uyuşmazlıkların çözümünde hukuk kurallarının üstünlüğünü ve saygınlığını da alaşağı eder. Hukuk kuralları toplumu düzenleyen din(ler), ahlak(lar), inanış(lar) gibi diğer normatif sistemlerden sadece biri olarak görülmeye başlanır (Zumbansen, 2008: 26). Bu sistemler arasından hukuk kurallarını tercih etmenin avantajları sorgulanır hale gelir. Neo-formal anlayışlara göre hukuk ne rakesizdir; ne en yetkin ne de gelecek için en umut vaat eden düzenleyici sistemdir.²² Hatta hukuk kurallarına toplumsal aktörlerin işlerini özerk biçimde düzenleme kapasitelerine gereğinden fazla müdahale ettiği için olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Belki de bireylere hukuk kuralları ile yönetilip yönetilmek istemedikleri sorulmalıdır. Belki de hukuka tabi olmak, aynı sözleşme hukuku gibi, serbest bırakılmalıdır (Zumbansen, 2008: 18).

sonuç

Colin Crouch (2011: 2), bugün kullandığımız çoğu kavramın “neo” ya da “post” ön eklerini taşıdığına dikkat çeker; neo-liberalizm, yeni muhafazakârlık, endüstri sonrası toplumu, post-modernizm, post-gerçeklik bunlardan sadece bazılarıdır. Bu durum, aslında son derece kapsamlı ve ciddi bir sistem değişikliği yaşadığımızı; ancak nasıl bir döneme girdiğimizden henüz emin olmadığımızı anlatır. Bu durumda da yaşadığımız süreci, sıklıkla geride bıraktığımız döneme referansla ya da yenilendiğini belli belirsiz hissettiren kavram-

larla adlandırırız. Neo-formalizm tam da böyle bir kavramdır. Neo-formalizm hukuk kuramında bir kaymaya sebep olmuş ve egemen hukuk paradigmasını değiştirmiştir. Ancak yaşanan değişimin farkına varılması zordur. Zira neo-liberalizm yeni kavramlar getirmez; liberalizmin kavramlarını yeniden tanımlayarak kullanmaya devam eder (Blalock, 2014: 93; 103). Başka bir ifadeyle, neo-liberal dönemde hukuk, liberal dönemle aynı kavramları kullanmasına ve aynı dili konuşmasına rağmen tüm hukuki yapıyı yeniden rasyonalize etmek ve liberal dönemden bambaşka şeyler söylemektedir.

Hukukta yaşanan ve anlamların yeniden tanımlanmasına dayanan paradigmatic değişim neo-liberal değerlerle, piyasanın gereksinimleriyle ve devletin geçirdiği

dönüşümle uyumludur. Devlet piyasadan özel aktörlerin iradelerini özgürleştirmek için çekilirken, kamu hukuku da özel hukuk karşısındaki önceliğinden vaz geçer. Yönetişim modeli özel kesimi yönetime katarken, hukuk da farklı toplumsal çıkar ve tercihleri hukuk kurallarının yorum ve uygulanmasına dahil eder. Neo-liberalizm mal ve hizmetleri ve de piyasa güçlerini serbestleştirirken, hukuk da bireyi hukuk kurallarından serbestleştirir. Devletin özel aktörlerle ortaklıklar kurduğu, beraber risk üstlendiği ve riski azaltmak için sürekli ince ayarlar yaptığı piyasada hukuk kuralları da esnekleşir; sürekli revizyona açık hale gelir. Böylece ekonomi, siyaset ve hukuk alanları bir arada hareket etmekte ve toplumun neo-liberal dönüşümünün birer aktörü olmaktadır.

Hukukta yaşanan ve anlamların yeniden tanımlanmasına dayanan paradigmatic değişim neo-liberal değerlerle, piyasanın gereksinimleriyle ve devletin geçirdiği dönüşümle uyumludur.

kaynakça

- Abegg, A. (2013) "The Legitimacy of the Contracting State", *Law and Contemporary Problems*, 76 (2): 139-150.
- Akbaş, K. (2015) *Hukukun Büyübozumu*. Ankara: Notabene
- Akıllı, H. (2013) "Kamu Hizmeti İmtiyazından Yapı İşlet Devret Yöntemine: Yasal Serüven", *Sayıştay Dergisi*, 89: 91-114.
- Aman, A. C. Jr. (2007) "Law, Markets and Democracy: A Role for Law in the Neo-Liberal State", *New York Law School Law Review*, 51: 802-815.
- Blalock, C. (2014) "Neoliberalism and The Crisis of Legal Theory", *Law and Contemporary Problems*, 77 (4): 71-104.
- Crouch, C. (2011) *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Cambridge: Polity Press
- Çalışkan, K. (2007) "Neoliberal Piyasa Nasıl İşler? Pazar, İktidar ve Fiyat", *Toplum ve Bilim*, 108: 52-83.
- Doğan, K. C. (2016). "Küreselleşme ve Neo-liberal Kuşaklar Çerçevesinde Devleti Konumlandırma Sorunsalı: 'Minimal Devlet'ten Düzenleyici Devlet'e", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43): 1795-1803.
- Gambetti, Z. (2009) "İktidarın Dönüşen Çehresi: Neoliberalizm, Şiddet ve Kurumsal Siyasetin Tasfiyesi", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 40: 143-164.
- Glinavos, I. (2008) "Neoliberal Law: Unintended Consequences of Market-Friendly Law Reforms", *Third World Quarterly*, 29 (6): 1087-1099. DOI: 10.1080/01436590802201055
- Grewal, D. S. ve J. Purdy (2014) "Introduction: Law and Neoliberalism", *Law and Contemporary Problems*, 77 (4): 1-23.
- Gürler, S. (2008). "Çağdaş Hukuki Formalizm ve Ernest Weinrib'in Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 66 (2): 91-128.
- Harvey, D. (2005) *A Brief History of Neoliberalism*, New York: Oxford University Press
- Işıktaç, Y. (1998) "Bir Hukuk Tanımı Varmenin Zorunluluğu", *Gazi Üniversitesi Hukuk Dergisi*, 2 (1-2): 223-228.
- Kennedy, D. (2003) "Two Globalizations of Law & Legal Thought: 1850-1968", *Suffolk University Law Review*, 36 (3): 631-679.
- Krygier, M. (2014) *Transformations of the Rule of Law: Legal, Liberal, and Neo-*, basılmamış konferans sunum metni, <http://www.kcl.ac.uk/law/research/centres/kjuris/papers/Transformations-krygier.pdf>
- McCormick, J. P. (1999) "Three Ways of Thinking 'Critically' about the Law", *The American Political Science Review*, 93 (2): 413-428.
- Ngugi, J. M. (2005) "Policing Neo-liberal Reforms: the Rule of Law as an Enabling and Restrictive Discourse", *University of Pennsylvania Journal of International Economic Law*, 26 (3): 513-599
- Rogowski, R. (2014) "The Emergence of Reflexive Global Labour Law", *Industrielle Beziehungen*, 22 (1): 72-90.
- Secunda, P. M. (2011) "Neoformalism and the Re-emergence of the Right-Privilege Distinction in Public Employment Law", *San Diego Law Review*, 48: 907-950
- Scheuerman, W.E. (2001) "Reflexive Law and the Challenges of Globalization", *The Journal of Political Philosophy*, 9 (1): 81-102.
- Supiot, A. (2013) "The Public-Private Relation in the Context of Today's Refeudalization", *International Journal of Constitutional Law*, 11 (1): 129-145 doi:10.1093/icon/mos050
- Supiot, A. (2014) *Homo Juridicus: Hukukun Antropolojik İşlevi Üzerine Bir Deneme*, Ankara: Dost Yayınları

- Szablowski, D. (2005) "John Willis and the Challenges for Public Law Scholarship in a Neoliberal Globalizing World", *University of Toronto Law Journal*, 55: 869-886.
- Teubner, G. (1983) "Substantive and Reflexive Elements in Modern Law", *Law & Society Review*, 17 (2): 239-286.
- Trubek, D. M. (2009) "The Political Economy of the Rule of Law: The Challenge of the New Developmental State", *Hague Journal on the Rule of Law*, 1 (1): 28-32. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1876404509000281>
- Tschorne, S. (2015). "Neoliberalism and the Crisis of Public Law", Yeatman, A. (der.), *Neoliberalism and the Crisis of Public Institutions* içinde, Sydney: Whitlam Institute within Western Sydney University, 9-18.
- Turner, R. S. (2008) "Neo-Liberal Constitutionalism: Ideology, Government and the Rule of Law", *Journal of Politics and Law*, 1 (2): 47-55.
- Vincent-Zones, P. (1998) "Responsive Law and Governance in Public Services Provision: A Future for the Local Contracting State", *The Modern Law Review*, 61 (3): 362-381
- Yeatman, A. (2015). "Freedom and the Question of Institutional Design", Yeatman, A. (der.), *Neoliberalism and the Crisis of Public Institutions* içinde, Sydney: Whitlam Institute within Western Sydney University, 18-36.
- Zumbansen, P. (2008) "Law After the Welfare State: Formalism, Functionalism and the Ironic Turn of Reflexive Law", *Comparative Research in Law and Political Economy Research Paper*, 13/2008 4 (3): 1-39.

dipnotlar

- 1 Bu makale 2017 Halit Çelenk Hukuk Ödülleri kapsamında mansiyon ödülüne layık görülmüştür.
- 2 Vurgu bana ait. Blalock siyasi rasyonaliteyi, iktidarın kullanımını meşrulaştıran söylemsel mantık olarak tanımlıyor. Siyasi rasyonalite, siyasi tartışmaların ortak dilini oluşturur ve yürütmenin faaliyetlerini sınırlar.
- 3 2008 finans krizinin ardından, üçüncü kuşak neo-liberalizmin başladığından bahsedilmektedir. Buna göre düzenleyici devletten; piyasada aktif rol alan ve büyük sermaye gruplarını kontrol edebilen müdahaleci devlete geçilmektedir. Bilhassa devletin bankaları kurtarma paketlerini devreye sokması yahut bankaların çoğunluk hissesinin kamuya geçmesi kısmi devletleştirme politikaları olarak görülmüştür.
- 4 Post-neo-liberalizm kavramı, neo-liberal politikaların eleştirisi olarak özellikle Latin Amerika devletlerinin ekonomilerindeki yeni gelişmeleri anlatmak için kullanılmıştır. Bakınız Wyld, C. (2016) "Post-neoliberal Developmental Regimes in Latin America: Argentina under Cristina Fernandez de Kirchner", *New Political Economy*, 21 (3): 322-341. <http://dx.doi.org/10.1080/13563467.2016.1113949>; Grugel, J. ve P. Riggirozzi (2012) "Post-neoliberalism in Latin America: Rebuilding and Reclaiming the State After Crisis", *Development and Change*, 43(1): 1-21. DOI: 10.1111/j.1467-7660.2011.01746.x
- 5 Neo-liberalizmin iktisadi bir politika seti olarak ilk uygulama alanı bulduğu yer Latin Amerika ülkeleri olmuştur. Latin Amerika ülkelerinde ithal ikameci sanayileşme ile belirli bir aşamaya gelen ekonomiler, 1970'lerde girdikleri krizden dışa açılarak kurtulmaya; yabancı finansmanın yurt içinde üretim yapmasına da izin vererek krizlerini aşmaya çalışmışlardır. En dikkat çekici unsur, bu iktisadi krizlerle eş zamanlı olarak yapılan sert askeri müdahaleler ve bu müdahalelerle kurulan; demokratik temsil ya da meşruiyet gibi bir kaygısı olmayan teknokrat hükümetlerin devlet yönetimine geçmesidir.
- 6 Yönetişimin diğer bileşenleri yürütme, bürokrasi, politika geliştirme sürecinin niteliği ve sivil toplumdur (Ngugi, 2005: 529).
- 7 Örnek Güler'den (2008: 99) alınmıştır.
- 8 Andreas Abegg'e göre (2013) devletin sözleşmeye dayanarak yaptığı işlemler o kadar yaygınlaşmıştır ki kanun devleti olma özelliği sarsılmakta ve bu durum da meşruiyet krizi yaratmaktadır.
- 9 Türkiye'de bu duruma örnek olarak 2008 yılında yükseköğrenim kurumlarında başörtüsü giyilmesinin serbest bırakılmasına dair yürütülen tartışmayı gösterebiliriz. Bu tartışmada kişisel bir tercih olan başörtüsü kullanımı bir hak ya da özgürlük olarak adlandırılmıştı.
- 10 Yine Türkiye özelinde, son dönemlerde cinsel saldırı suçlarında mağdurun rızasının sorgulanıyor oluşu ve rızasının olduğuna dair tespitin suçu hafifletici bir unsur olarak kabul edilmesini bu duruma örnek gösterebiliriz.
- 11 Gunther Teuber (1983) "anlayış" kelimesi yerine, Jürgen Habermas'tan aldığı "rasyonalite" kavramını kullanır ve "prosedürel rasyonalite" der. Teubner, evrimsel bir yaklaşım benimseyerek hukuk tarihini analiz eder. Bu evrimsel bakış açısında her bir tarih dönemi, bir hukuk rasyonalitesi ile karşılanmaktadır. Buna göre Teubner formalizme maddi ve prosedürel olmak üzere iki rasyonalite tespit eder ve bu rasyonalitelerin duyarlı rasyonaliteye evrimini anlatır.
- 12 Finnes, J. M. (1980) *Natural Law, Natural Rights*, Oxford: Clarendon Press; Raz, J. (1979) *The Authority of Laws: Essays on Law and Morality*, Oxford: Clarendon Press; Fuller, L. L. (1964) *The Morality of Law*, London: Yale University Press.
- 13 Ordo-liberalizm Almanya'da ortaya çıkmıştır. Ordoliberalere göre rekabet, piyasanın verimli işleminin ardındaki en önemli itki ve burjuvazinin devamlılığını sağlayan en önemli güçtür. Ancak, tam rekabet oldukça kırılgandır. Rekabet zamanla tekeller yaratır ve kendi kendini ortadan kaldıran bir sürecin içine hapsolür. Bunun önüne geçmek için rekabet, yasalarla korunmalıdır. Alman ordoliberaler bilhassa ABD'deki anti-tröst yasasını örnek alırlar. Bu yasa, aktörlerin piyasa sınırları içerisinde sahip olabilecekleri

- payın üst limitini belirler. Böylece rekabeti, kendi doğuracağı sonuçlardan korur. Bu dönemde ABD, hukuk kurallarının piyasayı korumak ve şekillendirmek maksadıyla nasıl kullanılacağına örnek teşkil etmiştir (Crouch, 2011: 7).
- 14 John M. Keynes'in 1929 Dünya Ekonomik Buhranından sonra şekillendirdiği düşünceleri İkinci Dünya Savaşı'nın ardından kısmen uygulanma imkânı bulmuştur. Keynes, Buhran sonrası artan işsizliğin tüketimi baskılayacağını ve bunun da sermaye birikimini krize sokacağını öngörmüştür. Talebi canlandırmak için devlet istihdam yaratmalı, kamu harcamalarını artırmalı ve düşük vergiler ile işletmeleri desteklemelidir. Kitle tüketiminin artırılmaya ve işsizliğin azaltılmaya çalışılması, Refah Devleti'ni destekleyici niteliktedir. Keynes sonrasında, devletin piyasaya müdahalesi çerçevesinde gelişen Keynesyenlerin görüşleri oldukça geniş bir yelpazede ilerlemiş ve birbirlerinden farklılaşmıştır.
- 15 Hayek, F. A. (1973) *Law, Legislation and Liberty, Volume One: Rules and Order*, Londra: University of Chicago Press; Hayek, F. A. (1976) *Law, Legislation and Liberty, Volume Two: Mirage of Social Justice*, Londra: University of Chicago Press; Hayek, F. A. (1979) *Law, Legislation and Liberty, Volume Three: The Political Order of a Free People*, Londra: University of Chicago Press.
- 16 Hayek, devletin değer sistemlerini temel alarak normlar koyduğu ve planlamacı organizasyon kuralları olarak adlandırdığı kurallar karşısında; negatif olarak tanımlanmış, evrensel ve kendiliğinden oluşan doğal düzeni yansıtan adil davranış kurallarını tercih eder. Adil davranış kuralları piyasa düzenine içkindir ve devletin görevi de bu kurallar için hukuki bir çerçeve çizmektir (Yeatman, 2015: 27). Ancak bu şekilde, bireyler potansiyellerini tam olarak gerçekleştirebilir ve özgür olabilirler. Adaletin gerçekleşmesi de buna bağlıdır.
- 17 Nonet, P. ve P. Selznick (1978) *Law and Society in Transition: Towards Responsive Law*. New Jersey: Transaction Publishers
- 18 Habermas, J. (1992) *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge: MIT Press
- 19 Duncan Kennedy (2003: 674), neo-formalizm kavramını çok daha erken bir dönem için kullanır. Kennedy, neo-liberalizm tartışmalarının Mises ve Hayek tarafından başlamasının hemen akabinde; 1945 sonrasında hukuk anlayışının üçüncü küreselleşme dönemine girdiği tespitini yapar. Neo-formalizmi bu dönemin özelliklerinden biri olarak gösterir.
- 20 İfade, Dünya Bankası'na aittir (Ngugi, 2005: 540).
- 21 Bu eleştirilerden en bilinenleri, başlangıcı 19. yüzyıla uzanan hukuki realizm akımı ve 20. yüzyılda gelişen Eleştirel Hukuk Çalışmalarıdır. Bu akımlara Eleştirel İrk Kuramları ve Feminist Hukuk Kuramları da eklenebilir. Bu eleştirel yaklaşımlar formalizmin iddialarının gerçeği yansıtmadığının altını çizerekler. Makalenin geri kalanında dile getirilecek olan formalizm eleştirileri, bu yaklaşımların sıklıkla dile getirdikleri eleştirilerdir.
- 22 Neo-formal anlayışların hukuk kurallarını göreceleştirme tutumları hukuki çoğulculukla benzerlik gösterir. Hukuki çoğulculuk da toplumda normatif heterojenliğin olduğuna referansla bireylerin hukukun pasif alıcısı olmak yerine aktif katılımcısı yapılmasını, resmi hukukun yukarıdan empoze edilmemesini ve farklı toplumsal çıkar, değer ve kuralları da kapsayacak şekilde aşağıdan yapılandırılmasını talep eder. Hukuki çoğulculuk toplumsal ilişkileri düzenleyen resmi hukuk dışında normatif sistemlerin olduğunu belirtir ve onları da "hukuki düzenler" olarak adlandırır. Bu normatif yapılar devletin yaptırım gücünden mahrumdur; ancak ikna ya da toplumsal baskı gibi yöntemlerle bireyleri itaate zorlarlar. Aynı zamanda toplumsal uyumsuzlukları resmi hukuktan farklı şekillerde çözebilirler. Kural koyma ve uygulama kapasitesine sahip bu alternatif hukuk düzenlerinin devlet tarafından tanınma ve resmi hukuk ile uyumlu hale getirilme derecelerine göre hukuki çoğulculuk kuramları çeşitlenir. Bu yaklaşımla neo-formal anlayışların zıtlıkları, benzerliklerinden daha derindir. En önemlisi, hukuki çoğulculuk resmi hukuka alternatif hukuk düzenlerinin toplumsal uyumsuzlukları çözmeye kapasitesinin altını çizirken; neo-formal anlayışlar hukuk kurallarının bağlam bağımlı yahut durumsal özelliğine vurgu yaparlar. Somut duruma uygulanacak hukuk kuralının toplumsal aktörlerle müzakere edilerek tespit edilmesi gerektiğini savunurlar. İkincisi hukuki çoğulculuk, toplumsal düzeni pratikte sağlayan alternatif hukuk sistemleri için tanınma ya da görünürlük isterken neo-formalizm, toplumu hukuk kurallarıyla düzenlemenin mümkün yahut istenilir bir durum olduğuna itiraz eder. Hukuki çoğulculuk ve bu akımın yarattığı sorunlarla ilgili bakınız Aydın, D. H. (2014) "Hukuki Çoğullukta İktidar Problemi", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, LXXII (1): 487-506; Tamanaha, B. Z. (2008) "Understanding Legal Pluralism: Past to Present, Local to Global", *Sydney Law Review*, 30: 375-411.

türkiye’de neoliberalizm: birikim, bölüşüm ve finansallaşma

Cansu Başak*
Ozan Mutlu**

özet

Bu çalışma, imalat sanayisine odaklanarak Türkiye ekonomisinde kârlılık, bölüşüm ve birikim dinamiklerini yansıtmayı amaçlamaktadır. Neoliberalizmin ne olduğuna dair kısa bir tartışmanın ardından imalat sanayisinde kâr oranı, bölüşüm ve sermaye birikiminin tarihsel seyri sunulmaktadır. Çalışmada, neoliberalizmin emek geliri aleyhine bir bölüşüm düzenlemesi olduğu gösterilmiştir. Bir diğer önemli bulgu da, neoliberal dönemde kâr oranı ile sermaye birikimi arasındaki ilişkide yaşanan değişimdir. Kâr oranı, 1980-1998 döneminde yukarı yönlü bir trende sahipken, sermaye birikimi aynı seyri izlememiştir. Bu olgunun gerekçelerine ilişkin çeşitli önerilerde bulunulmakla birlikte daha geniş bir makroekonomik çerçeveden yorumlanması gerektiği vurgulanmıştır.

anahtar kelimeler: Neoliberalizm, finansallaşma, sermaye birikimi, kâr oranı, Türkiye ekonomisi

abstract

This study aims to analyze the dynamics of profitability, distribution and accumulation in the Turkish economy during the neoliberal period by focusing on manufacturing industry. After a brief discussion on the concept of neoliberalism, the study presents the historical pattern of the profit rate, distribution and capital accumulation in the Turkish manufacturing sector. It is shown that in Turkey, neoliberal era was experienced as a distributional rearrangement against labor income. Another striking finding of this article is the change in the relationship between profit rate and capital accumulation in the neoliberal period. Although the profit rate has an upward trend between 1980-1998 periods, the capital accumulation has not followed the same pattern. Along with the several assumptions regarding this fact, it is asserted that this should be evaluated in a wider macroeconomic context.

keywords: Neoliberalism, financialization, capital accumulation, profit rate, Turkish economy

1.kavramsal çerçeve

1970’lerin sonlarından bu yana yaşanan sosyo-iktisadi dönüşümü ve bu dönüşümün sonuçlarını ifade etmek üzere kullanılan en temel kavram neoliberalizmdir. Neoliberalizm genellikle, hem ideolojik bir perspektifi hem de bu perspektifin öne sürdüğü politikaları tanımlamak için kullanılmaktadır. Bir kavram ve olgular bütününe karşılık gelen neoliberal söylem ve politikalar, 1940’lı ve 50’li yıllarda canlanan Kalkınma İktisadi literatürü ve bu disiplinin öne sürdüğü gelişme/kalkınma önerilerinin 80’lerden itibaren gündemden düşmesi sonucunda öne çıkmıştır. S. Clarke (2005) neoliberal projeyi 19. yüzyıldaki hakim siyasi ideoloji olan liberal iktisadi düşüncedeki temel inanışların yeniden tezahürü olarak ifade eder.

Yani 1929 kriziyle sarsılan ve güç kaybeden iktisadi inanış, 40’larda tesis edilen Keynesyen uzlaşının 70’lerde gözden düşmesiyle ana akım politika ve iktisat düzleminde tekrar hakimiyet kazanmıştır. Bunun maddi koşullarını hazırlayan olgu da, Hobsbawm’ın kapitalizmin Altın Çağı olarak tanımladığı yılların 60’lardan itibaren krize doğru ilerlemesi ve 70’lere gelindiğinde kâr oranlarında belirgin bir düşüşle seyreden 79 krizinin patlak vermesidir. Uzlaşma politikası ve devlet müdahalesi neticesinde ortaya çıkan bu ‘başarısızlık’ tablosu, bütün sorunların piyasada çözülebileceğini öne süren anlayışın güç kazanmasına neden olmuştur. Keynesçilikten neoliberalizme bu ideolojik kaymanın en belirgin ifadesi, devlet-piyasa ikiliği tartışmasında görülebilir. Sa-

* Doktora Öğrencisi
Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
İktisat Bölümü
cansu.basak@yahoo.
com

** Doktora Öğrencisi
Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
İktisat Bölümü
ozanmutlu1@gmail.com

vaş sonrası dönemde devletin üstlendiği rolün önemi ve gerekliliğine vurgu yapan Keynesyen yaklaşım, kaynakların makro dağılımı ve ekonominin uzun vadeli istikrarı gibi hedeflerin tekil sermayedarların kararına bırakılamayacak kadar hayati olduğunu, dolayısıyla bunun devletin görevi olduğunu öne sürer (Duménil ve Lévy, 2001). Bu anlayış tam istihdama öncelik veren, eğitim ve sağlık gibi hizmetlerin büyük ölçüde devlet tarafından üstlenildiği, sosyal refah devleti olarak anılan bir politik iktisat uygulamasının karşılığı olmuştur¹. 70'lerin sonunda tartışılmaya başlanan ve Washington Konsensüsü² altındaki on maddede özetlenen neoliberal söylemin en öne çıkan özelliği ise devlet müdahalesi ve korumacılığa karşılık serbest piyasa ekonomisi ve serbestleşmeyi savunmak olmuştur³. Ancak Neoliberalizm ile Keynesçiliği bu sığ ikileme sıkıştırmak Keynesyen dönemi kapitalizm dışı bir dönem olarak, anomali şeklinde değerlendirmeye ve neoliberalizm tahlilinde eksikliklere neden olacaktır. Bu indirgemeci dualite, neoliberalizmin biçimlendirdiği iktisadi ve toplumsal yeniden üretimdeki yaygın ve kökleri derinde yatan dönüşümleri görmede yetersiz kalır (Fine, Saad-Filho vd., 2016). Dolayısıyla neoliberal söylem ya da uygulamaların tümünü özetleyebilecek tek bir kelime olmadığı söylenebilir. Yaşanan dönüşüm özelleştirme, esnekleşme, sermaye hareketlerinde serbestlik, finansal denetimin ortadan kalkması, finansal işlemlerde artış, para/emek/mal piyasalarında deregülasyonun eşlik ettiği bir süreçtir ve en başta ifade edildiği gibi, benzer izler taşımakla birlikte her coğrafyada farklı biçimde gözlemlenebilecek bir olgular yelpazesi söz konusudur.

Öte yandan, bu durum *neoliberalizmin ne olduğu* sorusunu geçersiz kılmaz⁴. Bu soru kapitalizmin geleceğine ve mücadele dinamiklerine ilişkin tartışmalar açısından da önem taşır. Neoliberalizm ve bu bağlamda finansallaşma tartışmaları literatürde zengin bir yer tutmaktadır. A. Saad-Filho ve D. Johnston (2005), neoliberalizmi tümüyle kuramsal olarak

tanımlamanın mümkün olmadığını belirttikten sonra bir üretim tarzı olmadığını ekler. Yani kapitalist üretim tarzının temel emek-sermaye ilişkisi / çelişkisi sürmektedir. Fakat neoliberal pratiklerin, hem uygulama hem de sonuçları itibarıyla 'önceki kapitalizmlerden' farklılıklar taşıdığı olgusal düzeyde görülmektedir. Faiz gelirlerindeki oransal artış, finansal faaliyet alanının genişliği ve kamu-özel sektör-hanehalkı borçluluk düzeyleri ile bunların sonucunda kriz/kurtarma mekanizmalarının karmaşıklaşması önemli göstergeler olarak sıralanabilir. B. Fine, A. Saad-Filho vd. (2016) literatürdeki neoliberalizm tahlillerini birbirleriyle ilişkili ve ayrıştırması o kadar da kolay olmayan dört farklı yorum altında toplamaktadır: neo-Avusturya Okulu ile parasalcılıktan ilham alan bir iktisadi ve siyasi fikirler seti; bu görüşlerden türetilen bir politika, kurum ve uygulamalar bütünü; genelde sermaye, özelde finans adına devlet tarafından yön verilen, işçi ve yoksullara karşı bir sınıf saldırısı; altyapısı finansallaşmayla desteklenen bir toplumsal, iktisadi ve siyasi yeniden üretim yapısı. Sonuncu durumda neoliberalizm kapitalizmin mevcut aşamasına, tarzına karşılık gelmektedir.

Finansallaşmanın neoliberalizm tahlilinde önemli bir yer tuttuğu ve bu vurgunun genel eğilimi yansıttığı söylenebilir. Harvey (2015: 27-41) neoliberalizmi özet bir ifadeyle *her şeyin finansallaşması ve sermaye birikimi için gereken koşulları yeniden oluşturmaya yönelik siyasi bir proje* olarak tanımlamaktadır. G. Duménil ve D. Lévy ise (2001) finansın neoliberal dönemde, 1900'lerin ilk yıllarında sahip olduğu hegemonyayı yeniden kurduğunu öne sürer. Bu analiz, dolayısıyla sermayenin finansal olan ve olmayan fraksiyonlarına ilişkin bir belirlemeyi de zorunlu kılmaktadır. Buna karşılık, Fine (2010; 2013) finans olgusunu sermayenin fraksiyonları arasındaki ilişkiden ziyade Marx'ın IBC (faiz getiren sermaye)⁵ devresi ile sermaye devresi arasındaki ilişki vasıtasıyla analiz eder. Buna göre, finansallaşma faiz getiren sermaye birikimindeki artış ve

Finansallaşmanın neoliberalizm tahlilinde önemli bir yer tuttuğu ve bu vurgunun genel eğilimi yansıttığı söylenebilir.

Finansallaşma sürecini açıklamak için sermayenin fraksiyonları arasındaki ayrıma değil ilişkiye ve bütünleşmeye vurgu yapmak daha anlamlı görünmektedir.

yoğunlaşmadır. Finansallaşma sürecinde sermayenin farklı formları yalnızca kap-sam ve çeşitlilik itibarıyla zenginleşmeyip birbiriyle artan oranda eklenmiş ve özellikle faiz getiren sermaye, daha önce üretken ve ticari sermayenin (hatta iktisadi ve toplumsal yeniden üretimde üretken olmayan emeğin) üstlenmiş olduğu faaliyet alanlarını ele geçirmeye başlamıştır. Öte yandan, Fine (2016) bu sınırlı ve dar tanıma sadık kalmakla birlikte son çalışmalarında finansın ekonomi açısından sürükleyici gücüne vurgu yaparak, iktisadi ve toplumsal yeniden üretime nasıl nüfuz ettiğine odaklanmaya başlamıştır. Bu amaçla geliştirdiği kavramsal çerçeveyi 'finansallaşmanın maddi kültürü' (*material culture of financialization*) olarak ifade eder⁶. Duménil ve Lévy'den farklı olarak Fine, finansal olan ve olmayan şirket ayrımı yerine finansal olan ve olmayan ilişkiler ayrımından yola çıkmaktadır.

Finansal faaliyetlere ilişkin verilerin büyük bir bölümü ABD örneğinden elde edildiğinden, bu durum özellikle kâr oranları ile faiz getirilerini karşılaştıran çalışmaların kuramsal çerçevesini yansıtmaktadır. Örneğin, aşağıda daha ayrıntılı değinileceği gibi Türkiye gibi ülkelerde salt finansal kuruluşların faaliyetlerine odaklanmak, finans olgusunu yetersiz kavramak şöyle dursun, anlamayı da güç hale getirecektir. Yine C. Lapavitsas'ın olgun kapitalist ülkelerde (*mature capitalist economies*) gündelik hayatın finansallaşmasına ilişkin yaptığı çalışmalar Türkiye gibi ülkeler açısından aydınlatıcı argümanlar sunmaktadır. Bu aynı zamanda Fine ile Lapavitsas arasında ilgi çekici bir finansallaşma tartışması da başlatmıştır. Fine, Harvey ve Lapavitsas gibi düşünürlerin finansallaşma sürecini salt dolaşım alanıyla sınırladıklarına dair bir eleştiri getirmektedir⁷.

Geliştirici kuramsal tartışmalar bir yandan kapitalizmin yapısal işleyişindeki farklılaşmayı ve finansal alandaki kırıl-ganlıklarla tetiklenen yakın tarihli krizle-rin doğasını anlamayı hedeflerken, bir yandan da finansallaşmanın toplumsal maliyeti ve yıkımına ilişkin zengin bir veri

seti üretmiştir. Kuramsal finansallaşma tartışmaları bu sınırlı çalışmanın ötesinde ayrıntılı bir analiz gerektirmektedir⁸. Bu nedenle çalışmada neoliberal dönüşüm bağlamında Türkiye'de finansallaşmanın sonuçlarına, kamu maliyesi üzerine getirmiş olduğu yüke, düşen birikim oranına, bölüşümün emekçi sınıflar aleyhine yeniden düzenlenmesine, değinilecektir. Duménil ve Lévy'nin (2001) "*Cost and Benefits of Neoliberalism. A Class Analysis*" isimli makalesi söz konusu toplumsal maliyetin analizi açısından faydalı bir çerçeve sunmaktadır. Çalışmada da bu çerçeve benimsenmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi, yazarların makalelerinde öne sürdükleri iki temel yaklaşıma şerh düşülmektedir. Bunlardan ilki neoliberalizmi, sermayenin *finans fraksiyonu*-nun diğer fraksiyonları üzerindeki hakimiyeti olarak tanımlayan önermedir. Duménil ve Lévy, hem tarihsel hem de pratik nedenlerle finansal olan ve olmayan ayrımını yapmanın güçlüğüne değinmiş⁹, ancak yine de bu ayırmadan yola çıkmayı tercih etmiştir. Bu çalışma açısından kritik olmasa da, yukarıda kısaca aktarılan kuramsal öneriler göz önünde bulundurulduğunda, finansallaşma sürecini salt bu çerçevede değerlendirmek kapsamlı dönüşümün bütünsel analizinde yetersiz kalacaktır.

Makaledeki diğer önerme *finansın* temsilcisi olarak şirketin üst düzey yönetim kademesine karşılık, mülkiyet sahipliğini elinde bulunduran kapitalistler şeklinde tanımlanmasıdır. Duménil ve Lévy (2009), 20. yüzyılda kapitalizmin mimarisinde iki kritik dönüşüm olduğunu söyler; halka açık şirket devrimi (*corporate revolution*) ve işletme devrimi (*managerial revolution*). İşletme devrimiyle sermayenin üst düzey idarecilik pozisyonu ile sermaye sahipliği kademesi birbirinden ayrılarak, şirketin organizasyonel yapısını düzenleyen ve kâr hedeflerini planlayan yeni bir ücretli ara üst sınıf katmanı ortaya çıkmıştır. Yazarlar finansal olan ve olmayan ayrımını yaparken finansal kapitalist ve küçük finansal kuruluş/hissedar problemine çözüm olarak sahipliği elinde

bulunduran kapitalistlerin finans fraksiyonunu temsil ettiğini belirtmişlerdir. Yine yukarıda belirtilen gerekçe nedeniyle, finansallaşma sürecini açıklamak için sermayenin fraksiyonları arasındaki ayrıma değil ilişkiye ve bütünleşmeye vurgu yapmak daha anlamlı görünmektedir. Öte yandan Duménil ve Lévy bu sürecin devlet, sermaye ve hanehalkları¹⁰ nezdinde ne gibi sonuçları olduğunu ortaya koymak için Fransa ve ABD'de 60'lı yıllardan 2000'li yıllara kâr oranlarını ve faiz ödemelerinin kâr oranlarından aldığı payı çarpıcı şekilde sunmuştur.

Neoliberalleşme ve finansallaşma sürecinde faiz artışlarının devletler açısından en çarpıcı sonucu kamu borçları ve faiz ödemelerindeki yükseliştir. Yüksek faiz ödemeleri kamu açıklarına neden olmuş, bu açıklar zamanla sosyal devlet uygulamalarının ve kamu iktisadi teşebbüslerinin tasfiyesinde destekleyici bir argüman olarak kullanılmıştır. Gelişmekte olan ülkelere bakıldığında, yüksek düzeyde kamu borçlanmasının finansallaşma sürecinde önemli rol oynadığı söylenmektedir (Karaçimen, 2015). Sermaye açısından ise; 1970 sonrası dünya ekonomisinde yaşanan dönüşüm yeniden yapılandırılmayı beraberinde getirmiştir. Bu yeniden yapılanma sermayenin örgütlenmesini, faaliyet gösterdiği coğrafyanın ölçeğini ve faaliyet alanlarını bütünüyle yeniden şekillendirmiştir. Sermaye 1970 krizine daha da finansallaşarak ve faaliyetini ulus-aşırı düzleme taşıyarak cevap vermiştir. Ağırlıklı olarak üretken alanlarda faaliyet yürüten firmalar dahi gelirlerini büyük ölçüde finansal işlemler üzerinden elde etmeye başlamıştır. Bu iki küresel değerlendirmeyi Türkiye üzerinden tartışmaya açmak için, 1972-2014 arası Türkiye imalat sanayi sektöründeki kâr oranı, sermaye birikim oranı ve ücret payı verilerine bakılarak Türkiye gibi ülkelerde neoliberal dönüşüm sürecinde kârlılık, birikim ve finansallaşma incelenmeye çalışılacaktır.

2.1970 sonrası türkiye ekonomisine genel bakış

Türkiye ekonomisinin 1980 sonrası genel değerlendirmesini yapmak bu çalışmanın

sınırları ötesindedir. Burada yalnızca aşağıda anlatılan konuya dair makro-ekonomik bir dönemleştirmeye yetinilecektir. 1970-2006 aralığında, Türkiye ekonomisine iki farklı iktisadi politika rejiminin hakim olduğu söylenmektedir. 1960-1980 arası, yoğun devlet müdahalesi ile ithal ikameci sanayileşmeye dayalı kalkınmacı politikaların uygulandığı dönemdir. Ne var ki bu politika rejimi 1970'li yılların sonunda krize girmiş ve krizden çıkış için bu uygulama tümüyle terk edilmiştir.

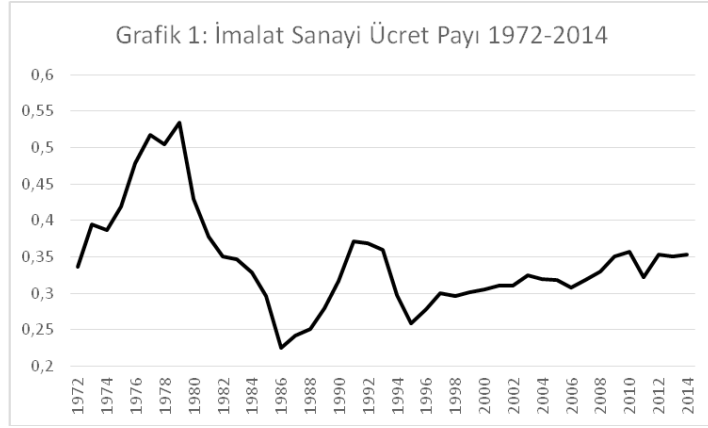
1980 sonrası yıllar ikinci dönemi oluşturmaktadır. Türkiye ekonomisinin 1980 sonrası, neoliberal rejimin inşa edildiği süreçtir. Bu süreci analiz edenler genelde farklı adlandırmakla beraber, benzer bir alt dönemlendirmeyi kullanmaktadır (Boratav, 2015; Bahçe ve Eres, 2012). Bu alt dönemlerden ilki finansal piyasaların ve dış ticaretin adım adım serbestleştirildiği 1980-1989 arasıdır. 89 sonrası ikinci alt dönem, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesiyle başlar. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin büyüme daralma çevrimlerinin belirlemesi, ekonominin finansallaşması gibi çeşitli makro göstergeler üzerinde önemli sonuçları olmuştur. Türkiye ekonomisinin 1998 sonrasında nasıl dönemleneceği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Boratav (2015), 1998 yılını yeni bir alt dönemin başlangıcı olarak kabul eder. Eres ve Bahçe (2012) ise, 2001 krizi sonrasında olgun yeni liberalizm şeklinde tanımlar ve neoliberalizmin toplumsal yapıya bütünüyle hakim hale geldiğine vurgu yapar.

2.1 neoliberal dönemde bölüşüm düzenlemesi

Bu ve bundan sonraki alt başlıklarda büyük ölçüde imalat sanayi verilerine dayanarak neoliberal dönemde bölüşüm, büyüme ve birikimin tarihsel bir değerlendirilmesi sunulmaya çalışılacaktır. Analizin büyük ölçüde imalat sanayisine dayanmasının temel sebebi, yukarıda belirtilen çerçeveye için gerekli veri setinin uzun bir zaman aralığında bu sektör için daha kolay bulunuyor olmasıdır.

Neoliberalleşme ve finansallaşma sürecinde faiz artışlarının devletler açısından en çarpıcı sonucu kamu borçları ve faiz ödemelerindeki yükseliştir.

Bütün bir dönem için bakıldığında neoliberalizmin bölüşüm ilişkilerinde emek aleyhine kalıcı bir yeniden düzenleme olduğu gözlemlenmektedir.

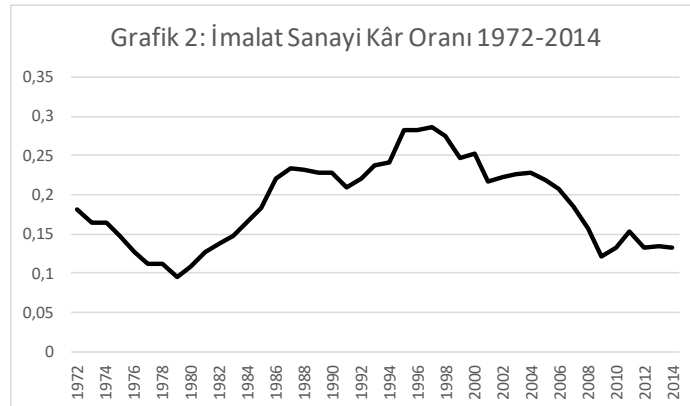
Kaynak: Makalenin sonundaki tabloya bakınız.

Grafik 1 1972-2014 yılları arasında imalat sanayisinde ücret paylarını göstermektedir. Veri ithal ikameci sanayileşme döneminin son yılları ile 1980 askeri darbesiyle başlayan neoliberal dönemin önemli bir bölümünü kapsamaktadır. Grafikte göze çarpan ilk noktalar ithal ikameci sanayileşme döneminde ücret payında yaşanan hızlı artış ve 1980'den sonra yaşanan hızlı gerilemedir. 1972 yılında başlayan artış 1979 yılında en yüksek değeri almasının ardından hızlı bir gerileme dönemine girmiş, 1986 yılında tarihsel olarak en düşük değerini almasının ardından dört yıllık dönem boyunca artış eğiliminde olmuştur. Bu dört yıl kitlesel işçi eylemlerinin arttığı yıllardır. Öyle görünüyor ki; artan sınıf mücadelesi, bölüşüm ilişkilerinde 1980 darbesinin emekçi sınıflar açısından yarattığı kayıpları telafi etmede yeterli olamamıştır. 1980 darbesinin bölüşüm ilişkilerinde sermaye lehine kalıcı

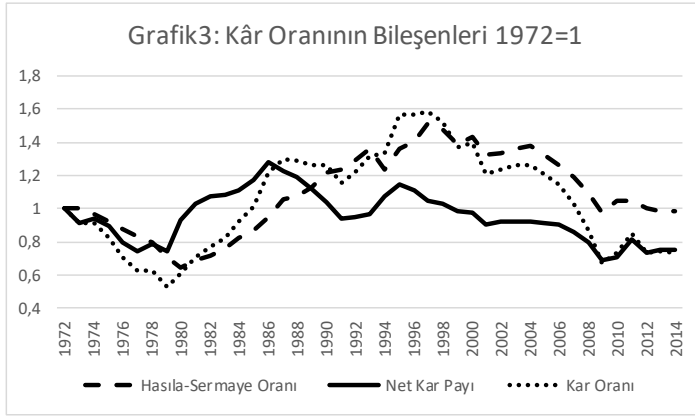
bir düzenleme yaptığı görülmektedir. 1991 yılını takip eden yıllarda yaşanan görece iyileşme ortadan kaybolmuş, 1995 yılı ücret payının tarihsel olarak ikinci en düşük değerini aldığı yıl olmuştur. 1995 yılını, ücret payında 2014 yılına kadar süren zayıf bir toparlanmanın takip ettiği görülmektedir. Bütün bir dönem için bakıldığında neoliberalizmin bölüşüm ilişkilerinde emek aleyhine kalıcı bir yeniden düzenleme olduğu gözlemlenmektedir.

2.2 neoliberal dönemde kârlılık, birikim ve finans

Kapitalist ekonominin büyüme ve birikim dinamiklerinin en önemli belirleyicisi kâr oranı ve onun zaman içindeki hareketidir. Türkiye ekonomisinde kâr oranını hesaplamak için gerekli verilerin resmi istatistik kuruluşları tarafından yayınlanmıyor oluşu, bu değişkeni hesaplamayı ve ekonomik gelişmeler ile bu değişken arasındaki

Kaynak: Makalenin sonundaki tabloya bakınız.

Kaynak: Makalenin sonundaki tabloya bakınız.

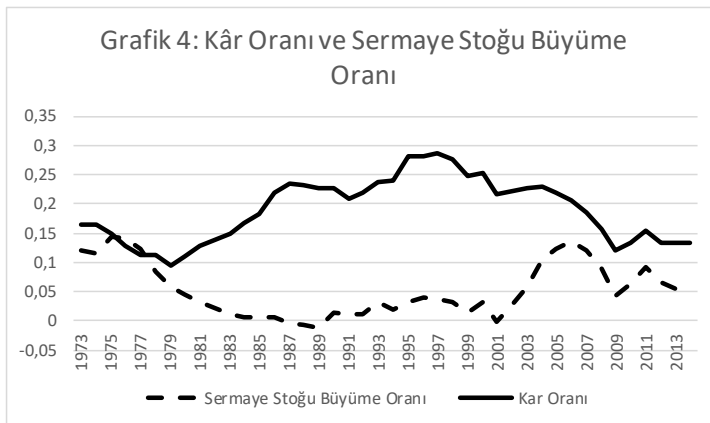
ilişkiyi incelemeyi zorlaştırmaktadır.¹¹ Bu tarz bir zorluk ekonomik süreçleri anlamaya yönelik ekonomi politığın özellikle Marksist ekonomi politığın çerçevesinden yapılabilecek yararlı çalışmaların önüne engel koymaktadır. Aşağıda çeşitli veri setlerinden elde edilmiş bilgilerin birleştirilmesiyle oluşturulmuş kâr oranı ve onun zaman içindeki hareketi 1972-2014 dönemi için sunulmuştur.¹²

İmalat sanayinde kâr oranının tarihsel seyrinin üç alt dönemden geçtiği görülmektedir. 1972-1979 dönemi kâr oranının aşağı yönlü olduğu, 1980-1997 döneminde yukarı yönlü olduğu 1998 sonrasında ise aşağı yönlü eğilimin tekrar ortaya çıktığı görülmektedir. Kâr oranının en düşük tarihsel değerini 1979 yılında, en yüksek değerini ise 1997 yılında aldığı görülmektedir. Kâr oranının tarihsel eğilimini belirleyen bölüşüm ve teknoloji temelli öğeler Grafik 3’de sunulmaktadır.

Grafik 3’e bakıldığında kâr oranının tarihsel seyri, hasıla sermaye oranının tarihsel seyri ile uyumludur. Buradan Türkiye imalat sanayisinde kâr oranının zaman içindeki hareketinin asıl belirleyicisinin hasıla sermaye oranı olduğu söylenebilir. Kâr payının kâr oranı üzerindeki asıl etkisi, aşağı ve yukarı yönlü salınımın hızını yavaşlatmak ya da hızlandırmak olmuştur. Bu konunun üzerinde daha ayrıntılı durmamız gerekmemektedir. Asıl ilginç olan bulgu, Grafik 4’te sunulan kâr oranı birikim ilişkisidir.

Grafik 4, 1973-2014 yılları arasında imalat sanayi birikim oranı ile kâr oranını karşılaştırmaktadır. Grafiğe bakıldığında sermaye birikim oranı ile kâr oranı arasındaki ilişkinin ortadan kalkmış olduğu görülmektedir. Kâr oranının yukarı yönlü hareket ettiği 1980-1997 dönemi boyunca sermaye birikim temposunun oldukça düşük kaldığı, hatta bazı yıllarda negatif

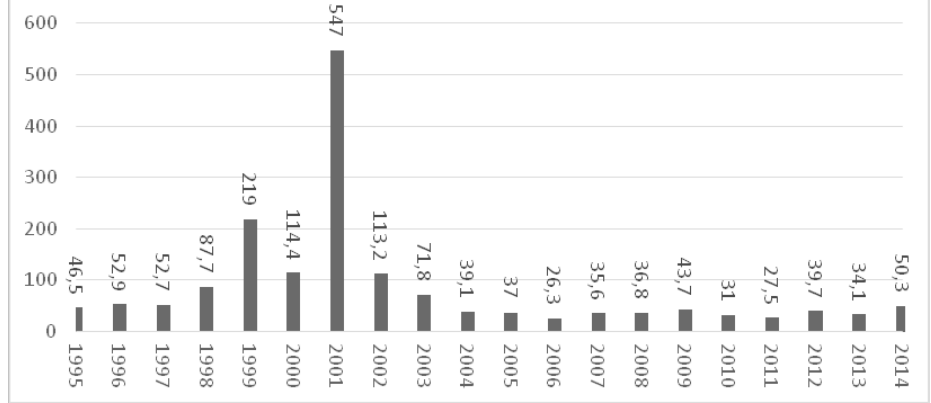
Kapitalist ekonominin büyüme ve birikim dinamiklerinin en önemli belirleyicisi kâr oranı ve onun zaman içindeki hareketidir.

Kaynak: Makalenin sonundaki tabloya bakınız.

İstanbul Sanayi Odası tarafından açıklanan verilere göre, en büyük 500 sanayi kuruluşu bazı yıllarda asıl faaliyetlerinden sağladığı gelirden daha fazlasını faaliyet dışı işlemlerden (finansal işlemler) elde etmiştir.

Grafik 5: 500 Büyük Sanayi Şirketinin Faliyet Dışı Gelirlerinin Faliyet Gelirlerine Oranı %

Kaynak: Sönmez (2015)

seyrettiği görülmektedir. Kâr oranı ile birikim oranı arasındaki ilişkinin ancak 2006 yılı sonrasında tekrar beklenen biçime büründüğü görülmektedir.

Kâr oranı yukarı yönlü hareket ediyorken, sermaye stokunun büyüme hızında yaşanan bu düşüş ne ile açıklanabilir? Bunun yanıtı olabilecek tek bir etken yoktur, daha kapsamlı bir makro ekonomik çerçeve içinden cevaplanması gerekir. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin ekonomik yapı üzerinde yarattığı oynaklık, tüketim eğiliminde artış, finansallaşma ve birçok diğer etken Türkiye ekonomisinin makro ekonomik yapısı üzerine çalışan yazarlar tarafından dile getirilmektedir (Boratav, 2015; Bahçe vd. 2014).

Diğer taraftan birikim ve büyümenin kâr oranıyla birlikte en önemli belirleyicisi, elde edilen kârın ne kadarının tekrar yatırıma döndüğüdür (Foley ve Michl, 1999). Yukarıdaki tabloda ortaya çıkan durumun önemli bir açıklayıcısı olarak, elde edilen kârın yeniden üretken sermaye devresine katılmaması gösterilebilir. Türkiye örneğinde bunun önemli bir ayağını kamu iktisadi teşekküllerinin yatırım faaliyetlerinin yavaşlatılması ve kamunun bu sektörden çekilmesi oluşturacaktır. Örneğin 1972 yılında kamunun imalat sanayi içindeki payı yüzde 51 iken, 1998 yılına gelindiğinde bu pay yüzde 23'e düşmüştür (TÜİK, 2014). Diğer yandan Amerikan ekonomisi örneğinde Türkiye ekonomisi-

ne benzer bir gözlemle karşılaşan Bakır ve Campbell (2013) üretken alandan finansal alana doğru yaşanan bir kaynak aktarımının Amerikan ekonomisinde ortaya çıkan durumu açıklayacağını söylemektedir. Türkiye örneğinde bu argümanı değerlendirecek kadar uzun zamanlı veri seti bulmak mümkün değildir. Fakat Türkiye ekonomisi üzerine çalışma yapan bazı yazarlar finansal gelirlerde yaşanan artışa vurgu yapmaktadır. Örneğin Boratav (2015: 171-172), 1980-1989 döneminde artık kütlesi içinden faizlere giden payın arttığını, orta boy sanayici ile mali ve ticari sermaye arasındaki bölüşüm çekişmesinin çok ciddi boyutlara ulaştığını bildirmektedir. Bu çekişmenin, üretken sermaye devresine dönecek olan artık kitlesini azaltacağını söylemek gerekir. Kâr oranı ile sermaye birikimi arasındaki kopuşu açıklarken bu bilgi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Yukarıdaki grafik tartışılırken dikkat gösterilmesi gereken diğer husus, sanayi faaliyetlerinde bulunan şirketlerin zaman içinde faaliyetlerini finansal alana doğru kaydırmış olduğudur. İstanbul Sanayi Odası tarafından açıklanan verilere göre, en büyük 500 sanayi kuruluşu bazı yıllarda asıl faaliyetlerinden sağladığı gelirden daha fazlasını faaliyet dışı işlemlerden (finansal işlemler) elde etmiştir. Aşağıda sunulan grafik bu olguyu aydınlatmaktadır.

Grafik 5'in gösterdiği gibi, büyük sanayi kuruluşlarının faaliyetlerinde önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşüm, imalat sanayinde kâr oranı ile birikim oranı arasındaki kopuşu açıklamanın önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Diğer taraftan başka çalışmalar tarafından da söylendiği gibi bu 500 büyük şirketin 90'lı yıllar boyunca önemli bir gelir kaynağını devlet borçları oluşturmuştur (Sönmez, 2015). Grafik 6, bu borç verme faaliyetinin kamu maliyesi üzerinde yarattığı yükü göstermektedir.

Grafik 6, toplam faiz ödemelerinin kamu harcamalarına oranını göstermektedir. Grafikte görüldüğü üzere, faiz ödemelerinin kamu harcamaları içindeki payı 1990'lı yıllar boyunca dramatik bir artış göstermektedir. 2001 yılında kamu harcamalarının yüzde 50'si faiz kaleminden oluşmaktadır. 2001 krizi sonrası yüksek düzeyde faiz dışı fazla verilmesi, kamu varlıklarının özelleştirilmesi pahasına kamunun açıkları kapatılmış, kriz sonrası dönemde bu oranda hızlı bir düşüş gerçekleşmiştir. Bu "başarının" ölçülmesinin makalenin sınırını aşan bir toplumsal maliyetinin olduğu söylenmelidir.

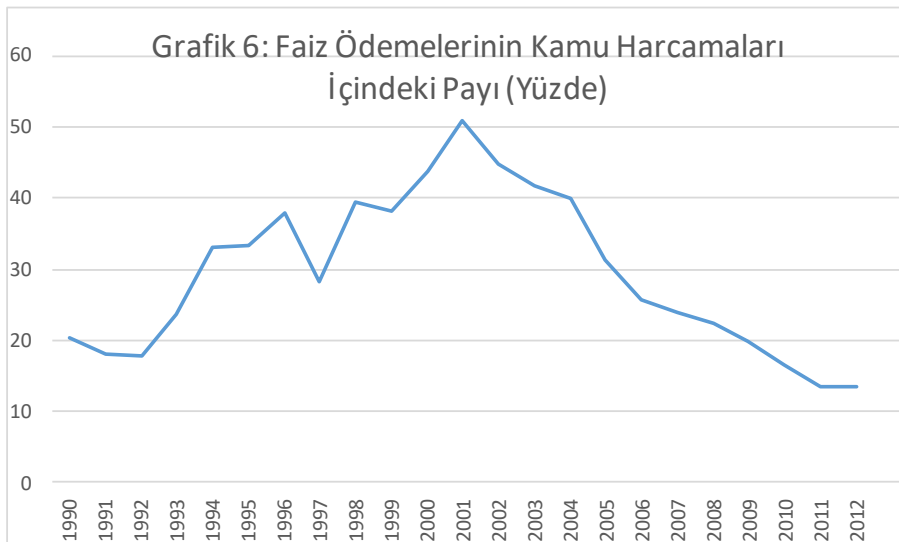
Sunulan grafik yazının başında ortaya atılan teorik tartışmayı gündeme getirmekte ve egemen sınıf bloğu içinde finans diye ayrı bir sınıf tanımlamanın ne kadar mümkün olduğunu sorgulamaya

sevk etmektedir. Aynı sorun finansal kuruluşlar ile finansal olmayan kuruluşlar ayrımının kendisini sorgulamayı da gerektirir. Böyle bir değerlendirme, sermayenin fraksiyonlarının tespitinden ziyade bir bütün olarak hareketini açıklamaya yönelecektir. Yukarıdaki grafik bu yönde geliştirilecek argümanlar için önemli ampirik kanıtlar sunmaktadır. Bu türden bir açıklama, sermayeyi üretim sürecine girmekten alıkoyan ve likit biçimlerde kalarak yüksek düzeyde getiri elde etmesini sağlayan tarihsel koşulların açıklanmasını önüne hedef olarak koymalıdır. Fakat bu gibi bir hedef, uzun erimli başka çalışmaları gerektirmektedir. Son olarak şu hatırlatılmalıdır; toplam sermaye açısından bakıldığında, değeri genişletmenin tek yolu onu üretim sürecine sokmaktır. Dolayısıyla 'finansal getiriler mi yoksa üretim alanı mı' sorusu ancak bu çerçevede içinde değerlendirilebilir.

3. sonuç

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinin neoliberal dönemde bölüşüm, birikim ve finansallaşma dinamiklerine kısa bir bakış sunulmuştur. Makalenin giriş bölümünde neoliberalizm ve bu bağlamda finansallaşma tartışmalarına yer verilerek, ardından imalat sanayisinden hareketle, Türkiye ekonomisindeki neoliberal dönüşümün değerlendirilmesi yapılmıştır.

Toplam sermaye açısından bakıldığında, değeri genişletmenin tek yolu onu üretim sürecine sokmaktır.

Kaynak: Maliye Bakanlığı Çevrimiçi Veri Tabanı

Türkiye gibi ülkeler açısından tek başına finansal kuruluşların faaliyetlerine odaklanılarak finansallaşmanın izini sürmek mümkün görünmemektedir.

Neoliberalizmin tanımına ilişkin çok sayıda farklı görüş olduğu en başta ifade edilmişti. Bu tanımların büyük ölçüde neoliberal dönüşümün farklı sonuçlarından beslendiği söylenebilir. Neoliberal kuram ve uygulama ayrımı akılda tutulmakla birlikte, neoliberalizm tahlilinde 2000'li yıllardan itibaren üretim ve yeniden üretimin her alanında bilhassa finansallaşma olgusunun öne çıktığı şeklinde genel bir eğilim söz konusudur. Her biri kapitalizmdeki dönüşümü anlama konusunda aydınlatıcı veriler sunan ve farklı noktalara ışık tutan bu çalışmaların arasında, kâr oranları ile finansal getirilerdeki niceliksel dönüşümü inceleyen düşünürlerin kapitalizmin genel ve makro düzeyde tahlili için son derece kritik bulgular sağladığı ve diğer çalışmalara zengin veri seti sunduğu görülmektedir.

Bu nedenle, bu çalışmada da daha kapsamlı bir analize veri sağlayabilecek bir çerçeve sunulmaya çalışılmıştır. Kuramsal tartışmaların kısaca aktarıldığı bölümde değinildiği gibi, özellikle Türkiye gibi ülkeler açısından tek başına finansal kuruluşların faaliyetlerine odaklanılarak finansallaşmanın izini sürmek mümkün görünmemektedir. Bunun yerine, önemli bir üretken faaliyet alanı olan imalat sanayisi verileri kârlılık ve ücret payları açısından incelenmiştir. Çalışmanın ilk bulgusu neoliberalizmin yeni bir bölüşüm düzenlemesi getirdiğidir. Yani, Türkiye ekonomisinde bölüşüm ilişkileri emekçi sınıflar aleyhine yeniden düzenlenmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Harvey'in neoliberalizmin aynı zamanda siyasi bir proje olduğuna ilişkin vurgusu önem kazanmaktadır. İkinci bulgu ise neoliberal

Kâr Oranı Hesaplanırken Kullanılan Veri Kaynakları ve Hesaplama Yöntemleri

Sermaye Stoku (K)	Kalkınma Bakanlığı çevrimiçi veri tabanında yer alan sabit fiyatlı yatırım serisi, yatırımların sektörel dağılımı kullanılarak ayrıştırılmış ve sektörel yatırım verileri elde edilmiştir. 1998 yılından önceki yatırım verilerini elde etmek için Saygılı, Cihan ve Yurtoğlu (2005) tarafından sunulan yatırım verilerinin büyüme oranı kullanılmıştır. Ardından sürekli envanter yöntemi ile sermaye stoku tahmini yapılmıştır. Tahmin yapılırken Saygılı vd. tarafından yapılan var-sayımlar korunmuştur. Onlardan farklı olarak depremin sermaye stoğu üzerinde yarattığı tahribat ihmal edilmiştir.
Ücret Payı (w)	TÜİK tarafından sunulan yeni milli gelir serisinde yer alan veriler kullanılarak 1998-2014 dönemindeki ücret payı hesaplanmıştır. 1987-1997 verileri 1987 bazlı milli gelir serilerinden hesaplanan ücret payının büyüme oranı daha önceki seriye uygulanarak elde edilmiştir. 1972-1986 dönemi içinse TÜİK'in imalat sanayi istatistiklerinden üretilen ücret payı serilerinin büyüme oranı kullanılmıştır.
Katma Değer (X)	1998 bazlı milli gelir serisi kullanılmıştır. 1998 öncesi seri 1987 bazlı milli gelir serisinin büyüme oranı kullanılarak oluşturulmuştur.
Yıpranma Oranı (δ)	2009 bazlı milli gelir serisinde yer alan sabit sermaye tüketimi verisi, imalat sanayi sermaye stokunun, toplam sermaye stoku içindeki payı ile çarpılarak, imalat sanayi yıpranma miktarı elde edilmiştir. Ardından bu değerin imalat sanayi katma değeri içindeki payı bulunmuştur. Bu seri Konyalı (2009) tarafından sunulan veriler kullanılarak 1972 yılına kadar uzatılmıştır.

dönemin uzun bir bölümünde kâr oranı yukarı yönlü hareket ettiği halde, birikim oranının bu yukarı yönlü harekete eşlik etmediğidir. Ayrışmanın önemli nedenlerinden birinin kamunun yatırımcı rolünün sektöre uğratılması olduğu düşünülmektedir. Diğer önemli nedense imalat sanayisinde elde edilen artığın finansal alana aktarılması olabilir. Bu argümanı destekleyici kapsamlı bir veri seti bulunamamakla birlikte, ikincil kaynaklardan

elde edilen bilgiler makalenin bu önermesiyle tutarlılık göstermektedir. Bu türden bir değerlendirme, kâr oranlarının düşüş eğilimine ve kapitalizmin buna karşılık üretmeye çalıştığı yeni çözümlere ilişkin önemli bir tartışmayı da kendi içinde barındırır. Öte yandan olguların ardında yatan nedenleri ve kapitalizmin temel üretim tarzı ile geçirdiği dönüşümler arasındaki ilişkiyi ortaya koymak güncel bir sorun olarak önümüzde durmaktadır.

kaynakça

- Bahçe, S. ve B. Eres (2012) "İktisadi Yapılar, Türkiye ve Değişim" Duru B. ve F. Alpaya (der) 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim içinde, Ankara: Phoenix.
- Bahçe, S. vd (2014) "Financialisation and the Financial and Economic Crises: The Case of Turkey" FESSUD Studies in Financial Systems Tartışma Metni No:21.
- Bakır, E. ve Al Campbell (2013) "The Financial Rate of Profit: What is it, and how has it behaved in the United States?" Review of Radical Political Economics 2013 45:295 çevrimiçi basım 6 Haziran 2013.
- Boratav, K. (2015) *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara: İmge.
- Clarke, S. (2005) "The Neoliberal Theory of Society" Saad-Filho ve Johnston (der) *Neoliberalism: A Critical Reader* içinde, London: Pluto.
- Duménil G. ve D. Lévy (2001) "Costs and Benefits of Neoliberalism. A Class Analysis" *Review of International Political Economy*, (8-4): 578-607.
- Duménil G. ve D. Lévy (2009) *Kapitalizmin Marksist İktisadi*, çev. Selin Pelek, İstanbul: İletişim.
- Eres, B. (2007) "Economic Policy Regimes and the Profitability: The Turkish Economy" Köse, A. H., F. Şenses, E. Yeldan, *Neoliberal Globalization as New Imperialism Case Studies on Reconstruction of the Periphery*, New York: Nove Science Publisher, 115-128.
- Fine, B. (2010) "Locating Financialization" *Historical Materialism* (18), 97-116.
- Fine, B. (2013) "Financialization from a Marxist Perspective" *International Journal of Political Economy* (2013-14), 47-66.
- Fine, B. (2016), "The Material and Culture of Financialization", *New Political Economy*, DOI: 10.1080/13563467.2017.1259299.
- Fine, B., A. Saad-Filho, K. Bayliss, M. Robertson (2016) "Thirteen Things You Need to Know About Neoliberalism" FESSUD Tartışma Metni No: 155.
- Fine, B., K. Bayliss, B. Robertson (2016), "From Financialisation to System of Provision" FESSUD Tartışma Metni No. 191.
- Foley, D. K. ve T. Michl (1999) *Growth and Distribution*, Cambridge MA: Harvard University Press.
- Harvey, D. (2015) *Sermayenin Sınırları*, çev. Utku Balaban, İstanbul: Yazılama.
- Karaçimen, E. (2015) *Borç Kısılcacında Emek*, İstanbul: SAV.
- Konyalı, G. (2009) *Türkiye Ekonomisinde Kâr Oranı Gelişimini Belirleyen Unsurlar:1972-2003*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lapavistas, C. (2008) *Para ve Finansın Ekonomi Politikası*, çev. Tuncel Önel, İstanbul: Yordam.
- Memiş, E. (2007) "A Disaggregate Analysis of Profit Rates in Turkish Manufacturing", *Review of Radical Political Economics*, 39(3) : 398-406.
- Saad-Filho A., ve D. Johnston (2005) "Introduction" Saad-Filho ve Johnston (der) *Neoliberalism: A Critical Reader* içinde, London: Pluto.
- Sönmez, M. (2015) "Karlar Azalıyor, Ücretlere Baskı Artıyor", *Sanayinin Sorunları ve Analizleri(XII)* dizisi, TMMOB Makine Mühendisleri Odası Bülteni (2015): 210.
- TÜİK (2014) *İstatistik Göstergeler 1923-2013* Ankara: TÜİK.
- Saygılı, S., C. Cihan ve C. H. Yurtoğlu (2005) *Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi Verimliliği ve Büyüme 1972-2003: Uluslararası Karşılaştırma ve AB'ye Yakınsama Süreci* (2014), TÜSİAD Büyüme Stratejileri Dizisi No:6.
- Ongan, H. (2011) "Profit Rate in Turkish Manufacturing Sector in a Marxian Perspective", *Sosyal Bilimler Dergisi*, (1): 1-10.

dipnotlar

- 1 İşçilerin pek çok kazanım elde ettiği sosyal refah devletin oluşumunda Keynesyen politikalara ek olarak, Sovyetler Birliği'nin oluşturduğu sosyalist blok ile işçi sınıfı örgütlerinin etkisini de unutmamak gerekir.
- 2 Kamu harcamaları, mali disiplin, özelleştirme, doğrudan yabancı yatırımlar, döviz kuru ve faiz oranları konusunda bir reçete öne süren Konsensüs, daha önceki korumacı anlayışın aksine gelişmekte olan ülkelerin gelişebilmesi için sermaye hareketlerinde tümüyle serbestliği önermektedir.

- 3 Neoliberal politikalar 80 ve 90'lı yıllarda devlet müdahalesine tümüyle karşıtlık ve piyasa yanlılık olarak betimlense de 2000'li yıllarda devletin proaktif rolüne vurgu yapan ana akım neoliberal politika yanlısı bir söylem gelişmiştir. Günümüze gelindiğinde neoliberal politikaların uygulanmasında kurumların üstlendiği rol büyük önem kazanmıştır. Örneğin D. Harvey (2015) bu politikaların uygulanmasında aktif faaliyet yürüten 'neoliberal devlet' ifadesini kullanmaktadır. Dolayısıyla neoliberal görüşün benimsediği devlet ve piyasa ilişkisi tarihsel bir perspektifle değerlendirilmeli, neoliberal anlayışın *temel motivasyonlarına* vurgu yapılmalıdır. Harvey (2015) buna ilişkin şöyle bir değerlendirme yapar: Bizler, bu nedenle neoliberalizmin teorisi ile neoliberalleşme pratikleri arasındaki gerilime özel bir dikkat göstermeliyiz.
- 4 Neoliberal dönemde bir olgu olarak görülen finansal yükselişle neoliberalizm arasındaki karşıt yönlü ilişki göz önünde bulundurulursa, neoliberalizm kavramının kuramsal finansallaşma tartışmaları açısından da önemi olduğu söylenebilir. B. Fine, K. Bayliss, M. Robertson (2016), finansallaşma terimini ayrıntılı tartıştıkları çalışmalarında, neoliberalizmi finansallaştırmaya indirgmeden, ancak çağdaş kapitalizmin içinden geçtiğimiz evresi olması itibarıyla bir pusula olarak kullanmanın son derece önemli olduğunu ifade eder.
- 5 Faiz getiren sermaye, sahibinin kullanım-değeri olan bu para-sermayenin kullanım hakkını bir başkasına devretmesi karşılığında faiz biçiminde kârdan pay aldığı sermayedir. Marx Kapitalin üçüncü cildinde faiz getiren sermaye devrini anlatmaktadır.
- 6 Fine'in bu kavramsal çerçevesine ilişkin açıklamaları için, bkz. Fine, B. (2016) ve Fine, B., Bayliss, K. ve Robertson, B. (2016).
- 7 Fine, Lapavitzas ve Dos Santos'un finansallaşma tahlilini emek sermaye ilişkisini yüzeysel analiz etmekle ve üretim alanından mübadele alanına taşımakla eleştirir. Lapavitzas ve Dos Santos'un kullandığı kavram finansal sömürü/el koymadır. Bu tartışmayla ilgili ayrıntılı okuma için bkz. Fine, B. (2010).
- 8 Finansallaşmaya ilişkin tarihsel bir teori aktarımı için bkz. Lapavitzas, C. (2011).
- 9 Makalede; hem sermayenin fraksiyonları arasındaki ayrımın Marx'ın yaşadığı dönemdeki gibi, örneğin üretken sermaye/ticari sermaye ya da finansal rantiyeciler/sanayiciler arasındakine benzer net sınırlar taşımadığı hem de üretim yapmakla birlikte finansal işlemlerde bulunan sermaye gruplarının olduğu veya finansal alandaki küçük hissedarlarla büyük finans kuruluşlarını aynı kategoride değerlendirmenin zor olduğu belirtilmiştir.
- 10 Son yıllarda finansallaşma alanında çalışma yapan araştırmacıların üzerinde durmuş olduğu önemli konulardan birisi hanehalkı borçlanmasıdır. Özellikle gelişmiş ülkelerde hanehalkı borçlanması çok yüksek düzeylere ulaşmıştır. Lapavitzas gibi yazarlar bu süreci günlük hayatın finansallaşması olarak adlandırır. Gelişmekte olan ülkelerde henüz gelişmiş ülkelerdeki rakamlara ulaşılmamış olsa da, sürecin hızlı şekilde ilerlediği görülmektedir (Bonizzi, 2014). Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda da bu yönde gözlemler elde edilmiştir.
- 11 Son zamanlarda kâr oranının zaman içindeki hareketini analiz eden çalışmaların sayısında önemli bir artış olmuştur. Bkz Eres (2007), Memiş (2007), Ongan (2011), Konyalı (2009).
- 12 Kâr oranı, $v=S/K$ formülünden türetilmiştir. Burada v kâr oranını, S kapitalist eline geçen net kâr kütlelerini, K ise sabit sermaye stokunu temsil etmektedir. Yukarıdaki formülü takiben kâr oranı, $v= ((1-w-\delta).X)/K$ şeklinde ifade edilebilir. Bu formülde X toplam katma değeri, δ yıpranma oranını, w ise toplam katma değer içinden ücretlerin almış olduğu payı göstermektedir. X/K 'nın hasıla-sermaye oranı olduğu göz önünde bulundurulursa kâr oranı formülü kâr payının $(1-w-\delta)$ ve hasıla-sermaye oranının (X/K) çarpımı şeklinde yazılabilir. Böylelikle kâr oranı bölüşüm mücadeleleri tarafından belirlenen bir değişken ile üretimin teknik ve örgütsel temelleri tarafından belirlenen bir değişken tarafından ifade edilmiş olur. Ücret payında yaşanan bir düşüş ve çıktı-sermaye oranında yaşanan artış kâr oranının yukarı yönlü hareket etmesine neden olacaktır. Bu ayrıştırma literatürde çok sık kullanılan bir yöntemdir.

neoliberal dönüşüm ve siyasal partiler

özet

Neoliberal ideolojinin siyasal alanda yol açtığı radikal dönüşümün tezahürlerinden biri de siyasal partilerin krizidir. Siyasal alanın giderek daraldığı, ekonominin siyasal bir mesele olmaktan çıktığı, yürütmenin sürekli daha fazla güçlendiği, devletin yapısı ve işleyişinde kapsamlı bir dönüşümün yaşandığı bir ortamda, siyasal partilerin demokratik sistem içinde rolü giderek belirsizleşmiştir. Bu belirsizlik, oy tercihlerinde oynaklık, seçimlere katılım oranının düşüklüğü, parti üye sayılarının azalması, parti özdeşleşmesinin zayıflaması, partilerin toplumsal tabanlarının belirsizleşmesi, parti programlarının aynışması, sınıf siyasetinin ve ideolojinin geri plana itilmesi, siyasal kurumlara güvensizliğin artması, parti karşıtı hissiyatın yaygınlaşması gibi gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu çalışmanın amacı, söz konusu gelişmeler bağlamında neoliberalizmin siyasal alan ve partiler üzerinde yol açtığı tahribatın Türkiye özelindeki yansımalarını son 15 yıllık zaman dilimi içinde analiz etmektir. Türkiye’de siyasal kutuplaşma, siyasetin daha fazla partiler alanına hapsolmasında etkili olmaktadır. Bu durum, partilerin meşruiyet sorununu ortadan kaldırmadığı gibi, demokrasinin gelişmesi ve toplumsal grupların birer siyasal aktör olarak demokrasi oyununun içinde yer almasını da giderek zorlaştıran bir tablo ortaya çıkarmaktadır.

anahtar kelimeler: Neo-liberalizm, demokrasi, siyasal partiler, partilerin krizi, siyasal alan

abstract

The crisis of political parties is one of the manifestations of the radical transformation that neoliberal ideology has brought about. The role of political parties within the democratic system has become uncertain due to the developments such as the narrowing of the political space, depoliticization of economy, empowerment of the executive and the extensive transformation of the structure and functioning of the state. This uncertainty caused electoral volatility, low levels of electoral participation, decline in party membership, decline of party identification, blurring of the social bases of parties, convergence of party programs, retreat of class politics and ideology, growing distrust of politics and the rise of antiparty sentiment which are considered to be the indicators of a crisis in political representation and participation. In this context, this work aims to analyze the effects of neoliberal destruction on Turkey’s political space and parties during the last 15 years.

keywords: Neo-liberalism, democracy, political parties, crisis of political parties, political space

giriş

Siyasal partilerin demokrasinin temel unsurlarından biri olduğu yaygın kabul görmüş bir kanıdır. Modern demokrasiler siyasal partiler olmaksızın düşünülemez (Schattschneider, 1942: 1). Nitekim *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası* (md. 68) da siyasal partileri, “demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları” olarak tarif etmiştir. Bu vazgeçilmezliklerine karşın, insanlık tarihi içinde değerlendirildiklerinde siyasal partilerin oldukça yeni kurumlar olduğu görülmektedir. Modern anlamda siyasal partilere benzeyen ilk kurumların ortaya çıkışı bundan yaklaşık 150 yıl kadar önce-sine uzanmaktadır. Modern siyasal parti-

lerin dünya geneline yayılarak demokrasinin en önemli unsurlarından biri haline gelmesi ise uzun tarihsel süreç içinde ve çeşitli toplumsal mücadeleler neticesinde gerçekleşmiştir (Duverger, 1970; Özbudun, 1974).

Partiler, ortaya çıktıkları günden itibaren toplumsal ve siyasal alandaki dönüşüm ve değişimlere paralel olarak evrime uğramış, tarihsel süreç içinde değişik özellikler sergileyen farklı parti tipleri ortaya çıkmıştır (Gunther ve Diamond, 2003). Bu evrim sürecinde belirli bir dönemde partiler için vazgeçilmez görünen birtakım nitelikler, bir süre sonra toplumsal-siyasal yapıda meydana gelen değişimler sonucunda

Derya Kömürcü*

* Doç. Dr.
deryakomurcu@gmail.com

Partiler söz konusu olduğunda, zaman ve mekândan bağımsız, her zaman ve her yerde geçerli birtakım evrensel özellikler belirlemenin mümkün olmadığını, esas olanın sürekli değişim olduğunu tespit etmek gerekir.

önemsiz hale gelebilmekte; aynı şekilde yeni ortaya çıkan olanaklar, partilerin kendilerini yeni koşullara adapte etmesine yardımcı olabilmektedir. Dolayısıyla, partiler söz konusu olduğunda, zaman ve mekândan bağımsız, her zaman ve her yerde geçerli birtakım evrensel özellikler belirlemenin mümkün olmadığını, esas olanın sürekli değişim olduğunu tespit etmek gerekir.

Bununla birlikte otuz yılı aşkın bir süredir sosyal bilimciler siyasal partilerin gerilemekte, krizde ve hatta başarısız olduğuna dair görüşler öne sürmektedir (Daalder, 1992; Lawson ve Merkl, 1980). Günümüzde partilerin, toplumsal tabanlarını yitirip yitirmediklerini, seçmenlerle 20. yüzyılın başında olduğundan farklı bir ilişki kurup kurmadıklarını ve en önemlisi hedefleri, ilkeleri ve değerleri doğrultusunda politika yapıp yapamadıklarını, başka bir anlatımla "iktidar" olup olmadıklarını yoğun olarak tartışan geniş bir literatür ortaya çıkmış bulunmaktadır (bkz. Dalton ve Wattenberg, 2000).

Bu tartışmanın gelişiminde, partilerin içsel dinamikleri kadar neoliberal dönüşümle birlikte devletin rolüne ve temsili demokrasinin sorunlarına ilişkin analizler de etkili olmuştur. Bu analizler kaçınılmaz olarak siyaset, siyasetin kurumları ve bu kurumlardan biri olan siyasal partilerin geleceğini de kapsamaktadır. Ulus devlet mekanizması içindeki örgütsel varoluşlarına yönelik kriz tespitleri bir yana, neoliberal dönemle birlikte partilerin meşruiyetlerine ve işlevlerine yönelik de önemli kuşkuların dile getirildiği görülmektedir. Bu döneme damgasını vuran neoliberal ideoloji, siyasetin alanını daraltırken onun temel aktörlerinden biri olan siyasal partilerin yeniden tanımlanmasını da bir anlamda zorunlu kılmıştır (Çitçi, 2008: 12-13).

Dahası, siyasal partilerin krizi, bir biçimiyle parlamenter demokrasinin de krizi anlamına gelmektedir (Schmitt, 2006: 11). Siyasal temsil ve katılma, partilerin en temel işlevleri olarak kabul edilmektedir. Siyasal *katılma*, oy verme, partili ya da partisiz siyasal faaliyetlerde bulunma, bir siyasal partiye üye olma ve bir siyasal parti ya da

ideolojiye bağlılık ve aidiyet temelinde gerçekleşirken; *temsil*, farklı toplumsal grup ya da çıkarların partiler tarafından siyasal alanda temsil edilmesi şeklindedir.

Bu bağlamda oy tercihlerindeki oynaklık, seçimlere katılım oranının düşmesi, parti üye sayılarının azalması, parti bağlılığının ve özdeşleşmesinin zayıflaması, partilerin toplumsal tabanlarının bulanıklaşması, parti programlarının aynılaşması, sınıf siyasetinin ve ideolojinin geri plana itilmesi, siyasal kurumlara güvensizliğin artması, parti karşıtı hissiyatın yaygınlaşması gibi gelişmeler, siyasal katılım ve temsildeki, dolayısıyla da siyasal partiler ve temsili demokrasideki krizin göstergeleri olarak değerlendirilmektedir.

Partilerin krizine dair tüm bu kriter ve göstergelere biraz daha derinlemesine bakıldığında, esas olarak hemen hepsinin temelde neoliberal ideolojinin siyasal alanda yol açtığı radikal dönüşümün birer tezahürü ya da türevi olduğu görülecektir. Örneğin yakın dönemde partilerin üye sayılarında anlamlı bir düşüş yaşanmışsa, bu, sadece bir siyasal aktör olarak partinin kendisiyle değil, yurttaşların geleneksel anlamda siyasetle kurdukları ilişkide ortaya çıkan bir sorunla da ilgilidir. Ve bu sorun, doğrudan neoliberal dönemin beraberinde getirdikleriyle bağlantılıdır.

1980 sonrası dönemde neredeyse tüm dünyada hegemonik bir üstünlük kazanan neoliberalizm, Türkiye'de de ekonomik ve sosyal alanlarda olduğu kadar siyasal alanda da oldukça etkili olmuştur. Özellikle 2001 ekonomik krizini takip eden son 15 yıllık zaman diliminde neoliberal gündemin beklentilerine paralel bir biçimde siyasal alanın giderek daraldığı, ekonominin siyasal bir mesele olmaktan çıktığı, yürütmenin sürekli daha fazla güçlendiği, devletin yapısı ve işleyişinde radikal bir dönüşümün yaşandığı, bir anlamda demokrasinin yeniden tanımlandığı ve bu tanım içinde siyasal partilerin rolünün giderek belirsizleştiği bir süreç yaşanmıştır. Neoliberalizm siyasal alanı daraltırken, bu alanın temel öznelerini de yeniden tanımlamıştır.

Bununla birlikte, Türkiye özelinde siyasal partiler alanının son on beş yılda sergi-

lediği özellikler, formel birtakım kriterler çerçevesinde ele alınacak olunursa, partilerin dünya genelindeki söz konusu gerileme eğiliminden farklı bir görünüm elde edilecektir. 1970'lerde ve 1990'larda seçmen tercihlerindeki yüksek oynaklık, parti sayısının gösterdiği bölünmüşlük ve ideolojik kutuplaşma ile karakterize olan Türkiye'deki parti sisteminin günümüzde önceki on yıllardan oldukça farklı özelliklere sahip olduğu gözlemlenmektedir. 2002 sonrası dönemde, seçmen tercihlerinde büyük oynamalar, bir partiden bir diğer partiye büyük kaymalar yaşanmadığı gibi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) temsil edilen parti sayısında da belirgin bir istikrar görülmektedir. Türkiye siyasal kutuplaşmanın hâlâ çok yoğun olarak hissedildiği bir siyaset ortamına sahip olmakla birlikte bu kutuplaşma, birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi partilere yönelik ilginin azalması şeklinde değil, parti siyasetinin daha da güçlenmesinde ve siyasetin daha da fazla partiler alanına hapsolmasında etkili olmaktadır. Bu durum, partilerin meşruiyet sorununu ortadan kaldırmadığı gibi, demokrasinin gelişmesi ve toplumsal grupların birer siyasal aktör olarak demokrasi oyununun içinde yer almasını da giderek zorlaştıran bir tablo ortaya çıkarmaktadır.

partilerin krizi

Partilerin bugün içinde bulunduğu durum, bu durumu anlamlandırmak için kullanılan kriz, gerileme, düşüş, önemini yitirme, başkalaşma, dönüşüm, uyum sağlama vb. gibi çok farklı ifadelerin çeşitliliğinin de ilk anda gösterdiği üzere, üzerinde kolaylıkla uzlaşılabilecek analizlere olanak tanımamaktadır. Bununla birlikte 1960'lardan itibaren partilerin siyasal toplumsallaşma ve mobilizasyon konusunda etkili olan, toplumun içine kök salmış aktörler olma özelliğini yitirmeye başladığı iddia edilmeye başlanmıştır. Kirchheimer'in (1990) 1960'larda ortaya attığı "herkesi yakalayan" (catch-all) parti formülasyonu bu değişimin yansımasıdır. 1980'lerde Panebianco (1988) "seçime yönelik-profesyonel parti" kavramsallaştırmasıyla partilerin

kitle tabanından koparak seçim odaklı ve profesyonel kadrolara dayanan kurumlar haline geldiğine dikkat çeker. 1990'lar ise partiler alanındaki kartelleşmenin ve toplumsal alandan devlet alanına geçişin kartel parti adı altında kuramsallaştırıldığı bir dönemdir (Katz ve Mair, 1995). Bugün gelinen noktada, partilerin önemini yitirdiği iddiasına kuşkuyla yaklaşılsa da bir gerileme ya da en hafif ifadeyle bir başkalaşma yaşandığı literatürde genel kabul görmüş durumdadır.

Bu kabulün temelinde, partilerin üye sayılarındaki düşüş; üyelerin siyasal faaliyetlerindeki azalma; partiye bağlılık hissi ve parti özdeşleşmesindeki gerileme; partilere ve siyasal kurumlara güvenin eksilmesi; seçmen tercihlerindeki oynaklık; kamu kurumlarına güvensizliğin artması; seçimlere katılım oranının düşmesi; yüzer gezer oyların artması; ve aşırı uç partiler ile sistem karşıtı partilerin ortaya çıkması gibi göstergeler yatmaktadır (Bartolini ve Mair, 2001: 334; Tosun ve Erdoğan Tosun, 2010: 23; Mair ve Biezen, 2001).

Bu göstergeler temel olarak partiler alanındaki krizin iki farklı boyutuna işaret etmektedir. Birincisi, partilerin birer örgüt olarak gelişkinlik ve canlılık konusunda yaşamakta olduğu sorunları esas alan örgütsel kriz; ikincisi ise, partilerle yurttaşlar arasındaki ilişkinin olumsuz anlamda değişmesinden kaynağını alan *partilerin meşruiyetindeki aşınmadır* (Webb, 1995). Örgütsel kriz bağlamında, partilerin finansal kaynaklarında bir azalma olup olmadığı; görevli sayılarının azalıp azalmadığı; yerel düzeydeki yaygınlıklarının ortadan kalkıp kalkmadığı; danışmanların, profesyonellerin parti içindeki sayısı ve etkinliğinin artıp artmadığı; medyanın parti siyasetinde ne kadar geniş bir yere sahip olduğu; liderin ne kadar öne çıktığı; özetle, günümüz partilerinin 20. yüzyılın başındaki kitle partilerinden farklı olarak topluma nasıl nüfuz ettiği yanıt aranan sorulardır. Buna karşılık partilerin meşruluğu bağlamında, yurttaşların partilere karşı nasıl hissettiği; parti karşıtı bir hissiyatın olup olmadığı; parti özdeşleşmesi ve bağlılığının aşınıp aşınmadığı; seçmen tercihlerinde kayda

Türkiye siyasal kutuplaşmanın hâlâ çok yoğun olarak hissedildiği bir siyaset ortamına sahip olmakla birlikte bu kutuplaşma, birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi partilere yönelik ilginin azalması şeklinde değil, parti siyasetinin daha da güçlenmesinde ve siyasetin daha da fazla partiler alanına hapsolmasında etkili olmaktadır.

Devletin siyasal alana artan müdahalesiyle birlikte siyasal faaliyet çok daha karmaşık ve teknik bir hal almış ve bir yandan profesyonellik, diğer yandan karizmatik ya da popülist imajlar önem kazanmıştır.

değer bir oynaklık olup olmadığı; yeni partilerin ortaya çıkıp çıkmadığı; partilerin üye sayılarında ve seçimlere katılımında radikal bir dönüş yaşanıp yaşanmadığı gibi sorulara yanıt aranır (Webb, 1995: 301-302; Mair, 2013: 17-41).

Neoliberal dönemle birlikte dönüşen siyasetin yeni koşullarında partiler açısından kitleleri siyasal sisteme entegre etme gereksinimi kalmamıştır. Çıkarlar ve talepler bölünmüş, tikelleşmiş ve geçicileşmiş durumdadır. Bu koşullarda partilerin toplumun farklı kesimlerinin taleplerini bir araya getirme kapasitesi kaçınılmaz olarak azalmıştır. Dahası, devletin siyasal alana artan müdahalesiyle birlikte siyasal faaliyet çok daha karmaşık ve teknik bir hal almış ve bir yandan profesyonellik, diğer yandan karizmatik ya da popülist imajlar önem kazanmıştır. Bunun seçmen tarafına yansımaları ise kendi hayatına müdahale eden, kolektif kimlikler içinde siyasal pozisyonunu tarif eden özne yurttaşın yerini tüketici yurttaşın alması olmuştur (Bartolini ve Mair, 2001: 333).

Ayrıca parti örgütünün zayıflaması kaçınılmaz biçimde parti özdeşleşmesinde de bir gerilemeye yol açmaktadır. Seçmenlerin tercihini siyasal bir aidiyete ya da kimliğe dönüştüren parti örgütlenmesidir. İnsanlar artık kendilerini belirli bir partiye daha az bağlı hissetmekte; siyasal-toplumsal kimliklerini belirli bir partiye aidiyet üzerinden kuranların oranı azalmaktadır (Ignazi, 1996: 550). Yurttaşlarla partiler arasında artık parti özdeşleşmesinden koşullu desteğe dönüşen bir ilişki vardır.

Krizin meşruiyet boyutuyla ilgili esas sorun ise partilerin yönetme konusunda yol açtığı hayal kırıklıklarıdır. Küreselleşmenin ulusal hükümetler üzerindeki etkileri nedeniyle siyaseti şekillendirmede partilerin rolünün gittikçe azaldığına dair görüş giderek yaygınlaşmaktadır. “Gerçek iktidar kim?” sorusunu sorduracak derecede partilerin karar alma alanları ve aldıkları kararları uygulama olanakları daralmış durumdadır. Küreselleşmeyle birlikte karar alma gücünün ulus devletten uluslararası ve ulusüstü yapılara geçmeye başlaması (Held, 1995), partilerin temel politika yapıcı olma rolünü aşındır-

mıştır. Partiler seçmenlerin taleplerine artık çok daha zor yanıt verebilmektedir. Ayrıca bu süreçte yürütme organı aşırı güçlenirken yasama organı güçsüzleşmiş; partilerin içinde de lider ve genel merkez, taban karşısında gücünü aşırı biçimde arttırmıştır. Hedeflerine uygun politikaları yürürlüğe koyarak seçmenlerinin taleplerine yanıt vermekte zorluk çeken partiler, bu duruma yanıt olarak sembolik siyasete ve siyaseti kişiselleştirmeye yönelmiştir (Poguntke, 2004: 5).

İktidara geldiklerinde uygulayacakları politika tercihlerinin sınırlandırılması, kaçınılmaz olarak partiler arasındaki farklılıkların azalmasına ve ideolojik olarak birbirlerine benzer hale gelmelerine yol açmaktadır. Bu durumda da toplum, siyasal partiler konusundaki memnuniyetsizliğini seçimlere katılım oranlarının düşmesi, yüzergezer oyların artması, parti üye sayılarının ve aktivizminin azalması, aşırı uçlardaki partilere yönelen tepki oyları ve parti karşıtı partilerin ortaya çıkmasıyla göstermektedir. Mulgan (1995: 29-34), modern siyasal aktörlerin zayıfladığı, siyasetin çözüm üretilebilirliğine inancın yitirildiği bu dönemi antipolitik çağ olarak adlandırmıştır. Bu yeni çağda, büyük meselelerden çok insanların günlük hayatlarında karşılaştığı sorunlar eksenli siyasal meseleler ön plana çıkmaktadır.

Partilerin krizi açısından bir diğer önemli nokta, partilerin yerine getirme iddiasında oldukları işlevlerinde radikal bir değişimin yaşanıp yaşanmadığıdır. Partilerin önemini yitirip yitirmediğine yönelik bir sorgulama kaçınılmaz olarak partilerin yerine getirdikleri ya da yerine getirmeleri beklenen işlevlerin de ele alınmasını gerektirir.

Bu işlevlerin başında yurttaşların siyasal temsili ve siyasete katılımı gelir. Siyasal temsili mümkün kılan, toplumun farklı kesimlerinden gelen farklı sorun ve taleplerin partiler aracılığıyla siyasal bir program haline getirilmesi, çıkarların birleştirilmesidir. Çıkarların ve taleplerin farklılaştığı koşullarda partiler, toplumun her kesiminden yükselen dağınık ve çok parçalı haldeki talepleri sistemleştirmek suretiyle modern toplumda siyasal temsilin gerçekleşmesi-

nin koşullarını yaratırlar (Özdemir ve Atıl-gan, 2012: 212-213).

Bu nedenle siyasal partiler, toplum ile yönetim aygıtı arasındaki başlıca kanaldır. Toplumdaki farklı talepleri birleştirerek gevşek bir biçimde de olsa yan yana ifade edilebilen politika paketleri haline getirirler. Dolayısıyla karar alma ve bu kararların yürürlüğe konması konusunda hayati öneme sahiptirler. Bu bağlamda partiler, politika tercihlerinde bulunmak zorundadır. Yönetmeleri ve aldıkları kararların sorumluluğunu üstlenmeleri gerekir. Tam da bu nedenle temsili demokrasilerdeki toplumsal sorunların çözümü konusunda en önemli aktörler olmaya devam ederler. (Klingemann, vd., 1994: 169-170).

Ancak partiler, -neoliberal dönüşüme paralel olarak- yönetmeyle ilgili sorumluluklarından koptukça, toplumdaki farklı çıkarları dile getirme ve temsil etme işlevlerini yerine getirme konusunda sıkıntı yaşamaya başlamışlardır. Ayrıca, farklı toplumsal grupların çıkarlarını birbirine eklemleyen aktörler oldukları için, grup aidiyetleri zayıflayıp birey ön plana çıktıkça, eklemleyici unsurlar olmaktan daha çok iktidarı hedefleyen seçim makinelerine dönüşmüşlerdir. Günümüzde partilerin farklı toplumsal grupların sistemle bütünleştirilmesi; yurttaşların belirli hedefler doğrultusunda harekete geçirilmesi; toplumdaki farklı çıkarların bir araya getirilmesi ve eklemlemesi; ve kamu politikalarının oluşturulması işlevlerinde ciddi sorunlarla karşı karşıya olduğu yaygın bir şekilde dile getirilmektedir. Bununla birlikte parlamenter demokrasinin işlerliğini sürdürmesi açısından hâlâ pek çok hayati işlevi yerine getirmeye devam ettiklerini de kabul etmek gerekir. Bu işlevler arasında, seçimlerin gerçekleştirilmesi; seçim yoluyla siyasal katılımın sağlanması; seçmenler için tercihlerin basitleştirilmesi; yurttaşların siyasal eğitimi; aidiyet ve bağlılık sembollerinin yaratılması; siyasal elitlerin yetiştirilmesi ve görevlendirilmesi; liderlerin ortaya çıkarılması; parlamento ve hükümetin oluşturulması sayılabilir (Bartolini ve Mair, 2001: 331; Dalton ve Wattenberg, 2000: 5).

türkiye’de partiler alanı

Frederick Frey (1965: 301) yaklaşık 50 yıl kadar önce Türkiye siyasetine dair gözlemlerini aktarırken “Türkiye siyaseti, parti siyasetidir” der. Gerçekten de Türkiye’de siyaset geçmişte olduğu gibi günümüzde de büyük ölçüde partiler alanına hapsedilmiş durumdadır. Siyasal temsil ve katılımın hemen hemen sadece seçimler üzerinden tarif ediliyor olması, yurttaşların kendilerini ifade etme kanallarını sınırlandırmakta; neyin siyasal olup olmadığı ya da hangi konu ve sorunların siyasal alanın ögesi haline geleceği güç ilişkileri çerçevesinde belirlenmektedir.

Nitekim hemen her seçim bize, Türkiye’de siyasal katılımın, başka bir anlatımla sınıfsal, etnik, dinsel, dilssel ve cinsel açıdan kendini siyasal alanda örgütlü bir biçimde ifade etme olanaklarının önemli oranda kısıtlanmış olduğunu tekrar tekrar göstermiştir. Siyasetin son derece dar bir alana (siyasal partiler, hatta liderler alanına) hapsedilmesi, bu dar alan içinde şekillenen siyasal tartışmanın yurttaşların yaşadığı gerçekliğin uzağında kalmasına yol açmaktadır. Dahası, siyasal partilerin de siyasal alanı genişletici, yurttaşların yaşadıkları hayatı belirleyen siyasal, iktisadi ve toplumsal meseleler hakkında söz söyleme ve eylemde bulunma olanaklarını arttırıcı bir perspektife sahip olduğunu söylemek güçtür (bkz. Ercan, 2007; Güvenoğlu, 2004).

Bununla birlikte, siyasal alanının büyük ölçüde partiler alanına hapsedilmiş olması, Türkiye’deki siyasal partilerin özellikle gelişmiş ülkelerde gözlemlediğimiz türden bir krizinden görece daha az etkilenmesini de beraberinde getirmektedir. Çünkü Türkiye özelinde partiler, siyasal temsil ve katılımın halihazırdaki en önemli aracı olmaya devam etmekte ve bu özellikleriyle meşruiyetlerini korumaktadırlar. Ayrıca partilerin krizinin göstergeleri olarak kabul edilen pek çok kriter açısından da Türkiye, gelişmiş ülkelerden farklılıklar sergilemektedir. Temsil açısından değerlendirildiğinde siyasal alana hakim olan kutuplaşmanın, toplumdaki farklı talep ve çıkarların toplanarak birleştirilmesini zorlaştırdığı,

Siyasal temsil ve katılımın hemen hemen sadece seçimler üzerinden tarif ediliyor olması, yurttaşların kendilerini ifade etme kanallarını sınırlandırmakta; neyin siyasal olup olmadığı ya da hangi konu ve sorunların siyasal alanın ögesi haline geleceği güç ilişkileri çerçevesinde belirlenmektedir.

Türkiye’de partilerin toplumla iletişimi, örgüt aracılığıyla sokaktan merkeze doğru değil, profesyonellerce belirlenen stratejilerin medya ve örgüt aracılığıyla yukarıdan aşağı doğru aktarılmasıyla gerçekleşmektedir.

partilerin daha çok kutuplaşmanın tarafı olan toplumsal grupların çatışan talep ve çıkarlarını temsil ettikleri görülmektedir. Seçmen açısından ise, siyasal kutuplaşma arttıkça seçmenlerin daha yoğun bir aidiyetle oy kullandığı; siyasal faaliyette bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda “hangi parti olsa fark etmez” hissiyatını ortadan kaldıran bir etki yaratan kutuplaşmanın, Türkiye’de partileri krize sokan değil, besleyen bir olguya dönüştüğü iddia edilebilir.

Kitle partilerinde yöneticilerin, yerel örgütlerdeki üyeler ve parti tabanı ile aralarındaki iletişim sonucunda parti içi tartışmayı canlı tutarak kararları belirlemesi ve böylelikle toplumun farklı kesimlerinin sıkıntı ve beklentilerini toplayarak politikalarını bu verilere göre şekillendirmesi beklenir. Buna karşın Türkiye’de partiler, son derece merkezi bir biçimde örgütlendiği ve karar alma süreçleri yerel örgütlerden genel merkeze değil, yukarıdan aşağı doğru işlediği için, kitle partilerinde görülen türden toplumdaki sıkıntı ve beklentilerin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan kararlara rastlanmaz. Tercih edilen yöntem, genel merkezler tarafından kamuoyu araştırma şirketlerine yaptırılan araştırmalar sonrasında elde edilen topluma yönelik bulgular doğrultusunda geliştirilen strateji ve politikaların merkezden yerele aktarılması şeklindedir. Dolayısıyla Türkiye’de partilerin toplumla iletişimi, örgüt aracılığıyla sokaktan merkeze doğru değil, profesyonellerce belirlenen stratejilerin medya ve örgüt aracılığıyla yukarıdan aşağı doğru aktarılmasıyla gerçekleşmektedir.

Bununla birlikte Türkiye’deki parti pratiğine yönelik gözlemlerimiz, kamuoyu araştırmalarıyla toplanan toplumsal sıkıntı ve taleplerin siyasal elitler tarafından en doğru strateji ve politikalara dönüştürülmesi durumunda bile, bunları topluma aktarmak için güçlü ve yaygın bir parti örgütüne ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Partilerin, seçim başarısını her şeyden fazla önemser hale geldiği, teknolojik ilerlemeler ve özel kampanya teknikleriyle birlikte mobilize edilecek kitlesel gönüllülere ihtiyaç kalmadığı, profesyonel reklamcılar

ve danışmanların örgütten daha önemli hale geldiği öne sürülse de (Panebianco, 1988), Türkiye özelinde seçmenle bağ kurmak açısından yüz yüze ilişki hâlâ önemini korumaktadır. Nitekim Refah Partisi’nden itibaren bu geleneği temsil eden partilerin ve AKP’nin seçim başarısında mahalle, hatta sokak düzeyindeki örgütlenmenin önemli payı olduğu görülmektedir. Özellikle gençlik kolları ve kadın kollarının aktif kullanımı da topluma nüfuz etmek açısından AKP örneğinde son derece önemli olmuştur. Benzer bir gözlemin HDP/DBP siyaseti için de geçerli olduğu söylenebilir. Öte yandan parti örgütü partinin seçmenlerle kurduğu ilişkide önemini korusa da esas öne çıkan, mesajlarını medya üzerinden geniş kitlelere aktarabilmenin de verdiği avantajla, liderdir. Artık parti programlarından çok liderlerin imajları yarışmakta, partilerin ideolojik olarak birbirine her gün biraz daha yaklaştığı bir ortamda farkı yaratan karizmatik liderler olmaktadır. Bunun Türkiye’ye yansımaları çok açık bir biçimde iktidarın kişiselleşmesi olmuş, iktidar partisinin başarısı da muhalefet partilerinin başarısızlıkları da hep liderleri üzerinden tartışılır hale gelmiştir. AKP’nin 2010 anayasa referandumunu ve 2011 genel seçimlerindeki başarısının ardından gittikçe otoriter bir siyaset anlayışını benimsemesi ve gelişen süreçte hem parti hem de ülke yönetiminde ortaya çıkan tek adam iktidarı da bu eğilimi güçlendiren bir etki yapmıştır. Özellikle cumhurbaşkanının 2014’te ilk defa halkoyuyla seçilmesi ve 16 Nisan 2017’deki referandumla kabul edilen anayasa değişikliklerinin ardından parlamenter sistem kadar, bu sistemin asli unsuru olan siyasal partilerin önemi ve geleceği de önemli bir tartışma konusudur.

Öte yandan, lider imajının uzmanlar tarafından medya aracılığıyla imalatı ve liderle kitleleri parti örgütü gibi bir aracı olmaksızın buluşturmak partiler açısından ciddi finansal ihtiyaçları da beraberinde getirmektedir. Finansal kaynakların üyelerden alınan aidatlarla değil de, neredeyse tamamen devlet tarafından karşılanması, parti merkezlerinin yerel örgütlere bağımlılığını ortadan kaldırdığı gibi, üyeliklerin

kağıt üzerinde kalmasını engelleyecek bir aidiyete dönüşmesini de engellemektedir. Ayrıca bu durum aday belirleme sürecinde de parti tabanlarının etkisini minimuma indirerek, her düzeydeki adayların genel merkezler ve hatta doğrudan genel başkanlar tarafından liyakate değil, sadakate ve partiye sağlayabilecekleri maddi-manevi kaynaklara göre belirlenmesine yol açmaktadır. Siyaset profesyonelleştikçe sermaye gerektiren bir uğraşa dönüşmektedir. Bu da kaçınılmaz olarak yurttaşların partilerin içinde aktif birer üye olarak siyaset yapma motivasyonlarını törpüleyen bir etki yaratmakta, partilere yönelik olumsuz hissiyatın güçlenmesine katkı sağlamaktadır.

Dahası politika yapımında partinin rolünün, lider, hükümet üyeleri ve danışmanlarla sınırlı kaldığını, parti örgütü bir yana parlamenterlerin bile çoğunlukla politika yapım sürecinin bir parçası haline gelemediği görülmektedir. Yürütmenin güçlenmesi; yasamanın yürütmeye bağlı hale gelmesi; parti disiplininin çok güçlü olması; lidere ve hükümete bağlılık, bir tür çoğunluk demokrasisi ortaya çıkarırken çoğulculuğu engellemektedir.

sonuç

Siyasal partileri demokrasinin vazgeçilmez unsuru olarak gören kabulün temelinde, demokrasinin her şeyden önce farklı çıkar ve taleplere sahip toplumsal grupların partiler altında örgütlenerek, iktidar mekanizmasını adil seçimler yoluyla ele geçirebilmesi ve yine seçimler yoluyla iktidardan indirilebilmesine dayandığı varsayımı yatar. Bu bakış açısına göre partiler, toplumun farklı kesimlerinin çıkar ve taleplerini toplayan, bunları belirli politikalar şeklinde formüle eden, sonra o formülasyon doğrultusundan halkın önüne çıkarak ondan oy isteyen, iktidarı ele geçirmeyi ve/veya var olan iktidarı etkilemeyi/sınırlandırmayı hedefleyen örgütlerdir.

Bu tanımın doğal sonucu, parti ile seçmen ilişkisini, vaatlerin hayata geçirilebilirliği konusundaki inandırıcılık bağlamında ele almanın kaçınılmazlığıdır. Söz konusu olan ister ideolojik argümanlar üzerinden

halka seslenen bir parti olsun, ister pragmatik, popülist, ekonomik birtakım vaatler üzerinden seçmenlere ulaşan bir parti olsun, esas olan ilgili partinin söylemleriyle iktidar pratiğinin ne kadar örtüşeceği. İşte neoliberal olarak adlandırdığımız dönem, iktidar pratiğinin giderek daha fazla ilgili partinin karar alanından çıktığı, siyasal alanın günbegün daraldığı, yurttaşların kendi yaşamlarını doğrudan ilgilendiren konularda doğrudan ya da partiler gibi dolaylı mekanizmalar aracılığıyla daha az belirleyici olduğu; bunun doğal sonucu olarak da liberal demokrasilerde siyasal partilere atfedilen rolün her gün biraz daha belirsizleştiği bir dönemdir.

Sonuç olarak, neoliberalizm bir tür post-politik toplum öngörür. Bu toplum, çatışmaya, antagonizmaya, radikal dönüşümlere kapalı, siyasetin dönüştürücü gücüne artık gereksinim duymayan bir ideale işaret eder (Taşkale, 2015: 11). Siyasetin dönüştürücü gücünün olmadığı yerde, siyasetin temel aktörlerinden olan siyasal partilere olan ihtiyaç da ortadan kalkar. Bu tahayyülde siyasal partiler, salt seçimleri mümkün kılan kurumlardır. Bunun ötesine geçen ve siyaseti kurmaya aday olan bir rol, çatışma ve antagonizmayı beraberinde getireceği için arzu edilmezdir.

Son 15 yıllık Türkiye siyaseti örneğinin de açıkça gösterdiği üzere, çatışma, antagonizma ve değişim beklentisi ne kadar az, istikrar arayışı ne kadar hâkim olursa, siyasal partiler gibi örgütlenmelere ihtiyaç o kadar azalacaktır. Toplum, farklı alternatiflerin imkânsızlığına ikna oldukça, partilerin çoğulluğunun yerini, liderin yol göstericiliğinde tıkr tıkr işlemesi beklenen istikrar abidesi bir makinanın alması kaçınılmazdır. Bu anlamda olağanüstü halin normalleştiği, temel hak ve özgürlüklerin askıya alındığı, korku kültürü ve kutuplaşmanın hüküm sürdüğü bir ortamda siyasal partiler, sisteme gereksinim duyduğu asgari meşruiyeti sağlayan -Althusserci anlamda- ideolojik aygıt olmanın ötesinde bir işleve sahip değildir.

Olağanüstü halin normalleştiği, temel hak ve özgürlüklerin askıya alındığı, korku kültürü ve kutuplaşmanın hüküm sürdüğü bir ortamda siyasal partiler, sisteme gereksinim duyduğu asgari meşruiyeti sağlayan ideolojik aygıt olmanın ötesinde bir işleve sahip değildir.

kaynakça

- Bartolini, Stefan ve Peter Mair (2001), "Challenges to the Contemporary Political Parties", Richard Gunther ve Larry Diamond (Ed.), *Political Parties and Democracy*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 327-343.
- Çitçi, Oya (2008), "Yeni Siyaset: Neoliberalizm ve Post-Modernizmin Siyasal Projesi", *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2: 2-32.
- Daalder, Hans (1992), 'A Crisis of Party?', *Scandinavian Political Studies*, Cilt: 15, Sayı: 4, 269-287.
- Dalton, Russell, J. ve Martin P. Wattenberg (2000), "Unthinkable Democracy", Russel J. Dalton ve Martin P. Wattenberg (Ed.), *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford University Press, Oxford, 3-16.
- Dalton, Russell J. ve Martin P. Wattenberg (Ed.) (2000), *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford University Press, Oxford.
- Duverger, Maurice (1970), *Siyasi Partiler*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Ercan, Fuat (2007), "Daralan Alanda Paslaşmalar: Siyasal Olan ve Siyasal Alan Üzerine Düşünceler", *İktisat Dergisi*, Sayı 487, 68-86.
- Frey, Frederick W. (1965), *The Turkish Political Elite*, The M.I.T. Press, Cambridge.
- Gunther, Richard ve Larry Diamond (2003), "Species of Political Parties: A New Typology", *Party Politics*, Cilt: 9, Sayı: 2, 167-199.
- Güveloğlu, Nazım (2004), "Demokrasinin Neoliberal Dönemde Geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri", *Praksis*, Sayı 12, 11-36.
- Held, David (1995), "Ulus Devletin Çöküşü", Stuart Hall ve Martin Jacques (Ed.), *Yeni Zamanlar*, (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 189-203.
- Ignazi, Piero (1996), "The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties", *Party Politics*, Cilt: 2, Sayı: 4, 549-566.
- Katz, Richard ve Peter Mair (1995), "Changin Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party", *Party Politics*, Cilt: 1, Sayı: 1, 5-28.
- Kirchheimer, Otto (1990) "Catch-all party", Peter Mair (Ed.), *West European Party System*, Oxford University Press, Oxford, 50-60.
- Klingemann, H. D., R. I. Hofferbert ve I. Budge (1994), *Parties, Policies and Democracy*, Westview Press, Boulder.
- Lawson, Kay ve Peter Merkl (Ed.), (1988), *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations*, Princeton University Press, Princeton.
- Mair, Peter ve Ingrid van Biezen (2001), "Party Membership in Twenty European Democracies, 1980-2000", *Party Politics*, Cilt: 7, Sayı: 1, 5-21.
- Mair, Peter (2013), *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*, Verso, Londra.
- Özbudun, Ergun (1974), *Siyasal Partiler*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara.
- Özdemir, Eylem ve Gökhan Atılğan (2012), "Siyasal Partiler", Gökhan Atılğan ve E. Atilla Aytekin (Ed.), *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler*, Yordam Kitap, İstanbul, 207-219.
- Panebianco, Angelo (1988), *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Poguntke, Thomas (2004), "Do parties respond? Challenges to political parties and their consequences", Kay Lawson ve Thomas Poguntke (Ed.), *How Parties Respond: Interest Aggregation Revisited*, Routledge, Londra, 1-14.
- Schattschneider, Elmer Eric (2009), *Party Government*, 3. Baskı, Transaction Publishers, New Brunswick.
- Schmitt, Carl (2006), *Parlamentar Demokrasinin Krizi* (Çev. E. Zeybekoğlu), Dost Kitabevi, Ankara.
- Taşkale, Ali Rıza (2015) *Neoliberal ve Militarist Post-Politika*, Notabene Yay., Ankara.
- Tosun, Tanju ve Gülgün Erdoğan Tosun (2010), *Türkiye'de Siyasal Parti Üyeliği ve Katılım*, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Van Biezen, Ingrid – Mair, Peter – Poguntke, Thomas (2012), "Going, going,...gone? The decline of party membership in contemporary Europe", *European Journal of Political Research*, No 51, 24-56.
- Webb, Paul (1995), "Are British Political Parties in Decline?", *Party Politics*, Cilt: 1, Sayı: 3, 299-322.

sürdürülebilir kalkınma ve türkiye’de çevre politikalarının değerlendirilmesi

özet

Sanayi devrimi sonrasında artan üretim ve tüketim sürecinde ve ülkelerin kalkınma yarışında çevre sınırsız bir kaynak olarak görülmüştür. Çevre sorunları, doğanın sınırsız olmadığını göstermiş ve ekonomik büyüme amaçlı politikaların doğa üzerindeki olumsuz etkilerini ortaya çıkarmıştır. Çevre sorunlarının, uluslararası alanda önem kazanmaya başlamasıyla birlikte, sürdürülebilir kalkınma anlayışı kalkınma politikalarında yer bulmaya başlamıştır. Bu çalışmada sürdürülebilirlik ve kalkınmanın nasıl bir araya geldiği analiz edilmekte ve Türkiye’de çevre politikaları ele alınmaktadır. Çevre politikalarının gelişimi ve uygulanan politikaların çevreye olan etkileri değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, sürdürülebilir kalkınma, çevre, Türkiye’de çevre politikaları, enerji

Özgün Biçer*
Özge Özkan**

abstract

In the process of increased production and consumption after the Industrial Revolution, and countries in development race, the environment was seen as an unlimited resource. Environmental problems have shown that nature is not limitless, and it has revealed the negative effects of policies on economic growth on nature. As environmental problems have gained importance in the international arena, sustainable development has begun to take place in development policies. This study analyzes how sustainability and development converge and discusses environmental policies in Turkey. The development of environmental policies and the environmental impacts of applied policies are assessed.

Keywords: Development, sustainable development, environment, environmental policies in Turkey, energy

‘...Ya kapitalizm ölecek ya da yeryüzü ana’¹

Tükenmeyeceği düşünülen doğal kaynakların hızlı gerçekleşen üretim ve tüketim sürecinde yok olmaya başlamasıyla beraber sürdürülebilirlik meselesi hayatımızın her noktasında en çok yazılanlar arasına girmiştir. Çevrenin kaynak olarak kullanılması, küresel ısınma, iklim değişikliği, ormansızlaşma, biyolojik çeşitliliğin azalması gibi küresel çevre sorunlarını ortaya çıkarmıştır. Ülkelerin ekolojik açıdan birbirine bağlı olması ve çevre sorunlarının sınırlarının olmaması, dünyanın ortak kaygısı olan çevre sorunlarının, uluslararası alanda önem kazanmaya başlamasına neden olmuştur. Ekonomi ve doğal kaynaklar arasında denge kurmayı amaçlayan sürdürülebilir kalkınma ise birçok ülkenin katılımıyla gerçekleşen uluslararası alanda yapılan konferanslarda temel konu olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada öncelikle sürdürülebilirlik ve kalkınmanın nasıl bir araya geldiği analiz

edilmekte ve sonra Türkiye’de sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde çevre politikaları ele alınmaktadır. Türkiye’de çevrenin önem kazanmasıyla birlikte kalkınma politikalarında yer bulmaya başlaması ve çevre politikalarının gelişimi açıklanmaktadır. Bu noktada özellikle 2010 yılında Rusya ile anlaşarak yapımına başlanan Akkuyu Nükleer Elektrik Santrali projesi kalkınma ve çevreye yarattığı etkiler bağlamında değerlendirilmiştir.

sürdürülebilir kalkınma ve çevre

Sanayi devrimi ile başlayan süreç, üretimin amaçsallaştığı ve bu amacın gerçekleşmesi için doğanın kendini yeniden üretebilme kapasitesinin üzerinde bir sonsuz girdi gibi kullanıldığı dönemin başlangıcı olarak okunabilir². İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki dönem ise kalkınmanın altın çağı olarak ön plana çıkmıştır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme amaçları doğrultusunda gerçekleşen üretim artışı ve teknolojik gelişmeler, doğanın sınırsız bir kaynak

* Yrd. Doç. Dr.
Marmara Üniversitesi

** Yüksek Lisans
Marmara Üniversitesi

**Sanayileşmiş
ülkelerin ve büyük
şirketlerin neden
olduğu çevresel
kirlilik, yayılarak
birçok ülkeye zarar
vermektedir. Çevre
felaketleri bölgesel
olmaktan çıkıp,
gezegen sorunu
haline gelmiştir.**

olarak kullanılmasına neden olmuştur. Hızlı sanayileşmenin sonucunda ortaya çıkan çevre sorunları, doğanın aslında sınırsız olmadığını göstermiş ve artık ekonomik büyüme amaçlı politikaların doğa üzerindeki olumsuz etkileri gözle görülür hale gelmiştir. Doğanın metalaştırılması ekolojik dengenin bozulmasına yol açmıştır. Kapitalizm, hava ve su kirliliği, iklim değişikliği, canlı türlerinin yok olması, küresel ısınma gibi sorunlara neden olarak ekolojik kriz yaratmıştır.

Sürdürülebilirlik kavramı 19. yüzyıldan itibaren ilk olarak tarım, ormanlar ve balıkçılık alanında kullanılmıştır. Almanya'nın Baden bölgesinde 19. yüzyıl başlarında Karaormanlar'ın yok edilmesini önlemek amacıyla çıkarılan yasalar da sürdürülebilirlik kavramı bu haliyle kullanılmamakla beraber içeriği hissedilmektedir. Yalnızca bugünün ihtiyaçlarını gözetmemek, tersine ormanların daha sonraki kuşaklara da hizmet etmesini sağlamak üzere hep yeniden üretilmeleri gereği üzerinde durulmuştur³. İlk kez bu ifade 1987 yılında Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayınlanan "Ortak Geleceğimiz" (Brundtland) raporunda kullanılmış ve kalkınma ile doğa arasında bir denge kurulması amacı gündeme gelmiştir. Sürdürülebilir kalkınma, 'Ortak Geleceğimiz' (Brundtland) raporunda, "*gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneğini ortadan kaldırmaksızın şimdiki neslin ihtiyaçlarının karşılanması*" olarak tanımlanmaktadır⁴. Nedenlerden değil, sonuçlardan hareketle formüle edilen sürdürülebilir kalkınma, bu aşamaya kadar uygulanan kalkınma stratejilerinin artık sürdürülemezliği fikrinden hareket etmektedir⁵. Ekoloji ekonomisti Herman Daly, tüm dünyanın ABD seviyesindeki kişi başına düşen üretim ve tüketim değerlerine sahip olması durumunu 'İmkânsızlık Teoremi' olarak nitelendirmekte ve bunun gerçekleşebilmesi için dünya gibi en az altı gezegene daha gerek olduğunu belirtmektedir. Ekolojik sorunların temelinde, sermayenin sonsuz birikimini sürdürmek için genişleme zorunluluğu yatar. Bir diğer neden ise, Wallerstein'in kapitalizmin gizli sırrı olarak adlandırdığı kapitalistlerin kendi faturalarını ödemede istekli olmamaları durumudur⁶. Temel sorun üretim artışının sınırsız, doğal kaynakların sınırlı olmasıdır. Sermayenin küreselleşme-

siyle birlikte başlayan süreçte çevre daha fazla kirlenmeye, zarar görmeye başlamıştır. Sanayileşmiş ülkelerin ve büyük şirketlerin neden olduğu çevresel kirlilik, yayılarak birçok ülkeye zarar vermektedir. Çevre felaketleri bölgesel olmaktan çıkıp, gezegen sorunu haline gelmiştir.

stockholm'den rio'ya

Çevre sorunlarının küreselleşmesi, sorunların çözümü için ortak bir çabanın gerekli olduğunu ortaya çıkarmıştır. 1972 yılında Stockholm toplantısı ile başlayan çevre gündemi, Birleşmiş Milletler'in düzenlediği sürdürülebilir kalkınma zirveleri ile canlılığını korumaktadır. Tablo 1'de Birleşmiş Milletler tarafından yapılan sürdürülebilir kalkınma zirveleri yer almaktadır. Sorunlara ortak çözüm bulma amacıyla gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerden temsilciler, iş dünyası, sivil toplum kuruluşları ve basın gibi aktörlerin katılımıyla birçok toplantı yapılmıştır. Türkiye de Stockholm İnsan ve Çevre Konferansından itibaren yapılan toplantılara katılım göstermiştir. Yapılan toplantılarda çevre sorunlarının sanayileşmeden kaynaklandığı kabul edilmiştir. Ekonomi ve çevre arasında dengenin korunması için sürdürülebilir kalkınmanın gerekli olduğu belirtilmiştir. Toplantıların ortak gündemi, yoksulluk ve ülkeler arasındaki eşitsizlik üzerinedir; çevre üzerinde baskı yaratan yoksulluk ve eşitsizlik sorunları önemle vurgulanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma için gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin ortak hareket etmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Kalkınmanın sosyal ve toplumsal boyutuna dikkat çekerek sağlık, eğitim, nüfus gibi konular da ele alınmıştır. Sera gazı salınımını azaltmak için yenilenebilir enerji kaynaklarının payının artırılması gerekliliği, enerjide verimlilik ve yeni teknolojilerin desteklenmesi belirtilmektedir.

Stockholm Konferansı sonrasındaki yirmi yıl içinde gerçekleşen çevre sorunları sürdürülebilir kalkınmanın daha kapsamlı ele alınması gerektiğini ortaya koymuştur. 1992 yılında yapılan Rio Konferansı katılımın yoğunluğu açısından önemli bir konferans olmuştur. Stockholm konferansı sadece devlet ve hükümet başkanları düzeyinde yapılırken, Rio'da 179 ülkeden devlet ve hükümet başkanlarıyla birlikte sivil toplum

kuruluşları, iş dünyası ve basın kuruluşlarından temsilciler de konferansa katılmıştır. İş dünyasından da birçok temsilcinin katıldığı konferans sonucunda, çevre sorunlarının baş sorumlusu olarak kabul edilen şirketler, sorunların çözümünde ve gezegenin sürdürülebilir geleceğinin korunmasında temel aktöre dönüşmüştür⁷.

Rio Deklarasyonunda sürdürülebilir kalkınmayı başarmak için çevre ve kalkınma arasında iyi bir ilişki kurulması gerektiği, çevreyi korumanın hükümetlerin yanı sıra vatandaşların özellikle de kadınların katılımıyla gerçekleşeceği vurgulanmaktadır. Üretim ve tüketim modelleri sürdürülebilir kalkınmaya uygun olarak değişmelidir. Ayrıca ekonomik sistemin değişmesi gerekliliği de 'ülkeler bütün dünyada sürdürülebilir

kalkınmaya önderlik edecek açık bir uluslararası ekonomik sistem ortaya çıkarmak amacıyla işbirliği yapmalıdır⁸ şeklinde belirtilmektedir.

Zirve neticesinde alınan kararlardan Gündem 21, sürdürülebilir kalkınma için yeni bir küresel ortaklığın başlangıcı olarak ifade edilen eylem planıdır. Ülkelerle işbirliği, yoksullukla mücadele, sağlık, ekonomik ve sosyal boyutlar, kaynakların korunması, sivil toplum örgütleri, iş dünyası ve kadınların güçlendirilmesi ile ilgili konuları içerir. 'İnsanlık tarihi bir noktada durmakta' ifadesiyle başlayan taslak, kalkınma ve çevre işbirliğinde küresel uzlaşmanın ve politik taahhütlerin en üst düzeyde ifade edilmiştir¹¹. Uygulamasında öncelikle hükümetler sorumlu tutulmuş, hükümetlerin yanı sıra

YIL	KONFERANS	KATILIMCILAR	ALINAN KARARLAR
1972	BM Stockholm İnsan ve Çevre Konferansı	113 ülkeden devlet ve hükümet başkanları katıldı.	26 maddeyi içeren Stockholm Bildirisi kabul edildi. BM Çevre Programı (UNEP) kuruldu. Toplantının yapıldığı 5 Haziran Dünya Çevre Günü olarak kabul edildi.
1992	BM Yeryüzü Zirvesi (Rio)	179 ülkeden devlet ve hükümet başkanları, sivil toplum kuruluşları, iş dünyası ve basından temsilciler	Kabul edilen belgeler; Rio Deklarasyonu, Gündem 21, Ormanlar Üzerine Bildiri, BM İklim Değişikliği Çerçeve Anlaşması, Biyolojik Çeşitlilik Anlaşması.
1997	Kyoto Protokolü	Ülkeler gelişmişlik düzeyine göre Ek-1 ⁹ ve Ek-2 ¹⁰ olarak ikiye ayrıldı. Ek-1 ülkeleri sera gazı azaltım taahhüdünde bulundu. Ek-2 ülkelerinin ise finansal destek sağlama yükümlülüğü var.	Sera gazı miktarı 1990 yılına göre yüzde 5 aşağıya çekilecek, Alternatif enerji kaynaklarına yönelinecek.
2000	BM Kalkınma Zirvesi	189 ülkenin katılımıyla gerçekleşen en büyük konferanstır.	Aşırı yoksulluğu ortadan kaldırmak, evrensel ilköğretimi sağlamak, HIV, AIDS, sıtma, çocuk ölümleri, anne sağlığı konularında mücadele etmek, çevresel sürdürülebilirliği sağlamak, küresel ortaklık.
2002	Johannesburg Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi	104 devlet başkanı katıldı.	Johannesburg Uygulama Planı kabul edildi. Planda yoksullukla mücadele, üretim ve tüketim kalıplarının değiştirilmesi, Afrika için sürdürülebilirlik hedeflendi.
2012	BM Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi (Rio+20)	179 ülkeden devlet ve hükümet başkanları katılmıştır. Türkiye Erdoğan tarafından temsil edilirken, ABD, İngiltere ve Almanya bakanlık düzeyinde temsil edildi.	Sürdürülebilirlik için yoksulluğun ortadan kaldırılması, yeşil ekonomiye geçiş ve sürdürülebilir kalkınma için kurumsal çerçevenin yer aldığı İsteddiğimiz Gelecek belgesi kabul edildi.

Tablo:1 Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Zirveleri

**Kalkınmakta olan
ülkelere emisyon
sınırı konmaması
ve bu ülkelerin
büyümelerini
arttırırken sera
gazı emisyonlarını
da artırması
önemli bir sorun
oluşturmaktadır.**

uluslararası işbirliği, iş dünyası ve hükümet dışı örgütlerin destekleri istenmiştir. Rio Zirvesi'nde kabul edilen İklim Değişikliği ve Çerçeve Anlaşması'nda ülkelerin sera gazı emisyonlarını azaltmaları gerektiği kararlaştırılmıştı. Ancak sera gazı emisyonlarında düşüş görülmemesi üzerine 1997 yılında Japonya'nın Kyoto kentinde Birleşmiş Milletler tarafından yapılan toplantıda 'Kyoto Protokolü' imzalanmıştır. Ek-1 ülkeleri sera gazı emisyonlarını 2008-2012 arasında 1990 yılı sera gazı seviyesinin en az yüzde 5 aşağısına indirmeyi taahhüt etmişlerdir. Kyoto Protokolü'nün birinci dönemi olan 2008-2012 arasında, Uluslararası Enerji Ajansı'nın (IEA) değerlendirmelerine göre, gelişmiş ülkeler 1990'daki emisyon hedeflerinin altına inerken, emisyon sınırlaması olmayan ülkeler gelişmiş ülkelerin emisyonlarını aşarak 1990 düzeyinin yüzde 12 üzerine çıktı. Bu durumun nedeni gelişmiş ülkelerin petrol ve kömüre olan talebinin azalması, gelişmekte olan ülkelerin ise kömüre olan talebinin artması gösterilmektedir¹². Protokolün birinci döneminin bitmesinin ardından Kyoto Protokolü 31 Aralık 2020'ye kadar uzatıldı. Gelişmiş ülkelerin çıkarlarını ön planda tutması nedeniyle kesin sonuç çıkmayan bir toplantı daha yapılmış oldu. Azaltım hedefini gerçekleştirmek yerine, emisyon ticareti anlaşması yapılarak daha az salınım yapan ülkelere emisyon kotası satın alabilme hakkı tanındı. ABD, sera gazı indirme hedefine karşı çıkarak, Çin ve Hindistan'ın protokolü imzalamaması nedeniyle ekonomisinin olumsuz etkileneceğini belirterek Kyoto Protokolünü imzalamadı. Kalkınmakta olan ülkelere emisyon sınırı konmaması ve bu ülkelerin büyümelerini arttırırken sera gazı emisyonlarını da artırması önemli bir sorun oluşturmaktadır. Atmosferi kirleten ülkeler arasında ABD'den sonra ikinci sırada Çin ve beşinci sırada Hindistan gelmektedir¹³. 1990 yılından itibaren emisyonlarını yüzde 114,9 oranında arttıran Türkiye ise 2012 yılına kadar emisyon azaltım taahhüdünde bulunmamıştır¹⁴. Nihayetinde sera gazı emisyonlarında en büyük paya sahip iki ülke olan ABD ve Çin sera gazı azaltımı konusunda anlaşmıştır. ABD 2025 yılına kadar, 2005 yılı emisyon seviyesinin yüzde 26-28 altına inmeyi

planladığını belirtti. Çin ise 2030 yılını sınır olarak kabul ettiğini açıklayarak salınımını azaltma taahhüdünde bulunmasa da arttırmayacağını açıklamıştır¹⁵.

Rio'dan 20 yıl sora gerçekleştirilen Rio+20 ise yoksulluğu ortadan kaldırmak ve çevresel tahribatı sona erdirmek için geleceğe kurulan bir köprü olarak değerlendirilmektedir. Dönemin ana teması, sürdürülebilir kalkınma için yoksulluğun azaltılması ve yeşil ekonomiye geçiş, sürdürülebilir kalkınma için kurumsal çerçevedir. Kurumsal çerçeve, sürdürülebilir kalkınmanın uygulanması için hükümetler arası düzenlemelerin yapılmasını, kurumların şeffaf ve etkin olmasını, küresel düzeyde yaşanacak zorluklara çözüm için iyi bir yönetim anlayışını kapsamaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın çevresel, ekonomik ve sosyal boyutunun güçlendirilmesi amaçlanmaktadır. Ancak konferans yoğun protestolarla neticelenmiştir. 50 bin aktivist ve çevrecinin düzenlediği yürüyüşte hükümetlerin çokuluslu şirketleri korumaya çalıştığını, hâlâ kapitalist bir anlayışla orta yol aranmasını protesto etmişlerdir¹⁶.

sürdürülebilir kalkınmanın sürdürülemezliği

Uzun yıllar boyunca hükümet ve devlet başkanları, sivil toplum kuruluşları ve iş adamlarının katılımıyla gerçekleşen, Birleşmiş Milletler öncülüğünde birçok kez yapılan çevre konferansları, kalkınmanın çevreyi nasıl sömürdüğünü görünür kılmıştır. Sürdürülebilirliğin devamı için bir araya gelen ülkeler, üretim ve tüketim kalıplarını değiştirmeden çözümü kapitalist sistem içinde aramışlardır.

Yoksulluğun çevre sorunlarının hem nedeni hem de sonucu olması, sürdürülebilir kalkınmanın yoksulluğu yok etmeden gerçekleşmeyeceği gerçeğini göstermiştir. Gelişmiş ülkelerle birlikte çözüm için ortak sorumluluğu kabul eden azgelişmiş ülkeler, ekosistemin tahribatından en çok etkilenen ve ekolojik krizin ortaya çıkmasında daha az payı olan kesimdir. Çevresel etkileri daha çok hissedecek olan azgelişmiş ülkelerin yoksulluğu, sürdürülebilir kalkınmanın uygulanabilirliği önünde önemli bir engel oluşturmaktadır.

Sermayenin uluslararasılaşmasıyla birlikte

dünya ekonomisinde etkili olmaya başlayan Çokuluslu Şirketler (ÇUŞ), zengin doğal kaynaklar, ucuz işgücü ve düşük çevre standartlarından faydalanmak için üretimlerini az gelişmiş ülkelere kaydırmaktadır. ÇUŞ'lar çevresel etkileri umursamadan dünyanın her yerini dolaşarak elverişli pazarların olduğu yerlere yerleşerek bulundukları ortamı kötüleştirmektedirler¹⁷. Büyük bölümü Afrika'da bulunan 20 milyon hektarlık toprağın yabancı ülkeler ve ÇUŞ tarafından yakın zamanda elde edildiği ya da edilme sürecinde olduğu tahmin edilmektedir¹⁸. Doğaya en çok zarar veren zengin ülkelerdeki tüketim alışkanlığı ve ÇUŞ'ların kâr amacıyla gerçekleştirdikleri büyüme politikalarıdır. ÇUŞ'ların çevre ülkelerde yaptığı yatırımlar merkez ve çevre arasındaki bağımlılığı da artırmaktadır. BM'nin çözüm partneri olan söz konusu şirketler, çevre ülkeleri atık deposu olarak da kullanmaktadır.

Yenilenebilir kaynakların azalması, canlı türlerinin yok olması, ormansızlaşma, iklim değişikliği ve su kıtlığı gibi gezegeni etkileyen sorunların yıllardır süren çevre konferanslarıyla azalmadığı ve çözümü için ortak hareket etmenin zorluğu, sürdürülebilir kalkınmanın uygulanabileceği görüşünü zayıflatmaktadır.

Bugün bir gezegen riskinin ortaya çıkmasının asıl nedeni, özel girişime, özel mülkiyete, kâra dayalı kapitalist düzen ve onu meşrulaştıran ekonomik liberalizmdir. Söz konusu süreç, neoliberal iktisat kuramı tarafından yegâne seçenek olarak sunulmaya devam ediyor¹⁹. Kapitalizmin sürekli büyüme zorunluluğu, sadece kâr amacı gütmesi kalkınma ve çevre arasındaki çelişkiyi ortaya çıkarmaktadır. Yeni kalkınma anlayışı olan sürdürülebilirliğin devam etmesi kapitalist sistem içerisinde pek de mümkün görünmemektedir. Kapitalist sistemdeki rekabet, sermayenin büyümesine neden olurken doğa da dahil her şeyin metalaşmasına izin verir. Daha çok kâr ve büyüme amacı kapitalizmin suya, havaya, canlı türlerine verdiği zararı artırırken bir yandan da az gelişmiş ülkelerdeki yoksulluğu artırmaya devam etmiştir. Doğanın sınırsız olarak görülmesi, çevre üzerindeki tahribatı telafisi mümkün olmayan bir noktaya getirmiştir.

türkiye'de çevre politikaları ve sürdürülebilir kalkınma

Çevre sorunlarının küresel boyutta tartışmaya başlandığı 1970'li yıllardan itibaren, Türkiye'de de çevre konusu önem kazanmaya başlamıştır. Kurumsal açıdan çevre ile ilgili gelişmeler 1978 yılında Çevre Müsteşarlığı kurularak başlamıştır. 1983 yılında çevre yasası çıkarılmıştır. Müsteşarlık 1984 yılında Çevre Genel Müdürlüğüne dönüştürülmüştür. 1991 yılında ise çevre konusunda bakanlık oluşturulmuştur. Çevre Bakanlığının yıllar içinde dönüştüğü gözlenmektedir. Önce Orman ve Çevre Bakanlığı olarak değişmiştir. Ancak 2011 yılından itibaren Türkiye'nin gündemiyle ilgili olarak çevre, "Çevre ve Şehircilik Bakanlığı"nın konusu olmuştur.

Çevre konusunda dünyada yaşanan gelişmelere paralel olarak Türkiye de çevre konusunu kalkınma planlarına almıştır. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda insanın çevreyle olan ilişkilerini denge içinde sürdürebilmesine, elverişli bir toplum yapısına, toplumsal ve ekonomik kalkınma ile varılabileceği kabulü yapılmıştır. Bu nedenle de sanayileşme ve kalkınmaya zarar verebilecek çevre politikalarının benimsenmeyeceği vurgulanmıştır²⁰. Planda uluslararası alanda çevre ile ilgili yapılan çalışmalara katılım sağlanacağı belirtilmekte ancak, çevre sorunları ile ilgili olarak uluslararası düzeyde sürdürülecek çalışma ve yasal düzenlemelerde Türkiye'yi sanayileşerek kalkınma hedefinden saptıracak hiçbir yükümlülüğün kabul edilmeyeceği de belirtilmektedir²¹.

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında ise sorunlar daha görünür olarak ele alınmaya başlamıştır. Ankara'daki hava kirliliği, İzmit Körfezi ve Haliç'in temizlenmesi planda yer bulmuştur. Türkiye'de artan şehirleşme, nüfus artışı, sanayileşme ve fosil yakıtların kullanımı sonucu yoğun hava kirlilikleri görülmüştür. AB ve Dünya Sağlık Örgütü'nün belirlediği kirlilik sınırı üzerinde bir değeri sınır olarak kabul eden Türkiye'de, özellikle İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirlerde şiddetli hava kirliliği yaşanmıştır. İstanbul'da evsel ısınma ve sanayide kullanılan fosil yakıtlar sonucu oluşan hava kirliliği 1993 yılında şehirde acil durum ilan edilmesine neden olmuştur²². Planda çev-

Bugün bir gezegen riskinin ortaya çıkmasının asıl nedeni, özel girişime, özel mülkiyete, kâra dayalı kapitalist düzen ve onu meşrulaştıran ekonomik liberalizmdir.

Kapitalizmin sürekli büyüme zorunluluğu, sadece kâr amacı gütmesi kalkınma ve çevre arasındaki çelişkiyi ortaya çıkarmaktadır.

re sorunlarının toplumsal değişim süreci ile birlikte çözüme kavuşturulması temel ilke olarak kabul edilmiştir. Sanayileşme, tarımda modernleşme, kentleşme sürecinde çevre unsuru dikkate alınacak, sorunun yaratılmadan önleme aşamasında çözüme kavuşturulmasına ağırlık verilecektir. Ancak sorunun ne olduğuna açıklık getirilmemektedir. Her ne kadar söz konusu plan döneminde önleyici politikalara geçilmiş olsa da ve tedbirler vurgulansa da çevre kirliliği, özellikle sanayi atıklarının yarattığı kirlenme, önemini korumaktadır.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı sürdürülebilir kalkınma ifadesinin kullanılmaya başlanması önceliklerden farklılaşmaktadır. Planda 'İnsan sağlığı ve doğal dengeyi koruyarak, sürekli bir ekonomik kalkınmaya imkan verecek şekilde doğal kaynakların yönetimini sağlamak ve gelecek nesillere insana yakışır bir doğal, fiziki ve sosyal çevre bırakmak temel ilkedir'²³ maddesi ile sürdürülebilir kalkınma hedeflenmektedir. Çevre bilincinin yaygınlaşması, kirliliğin önceden önlenmesi amaçlanmaktadır. Enerji üretiminin neden olduğu çevre kirliliğinin önlenmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarından yararlanmak için ar-ge faaliyetlerin desteklemek, hava kalitesi, atıkların depolanması gibi konular üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Avrupa Topluluğu üyelik sürecinde çevre politikasına uyum için çalışmalarının sürdürüleceği de planda ifade edilmektedir.

1996-2000 yılları arasında uygulanan Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda öncelikle mevcut durum değerlendirilmektedir. Ekonomik ve sosyal politikalarda çevre ile ilgili alınan kararların gerçekleştirilmesinde ve hukuksal düzenlemelerde yetersiz kaldığı belirtilmektedir. Çevre Bakanlığı'nın yetersiz kaldığı, kurumsal alanda teknik ve alt-yapı yetersizliği, çevre korumasında başarılı olamamasının nedeni olarak saptanmaktadır. Çevre ile ilgili kanunlar ve mevzuatlarda uyumsuzluğun görüldüğü, Çevre Kanunu, Orman Kanunu, İmar Kanunu, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanun'larının yeniden düzenlenmesi gerektiği yer almaktadır. Çevreye ayrılan fonun amaçları dışında kullanıldığı ve daha kapsamlı bir finansman ayrılması gerektiğini planda yer alırken, çevre standartlarının da AB'yi hedef alarak oluşturulacağı vurgulanmaktadır. Çevrenin

korunması ve geliştirilmesi bölümünde yer alan amaçlardan en önemlisi, '*Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı doğrultusunda, insan sağlığı ve doğal dengeyi koruyarak sürekli bir ekonomik kalkınmaya imkân verecek şekilde doğal kaynakların yönetimini sağlamak ve gelecek kuşaklara insana yakışır bir doğal, fiziki ve sosyal çevre bırakmak temel strateji olarak ele alınacaktır*'²⁴ şeklinde yer almaktadır.

Bu çerçevede Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı hazırlanmıştır²⁵. Alınacak kararlardaki olumsuzluğu azaltmak için çevresel risk ve etki sistemin kullanılması gerektiği belirtilmektedir. Ancak mevzuatta değişiklik yapılmasına rağmen hızlı kentleşme nedeniyle çevre sorunları artmaya devam etmektedir. Sürdürülebilir kalkınma amacıyla yapılan politikalarda istenen gelişme gerçekleşmemiştir. Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED), gerçekleştirilmesi planlanan projelerin çevreye olabilecek olumlu ve olumsuz etkilerinin belirlenmesinde, olumsuz yöndeki etkilerin önlenmesi ya da çevreye zarar vermeyecek ölçüde en aza indirilmesi için alınacak önlemlerin, seçilen yer ile teknoloji alternatiflerinin belirlenerek değerlendirilmesinde ve projelerin uygulanmasının izlenmesi ve kontrolünde sürdürülecek çalışmalar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Çevreye Etki Değerlendirmesi olumlu kararı alınmadıkça hiçbir proje için yatırıma başlanamaz²⁶. Ancak ÇED uygulaması başarıyla sürdürülememektedir. ÇED'den olumlu raporu alan projeler tartışmalı hale gelmiştir²⁷.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne adaylık süreci, çevre politikalarında uyum ve düzenlemelerin sağlanması açısından önemlidir. Dokuzuncu Kalkınma Planında, (2007-2013) sanayileşme ve nüfus artışının doğal kaynaklar üzerinde yarattığı baskının devam ettiği belirtilmektedir. Kurumlar arası görev belirsizliklerinin devam ettiği ve çevre ile ilgili düzenlemelerin eksikliği planda vurgulanmıştır. AB uyum sürecinin gerektirdiği düzenlemeler için çevre konusunda yeni finansman kaynaklarına ihtiyaç olduğu ve uyum süreci için toplam maliyetin 70 milyar Euro olacağı belirtilmektedir. Türkiye, AB mevzuatında yer alan dokuz ana başlığı içeren düzenlemeleri kabul etmiştir²⁸. Bu alanlarda yapılacak yatırımlar için 2010

itibariyle toplam 52 milyon Euro proje paketinin uygulanmasına başlanmıştır. Çevre altyapısına yönelik ihtiyaçların giderilmesi için belediyelerin atık su, içme suyu ve katı atık projelerine 802 milyon Euro finansman temin edilmiştir²⁹.

İçinde bulunduğumuz dönemde yapılan ve yapılması planlanan büyük projeler, enerji alanında yapılan yatırımlar Türkiye'nin kalkınma planlarında hedeflediği sürdürülebilir kalkınma anlayışı ile çalışmaktadır. Köprü, havalimanı gibi projeler dışında kentsel dönüşümle birlikte artan inşaatlar, şehirleri şantiye alanı haline getirmiştir. Ülke genelinde 20 yılda 6.5 milyon konutun yenilenmesi planlanmaktadır. Sadece İstanbul'da 1.100 hektarlık alanda kentsel dönüşüm uygulaması yapılacaktır. Mega projelerin ve kentsel dönüşümün yapıldığı ilk sırada yer alan İstanbul, artacak nüfus ve buna bağlı olarak yoğunlaşacak trafik sorunu ve şehrin büyümesinin çevreye getireceği baskılar sonucunda ekolojik olarak felakete sürüklenmektedir³⁰.

Yapılan projeler ve çıkarılan kanunlara bakıldığında çevre koruma ancak ekonomik olarak büyümeyi engellemiyorsa dikkate alınmaktadır. Kalkınma planlarında sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirmeyi amaçlayan Türkiye, çevre ve ekonomi arasındaki dengeyi korumak yerine, gelecekte daha büyük çevre sorunlarına neden olacak politikalar uygulamaktadır. Türkiye'de çevre politikalarının her kalkınma döneminde bahsedilmesine ve özellikle son yıllarda insan odaklı kalkınma vurgulanmasına rağmen gelinen noktada çevre ile ilgili düzenlemeler yetersiz kalmaktadır. Yatırımların maliyetli olması çevre politikalarının uyumunu zorlaştırmaktadır. Türkiye'nin AB çevre mevzuatına uyum sağlamayı kabul etmesi sonucunda yapılması gereken çevresel iyileştirmeler ve düzenlemeler, Türkiye'deki teknik ve kurumsal altyapı eksikliklerinin giderilmesi gibi yatırımlar maliyeti artırmaktadır.

türkiye'de çevre sorunsalı ve nükleer enerji

Hava, su ve atık kirliliği, çevre sorunları ve öncelikli değerlendirme raporuna göre öncelikli çevre sorunları olarak belirtilmektedir. Hava kirliliği önemli sağlık sorunlarına ne-

den olmaktadır. 2015 yılında hava kirliliğine bağlı olarak hayatını kaybeden kişi sayısı 29 bindir. Özellikle İstanbul'daki yüksek yapılar nedeniyle kuzey ormanlarından gelen temiz havanın şehir içine girememesi kirliliğin birikmesine neden olmaktadır³¹. Kömür kullanımı ve kentsel dönüşüm nedeniyle inşaatlardan kaynaklanan tozlar hava kirliliğinde önemli bir etkidir. Su kirliliğinin başlıca sebebi ise sanayiden kaynaklanan atık sular, zirai ilaç kullanımı ve evsel atıklardır. Hava kirliliğinin en çok görüldüğü bölgeler sanayinin ve trafiğin yoğun olduğu yerlerdir. Termik santraller de hava kirliliğine neden olurken, yenilenebilir enerji kaynakları kullanımının az olması da kirliliği artırmaktadır. Atık kirliliğinin başlıca nedeni atık depolama kapasitesinin yetersiz olmasıdır.

Sanayileşme ve kalkınma politikaları çevre üzerinde baskı oluşturmaya ve sürdürülebilir kalkınma anlayışıyla çelişen projeler yapılmaya devam edilmektedir. Kyoto protokolüne taraf olmakla birlikte CO₂ azaltım hedefi belirlenmemesi, ormanların imara açılması, şehirleşmenin hızlı artışı, atık sorunları Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma hedefi ile çalışmaktadır. Çevrenin değil kalkınmanın ön planda tutulduğu politikalar uygulanmaktadır. Özellikle dünyada gelişme, kalkınma için önemli bir sektör olan enerji, Türkiye'de de önemini artırmış, nükleer ve yenilenebilir enerji üzerine çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.

HES'lerin yenilenebilir enerji kaynakları arasında öne çıkması Türkiye'deki sermaye birikimi açısından oldukça önemlidir. Türkiye'de su gücüyle sağlanacak enerjinin daha küçük bedellerle sanayiciye verilmesi sermayelerin ortak çıkarını temsil ederken aynı zamanda sektöre yatırım yapacak sermaye gruplarının da ortak çıkarlarına hizmet eder³². Enerji üretiminin özelleştirilmesi ve elektrik üretimine fiyat garantisi verilmesi HES'lerin sayısını hızla artırmaktadır. 25 MW'ın altındaki HES'ler için ÇED raporu istenmemesi bu artıştaki bir diğer önemli etkidir.

HES'ler önemli çevre sorunlarını da beraberinde getirmektedir. DSİ tarafından özel sektöre tanınan su kullanım hakkıyla birlikte neredeyse bütün akarsular üzerinde HES planları yapılmaktadır. Yerli ve temiz enerji olarak görülen HES'lerin inşaat sürecinde

İçinde bulunduğumuz dönemde yapılan ve yapılması planlanan büyük projeler, enerji alanında yapılan yatırımlar Türkiye'nin kalkınma planlarında hedeflediği sürdürülebilir kalkınma anlayışı ile çalışmaktadır.

HES'ler önemli çevre sorunlarını da beraberinde getirmektedir. HES'lerin inşaat sürecinde yapılan ağaç kesimleri erozyon riskine yol açmaktadır. İnşaatçıların çıkarılan hafriyatın dere yataklarına dökülmesi de bölgede yaşayan canlı türlerine zarar vermektedir.

yapılan ağaç kesimleri erozyon riskine yol açmaktadır. İnşaatçıların çıkarılan hafriyatın dere yataklarına dökülmesi de bölgede yaşayan canlı türlerine zarar vermektedir. Elektrik üretimi için nehirlerdeki suyun kullanılması, suda yaşayan canlıların yok olmasına ve nehir ekosistemlerinin değişmesine neden olmaktadır.³³ Öte yandan yöre halkının maruz kaldığı etkiler ile beraber düşünüldüğünde ne sürdürülebilirlik ne de insan odaklı kalkınmadan bahsedilebilir³⁴.

Dünyada yaşanan soğuk ve sıcak savaşların temelinde, enerji kaynaklarına sahip olma ve enerji ticaretini kontrol altında tutma çabası yer almaktadır. Küreselleşme ile birlikte dev enerji şirketlerinin ve uluslararası sermayenin uluslararası enerji ticaretini, kendi çıkarları doğrultusunda, yapılacak yatırımlarda en fazla kâr elde edebilme amaçları için yasaların ve yapısal düzenlemelerin tüm dünya ülkelerine empoze edildiği bir süreç yaşanmaktadır³⁵. Türkiye'de de sanayileşme ile birlikte artan enerji talebi ve enerjide dışa bağımlılık nedeniyle enerji politikalarında nükleer enerji çalışmaları önemli gündemi oluşturmaktadır. Rusya tarafından Mersin Akkuyu'da nükleer santral yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca Japonya ile Sinop'ta yapılacak olan ikinci nükleer santral anlaşması imzalanmıştır.

Türkiye'de nükleer enerji santrali kurma girişimi yaklaşık olarak 40 yıl sürmüş, ekonomik ve siyasi sebeplerden dolayı birçok kez başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Nükleer enerji çalışmaları 1956 yılında Atom Enerjisi Komisyonu'nun kurulmasıyla başlamıştır. Nükleer enerji çalışmalarını düzenlemek, denetlemek ve lisans vermek amacıyla kurulan komisyon, 1982 yılında Atom Enerjisi Kurumu olarak revize edilmiştir. 1967-79 yılları arasında, ülkemizde ilk nükleer santralin kurulması planlanmış, bu amaçla gerekli çalışmalar İsviçreli bir konsorsiyuma yaptırılmıştır³⁶. 1976 yılında Akkuyu için yer lisansı verilmiştir. 1999'da yapılan Enerji Zirvesi'nden sonra, Bülent Ecevit Başkanlığındaki hükümet tarafından nükleer enerjiden vazgeçildiği belirtilmiştir. Nükleer enerjiye olan tepkiler ve protestolar da projeden vazgeçilmesini etkilemiştir.

AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte nükleer enerji tekrar gündeme gelmiştir. 2002'de Atom Enerjisi Kurumunun Enerji ve Tabii

Kaynaklar Bakanlığına bağlanmasıyla birlikte yeni düzenlemeler yapıldı. Nükleer ihale yasası çıkarılmıştır ve santral yapımı için açılan ihaleye giren tek ülke Rusya olmuştur. Yap-Sahip Ol-İşlet (Build Own Operate) modeli üzerinden, Mersin Akkuyu'da yapılacak olan nükleer elektrik santrali maliyetinin 20 milyar ABD doları olacağı tahmin edilmektedir. Dört üniteden oluşacak santralin toplam gücü 4800 MW olacaktır. Nükleer santralin ömrünün 60 yıl olacağı belirtilmiştir.

Çevre Etki Değerlendirme açısından tartışmalar³⁷ devam ederken dört üniteden oluşacak santralin ilk ünitesinin 2020 yılında hizmete açılması beklenmektedir. Rusya adına Rosatom, Türkiye adına ise Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB) tarafından yürütülecek nükleer enerji santralinin anlaşma maddeleri birçok açıdan eleştirilmektedir. Türkiye'de nükleer enerjiye ait altyapının ve denetimin henüz olmaması önemli bir eksiklik olarak görülmektedir. Anlaşmada yer alan risklerin sigortalanması konusu yeterince açıklanmamıştır. Kaza olması durumunda sigortanın ne kadarını karşılayacağı belirtilmemektedir. Atıkların depolanması ya da taşınması ile ilgili olarak anlaşmada kesin bir bilgi yer almazken, Rusya'ya Boğazlar yoluyla taşınması durumunda alınacak önlemler belirtilmemiş, Türkiye'de kalması durumunda da yapılacaklar hakkında bilgi verilmemiştir. Nükleer enerji santralinin işletme hakkının Rusya'da olması ve yaklaşık 2 milyon m² arazinin bedelsiz verilmesi de eleştirilen konulardan biridir.

Dünyada ilk kez bir nükleer santral 'yap, sahip ol, işlet' modeliyle yapılacaktır. Ülkemizde Rusya sermayesiyle bir nükleer elektrik santrali kurulacak ve işletmesi de Rusya tarafından yapılacaktır. Santral işletmesinde Türk çalışanlarının da olacağı belirtilmiş, eğitim için Rusya'ya bir grup öğrenci gönderilmiştir. Ancak çalışacak Türk personel hakkında hangi alanlarda çalışabileceği ve sayısı hakkında bilgi yer almamaktadır.

Enerjide bağımlılığı azaltmak amacıyla nükleer santral çalışmaları desteklenmektedir. Ancak doğal gaz ithalinin yaklaşık yüzde 50'si Rusya'dan yapılmaktadır. Rusya'nın yapacağı ve işleteceği santral ile birlikte Rusya'ya olan enerji bağımlılığı azalmaya-

caktır. Nükleer enerjinin 12,35 cent/kWh fiyatı ile TETAŞ tarafından satın alınacağını garanti verilmiştir. Bu fiyat dünya ortalaması olan 6-7 cent/kWh'in çok üstündedir. Anlaşmayla birlikte ilk 15 yıl yaklaşık olarak Rusya'ya 70 milyar dolar ödenecektir³⁸.

Akkuyu'nun deprem bölgesine yakın olması da yer seçimi konusundaki riski ortaya koymaktadır. Bölgenin depremselliği konusunda Jeoloji Mühendisleri Odası'nın görüşleri şöyledir; *Akkuyu'da kurulacak olan nükleer santral için 1976 yılında bir yer lisansı alınmıştı. Bu kapsamında yapılmış yerbilimsel veri ve değerlendirmeleri, bugünkü veri ve bilgiler ışığında geçerli görmek; güncellenmeyen yer lisansını kabul etmek mümkün değildir. Ecemiş fay hattı yaklaşık 300 km uzunluğunda olup, Akkuyu'nun 20-25 km yakınından geçerek denizde devam etmektedir. Ecemiş fay hattının sismik karakteri ciddi kaygılar oluşturmaktadır ve aktif bir fay olduğu bilinmektedir*³⁹.

Dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız ise Türkiye'de 9 büyüklüğündeki bir depremin yaşanmadığını belirterek Akkuyu Nükleer Enerji santrali için yapılan eleştirilere karşılık "İnşallah bu depremlerin hiçbirisi yaşanmaz ama siz bilin ki bu yapı; biz istesek de istemesek de Türkiye'nin en güvenilir yapısı olacak" şeklinde konuştu⁴⁰. Japonya'da yaşanan Fukushima nükleer santrali kazasından sonra bazı ülkeler santrallerini kapatma kararı alırken, bazı ülkeler ise güvenlik ile ilgili konularda yeni önlemler alınacağını duyurmuştur. Türkiye ise nükleer santral çalışmalarına devam etmektedir. Dönemin Başbakanı Tayyip Erdoğan, "*Riski olmayan hiçbir yatırım yoktur. Yani evinize Aygaz tüpü de koymamak gerekir. Veya bir doğalgaz hattı çektiirmek gerekir. Ülkeden ham petrol hattının geçmemesi gerekir. Çünkü bunlar hangisi olursa olsun herhangi bir tehditle veya saldırıyla karşı karşıya kaldığı zaman bunların az veya çok bir bedeli olur*"⁴¹ şeklindeki açıklamalarıyla hükümetin nükleer enerji politikasındaki ısrarını vurgulamıştır.

Akkuyu Nükleer santralin eksikliklerine rağmen yapımına başlamasına, bilim insanları yayınladıkları bildiri ile karşı durmaktadır⁴². Bildiri, Türkiye'de yapılacak nükleer santralin tehlikelerine, yasal boşluklara ve atık kirliliğine dikkat çekmektedir.

"...Yürürlükteki Çevre Yasası'nda zararlı ışınlar ve radyasyon ile ilgili düzenleyici bir madde yoktur. Türkiye'nin bugün itibarıyla izin verilen yıllık radyasyon dozu ABD'nin 4, Almanya'nın 3,3, İngiltere'nin 2 katıdır. Türkiye Çernobil Kazası'nı bu dozların beş katına izin veren bir mevzuatla yönetmiştir... Küresel ısınmanın çözümü diye nükleer santral yatırımı yağmurdan kaçarken bataklığa saplanmaktadır... Radyasyonlu atıkları tehlikesiz olarak yöneten bir teknoloji henüz geliştirilememiştir. Bu atıklar çok yüksek maliyetlerle kimi ülkelere satılmaktadır. Yalnızca bu durum bile, nükleer lobinin neden bizim ülkemizi seçtiğini göstermeye yeterlidir. Ülkemize nükleer santral yapmak isteyenlerin, santrallardan çıkacak radyasyonlu atıkları nasıl yöneteceklerini de şimdiden açıklamaları gerekir" şeklinde yapılan açıklamalar sonucunda nükleer santral yapımının bilimsel değil siyasi bir tercih olduğu vurgulanmıştır.

Atık denetimi ve tesislerinin yetersiz olması Türkiye'nin önemli çevre sorunlarından birini oluşturmaktadır. Akkuyu nükleer santrali anlaşmasında atıkların nasıl depolanacağı ile ilgili bilgilerin eksikliği ileride görülecek olan çevre sorunlarının temelini şimdiden oluşturmaktadır. Nükleer santrallerin neden olduğu radyoaktif atıklar ve atıkların depolanma süreci tüm dünyada belirsizliğe neden olmaktadır. Almanya nihai atık deposunun 36 yıldır tamamlanmaması nedeniyle radyoaktif atıkları geçici depolarda bekletmektedir. İngiltere ve Fransa da geçici olarak atıkları kapsüllere doldurmaktadır. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de önümüzdeki yıllarda atık sorunu yaşanacağını vurgulayan Rus nükleer karşıtı aktivistlerinden fizikçi Andrey Ozharovsky, "*Rusya bu atıkları almayacak ve 'bizim yaptığımız anlaşmada böyle bir madde yoktu' diyecek. Normalde lisans almadan önce atıklarla ilgili uzun vadeli bir plan sunmaları gerekiyor ama Akkuyu'da böyle olmadı*" ifadelerini kullanarak nükleer atıkların, Türkiye ile Rusya arasında krize neden olabileceğini belirtmiştir⁴³.

Türkiye'nin de sürdürülebilir kalkınma hedefi doğrultusunda hızla yenilenebilir enerjiye yönelmesi gerekmektedir. Birçok Avrupa ülkesinden daha avantajlı konumda olmasına rağmen bu kaynağı değerlendirememiştir.

Japonya'da yaşanan Fukushima nükleer santrali kazasından sonra bazı ülkeler santrallerini kapatma kararı alırken, bazı ülkeler ise güvenlik ile ilgili konularda yeni önlemler alınacağını duyurmuştur. Türkiye ise nükleer santral çalışmalarına devam etmektedir.

Atık denetimi ve tesislerinin yetersiz olması Türkiye'nin önemli çevre sorunlarından birini oluşturmaktadır.

Ancak verilen teşvikler, hem Avrupa ülkeleri hem de Akkuyu nükleer santrali için verilen alım fiyatından düşük kalmakta bu durumda yatırımları azaltmaktadır⁴⁴. Paris Anlaşması'nı imzalayan ülkelerden birisi olan Hindistan yenilenebilir enerji taahhütlerini üç yıl erken tamamlayabilecektir. Hindistan'da güneş enerjisi kullanımı enerji kapasitesinin yüzde 16'sını oluşturuyor. 2027'ye gelindiğinde elektrik ihtiyacının yüzde 60'a yakını, fosil olmayan kaynaklardan elde ediyor olacak. Hükümet 21 farklı eyalette 33 'güneş parkı' inşa etmeyi planlamaktadır. Bu parkların her birinin en az 500 megawatt enerji üretmesi hedeflenmektedir. Dünyanın en büyük güneş enerjisi santrallerinden birini hizmete sokmuştur⁴⁵.

Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA) uzmanları Akkuyu santrali ile ilgili Şubat 2014'te bir rapor hazırlanmıştır. Hükümet tarafından güvenlik sebebiyle kamuoyuna açıklanmayan ve güncelliğini yitirdiği söylenen raporda santral hakkında yapılan önemli tavsiyeler ve öneriler yer almaktadır. Raporun üzerinde durduğu en önemli konulardan biri TAEK'in (Türkiye Atom Enerjisi Kurumu) özerk bir düzenleyici kuruluş kimliği kazanmamasıdır. Şu andaki durum Türkiye'nin de taraf olduğu Nükleer Güvenlik Konvansiyonu'na aykırıdır. Türkiye'de nükleer hasar için sivil sorumluluk yasası çıkarılmamıştır. Halkı bilgilendirme kısmında da; Akkuyu projesine ilişkin bilgi ve belgeler sistematik olarak halktan hatta mahkemelerden bile gizlenmektedir. Atıkların kontrolü, iletim hatları, taş ocakları ÇED raporunda değerlendirilmemiştir. En önemli konulardan bir diğeri ise Türkiye Hükümeti'nin, nükleer enerjide harcanmış yakıt ve atıklar ile tesisin işletmeden çıkarılması meselelerini de ele alan bir ulusal politika ve stratejiyi halen tamamlamamış olmasıdır⁴⁶.

sonuç

Türkiye'de çevre politikaları, dünyada yaşanan gelişmelere paralel olarak kalkınma planlarında yer almaktadır. AB'ye adaylık sürecinde çevre mevzuatına uyum çalışmaları kapsamında uygulanan politikaların, maliyetin yüksek olması nedeniyle uyumlaştırılması zor olmaktadır. Dünya Bankası ve AB'den mali destek sağlanarak geliştirilen çevre politikaları, kalkınma planlarında

önemle vurgulansa da uygulamada yaşanan sorunlar çevre konusunda endişelerin devam etmesine neden olmaktadır. Sanayileşme ve kentleşme Türkiye'nin kalkınma politikalarında vurgulanan önemli hedeflerinden biridir. Artan nüfusla birlikte kentleşmeye verilen önem çevrenin ikinci planda kalmasına neden olmaktadır. İlk kez üçüncü kalkınma planında, kalkınmayı engellemeyecek şekilde çevre koruma ele alınmıştır. Daha sonraki dönemlerde çevrenin ayrı başlık altında planlarda yer almasına rağmen son yıllarda yapılan uygulamalar, çevre korumanın sanayileşme ve kalkınmanın gerisinde kaldığını göstermektedir. Kalkınma politikalarında inşaat sektörünün ilk sıralarda yer alması, yapılan projelerin eleştirilmesine neden olmaktadır. Hava kirliliği, küresel ısınma, su sorunu gibi çevre tehditlerinin yaşandığı dönemlerde ormanların yok edilerek köprü ve havalimanı gibi büyük projeler yapılması hem günümüzde hem de gelecek nesillerde görülecek yeni çevre sorunlarına neden olacaktır. Özellikle İstanbul ve çevresinde yapılmakta olan köprü ve havalimanı gibi büyük projelerde tüm canlı türlerinin yaşam alanlarını etkileyecek olumsuz kararlar alınmaktadır. Öte yandan nükleer kaza olması durumunda radyasyon etkisinin uzun yıllar süreceği ve canlı yaşamında geri döndürülemez etkilerin oluşacağı göz önüne alındığında nükleer enerjiye yapılacak yatırım büyük risk taşımaktadır.

Kapitalizmin sürdürülebilirliği için sunulan bir kavram olan sürdürülebilir kalkınma, çevre sorunlarının çözümünde yeterli olmamaktadır. Uluslararası alanda kabul edilen sürdürülebilir kalkınma, kapitalist sistemin neden olduğu ekolojik yıkıma yine kapitalist sistem içinde çözüm arayan bir yaklaşım olmuştur. Sermayenin büyüme zorunluluğu ve doğal kaynakların sınırlı olması, sürdürülebilir kalkınmanın kaynaklar ve ekonomi arasında nasıl denge kurulabileceğini tartışmalı hale getirmektedir. Çevre üzerinden yeni yatırım alanları oluşturulmakta ancak kaynakların tükenmesi engellenememektedir. Sürdürülebilir kalkınma politikaları ülkeler arasındaki gelişmişlik farkını azaltmamakta, çevre sorunlarındaki en büyük etkenlerden biri olan yoksulluğu yok edememektedir.

kaynakça**kitaplar ve süreli yayınlar**

- Barlas, Nühket (2013), Küresel Krizlerden Sürdürülebilir Topluma Çağımızın Çevre Sorunları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Başkaya, Fikret (2000), Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü, İmge Kitabevi.
- Bozlağan, Recep (2005), Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı 50.
- Devlet Planlama Teşkilatı (2007), Çevre Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın No:2737.
- Erdem, Cömert Uygur ve Aylime Aslı Demir ve Arca Atay (2012), Şirket Çevreciliğinin Teknoloji ve Doğa Algısının Yönetel Boyutları Rio 20, Şirket Çevreciliğine Direnmek, Ekoloji Kolektifi Dergisi, Sayı 14.
- Foster, John Bellamy ve Fred Magdoff (2014), Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler, Özgün Aksakal (çev.), Patika Yayınları.
- Keating, Michael (1995), Yeryüzü Zirvesinde Değişimin Gündemi, UNEP Türkiye Komitesi Yayını.
- Keleş, Ruşen ve Can Hamamcı (1998), Çevrebilim, İmge Kitabevi, 3. Baskı.
- Nükleer Santral Karşıtı Bilim İnsanları Bildirisi (2007), Elektrik Mühendisliği, Sayı 430, Nisan 2007.
- Özkaya, İlgin (2007), Bir Kalkınmacılık Masalı, Dosya Dergisi, Bülten 51, Haziran 2007.
- Temurçin, Kadir (2003), Nükleer Enerji ve Tartışmalar Işığında Türkiye'de Nükleer Enerji Gerçeği, Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 2.
- Türkay, Mehmet (2009), Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik, Sav Yayınları, 1. Baskı.
- Türkiye Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı (1999), DPT, Şubat 1999
- Yıkılmaz, Necla (2004), Yeni Dünya Düzeni ve Çevre, Sav Yayınları, 1. Baskı.
- Yılmaz, Gaye (2013), Suyun Metalaşması: Kıtlığın Nedeni Kıtlığa Çare Olabilir Mi?, Evrensel Basım Yayın.

internet kaynakları

- Bahçeci, Devin, <https://yesilgazete.org/blog/2012/06/21/rioda-eylem-gunu/> (17.11.2016).
- Demirer, Temel, Ya Kapitalizm Ölecek Ya Da Yeryüzü Ana, <https://temeldemirer.wordpress.com/2012/04/07/ya-kapitalizm-olecek-ya-da-yeryuzu-ana1/> (05.03.2015).
- Hava Kirliliği Araştırma Dergisi, <http://www.hkad.org/makaleler/cilt2/say4/HKAD-13-018.pdf>

dipnotlar

- 1 Bolivya lideri Evo Morales'in, İklim Değişikliği ve Yeryüzü Ana Hakları Dünya Konferansı'nda yaptığı konuşmadan alıntılanmıştır. Temel Demirer, Ya Kapitalizm Ölecek Ya Da Yeryüzü Ana, <https://temeldemirer.wordpress.com/2012/04/07/ya-kapitalizm-olecek-ya-da-yeryuzu-ana1/> (05.03.2015)
- 2 İlgin Özkaya, Bir Kalkınmacılık Masalı, Dosya Dergisi, Bülten 51, Haziran 2007, s. 14.
- 3 Aktaran Recep Bozlağan, Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı 50, 2005, s.1014.
- 4 Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, <http://www.un-documents.net/ocf-02.htm> (10.05.2016)
- 5 Mehmet Türkay, Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik, Sav Yayınları, 2009, 1. Baskı, s.58.

- Pamir, A. Necdet, Dünya'da ve Türkiye'de Enerji, Türkiye'nin Enerji Kaynakları ve Enerji Politikaları, 2003. http://metalurji.org.tr/dergi/dergi134/d134_73100.pdf (03.05.2016)
- Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, <http://www.un-documents.net/ocf-02.htm> (10.05.2016).
- Wallerstein, Immanuel, Ecology and Capitalist Costs of Production: No Exit, <http://web.boun.edu.tr/ali.saysel/ESc307/Wallerstein.pdf> (09.06.2016).
- <http://nukleersiz.blogspot.com.tr/> (04.06.2016)
- http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2005/11/051129_kyoto_explained.shtml (18.08.2016).
- 10 Soruda Hidroelektrik Santraller, <http://www.wwf.org.tr/?1800#> (14.09.2016).
- <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx> (10.06.2016).
- <http://www.hurriyet.com.tr/hava-kirliligi-tehlikeli-bo-yutlara-ulasi-40036343> (16.11.2016).
- <http://www.tobb.org.tr/AvrupaBirligiDairesi/Dokumanlar/Raporlar/YenilenebilirEnerjiTevsikleri.pdf> (23.05.2016).
- <http://www.un-documents.net/a21-01.htm> (20.03.2015).
- https://www.dunyahalleri.com/dunyanin-en-bu-yuk-gunes-enerjisi-santrali-hindistanda/?utm_content=buffere5fb1&utm_medium=social&utm_source=twitter.com&utm_campaign (10.05.2017).
- www.jmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=4588 (14.05.2016)
- <https://yesilgazete.org/blog/2013/04/01/sera-gazi-emisyonlari-turkiye/> (18.08.2016).
- <https://yesilgazete.org/blog/2017/05/02/nukleer-kar-siti-rus-fizikci-akkuyuda-kandirildiniz-rusya-nukleer-atiklari-almayacak/> (02.05.2017)
- <https://csb.gov.tr/db/izmir/webmenu/webmenu3941.pdf>
- <https://indigodergisi.com/2016/08/ekumenopolis-yok-olan-sehir-istanbul/> (18.10.2016)
- http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/cevre/571817/Danistay_dan_Cerattepe_karari_CED_raporu_iptal.html (07.06.2017)
- <https://www.evrensel.net/haber/305066/aliagada-ki-enka-termik-santralinin-ced-raporu-iptal-edildi> (07.06.2017)
- Hürriyet Gazetesi, 16 Mart 2011
- Milliyet Gazetesi, 11 Nisan 2015
- Tolga Tanış, Türkiye'nin Nükleer Enerji Karnesi Dökülüyor, Hürriyet gazetesi, 1 Haziran 2015

**Sürdürülebilir
kalkınma
politikaları
ülkeler arasındaki
gelişmişlik farkını
azaltmamakta,
çevre
sorunlarındaki
en büyük
etkenlerden biri
olan yoksulluğu yok
edememektedir.**

- in, Beyaz Rusya, Bulgaristan, Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Romanya, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Çek Cumhuriyeti, Slovenya, Slovakya, Hırvatistan.
- 10 Ek-2 Ülkeleri: ABD, Avusturya, Danimarka, Hollanda, İsveç, İzlanda, Lüksemburg, Yeni Zelanda, Almanya, Belçika, Finlandiya, İspanya, İsviçre, Japonya, Norveç, Yunanistan, Avustralya, İngiltere, Fransa, İrlanda, İtalya, Kanada, Portekiz.
- 11 <http://www.un-documents.net/a21-01.htm> (20.03.2015)
- 12 Nükhet Barlas, Küresel Krizlerden Sürdürülebilir Toplum Çağımızın Çevre Sorunları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013, s.132.
- 13 http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2005/11/051129_kyoto_explained.shtml (18.08.2016)
- 14 <https://yesilgazete.org/blog/2013/04/01/sera-gazi-emisyonlari-turkiye/> (18.08.2016)
- 15 <http://www.dw.com/tr/abd-ve-%C3%A7in-sera-gaz%C4%B1-sal%C4%B1m%C4%B1-i-%C3%A7in-anla%C5%9Ft%C4%B1/a-18057705> (20.08.2016)
- 16 Devin Bahçeci, <https://yesilgazete.org/blog/2012/06/21/rioda-eylem-gunu/> (17.11.2016)
- 17 Necla Yıkılmaz, Yeni Dünya Düzeni ve Çevre, Sav Yayınları, 2004, s.185.
- 18 John Bellamy Foster, Fred Magdoff, Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler, Özgün Aksakal, (çev.) Patika Yayınları, 2014 s.81.
- 19 Fikret Başkaya, Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü, İmge Kitabevi, 2000, s. 205.
- 20 Ruşen Keleş, Can Hamamcı, Çevrebilim, İmge Kitabevi, 3. Baskı, 1998, s.294.
- 21 Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, s.886. <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/7/plan3.pdf> (10.06.2016)
- 22 Hava Kirliliği Araştırma Dergisi, <http://www.hkad.org/makaleler/cilt2/say4/HKAD-13-018.pdf>
- 23 Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, s.312. www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/4/plan6.pdf (10.06.2016)
- 24 Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s.191. www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/3/plan7.pdf (10.06.2016)
- 25 Türkiye Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı, DPT, Şubat 1999.
- 26 <https://csb.gov.tr/db/izmir/webmenu/webmenu3941.pdf>
- 27 İlk örnek Artvin'de gerçekleşmiştir. Danıştay 14'üncü Dairesi, Artvin'in Kafkasor Yaylası Cerattepe Mevkii'nde madencilik faaliyetleri için Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından 2013 yılında verilen "Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) olumlu" raporunu iptal eden yerel mahkeme kararını onaylamıştır. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/cevre/571817/Danistay_dan_Cerattepe_karari_CED_raporu iptal.html (07.06.2017)
- İkinci örnek olarak ENKA Şirketi tarafından Ali-ağa ile Foça arasında yapılmak istenen termik santrale verilen ÇED Olumlu Raporu mahkemece iptal edilmesi gösterilebilir. <https://www.evrensel.net/haber/305066/aliagadaki-enka-termik-santralinin-ced-raporu-iptal-edildi> (07.06.2017)
- 28 AB çevre mevzuatında yer alan düzenlemeler; yatay mevzuat, hava kalitesi, su kalitesi, atık yönetimi, doğa koruma, endüstriyel kirlenmenin kontrolü ve risk yönetimi, kimyasallar, gürültü, iklim değişikliği. <http://www.ab.gov.tr/92.html> (08.08.2017)
- 29 www.abgs.gov.tr/files/pub/ab_surecinin_cevre_alanina_katkilari.pdf (10.07.2016)
- 30 <https://indigodergisi.com/2016/08/ekumenopolis-yok-olan-sehir-istanbul/> (18.10.2016)
- 31 <http://www.hurriyet.com.tr/hava-kirliligi-tehlike-li-boyutlara-ulasti-40036343> (16.11.2016)
- 32 Gaye Yılmaz, Suyun Metalaşması: Kıtlığın Nedeni Kıtlığa Çare Olabilir Mi?, Evrensel Basım Yayın, 2013, s.275.
- 33 10 Soruda Hidroelektrik Santraller, <http://www.wwf.org.tr/?1800#> (18.07.2016)
- 34 Onuncu Kalkınma planı (2014-2018) kaynakların sürdürülebilirliği ve insan odaklı kalkınma hedeflenmektedir. Şeffaflığın ön planda olması, halkın katılımının sağlanmasının gerekliliği belirtilmektedir.
- 35 A. Necdet Pamir, Dünya'da ve Türkiye'de Enerji, Türkiye'nin Enerji Kaynakları ve Enerji Politikaları, s.6, 2003 http://metallurji.org.tr/dergi/dergi134/d134_73100.pdf s.6. (03.05.2016)
- 36 Kadir Temurçin, Nükleer Enerji ve Tartışmalar Işığında Türkiye'de Nükleer Enerji Gerçeği, Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, 2003, s.32.
- 37 2011 yılında ÇED ile ilgili yönetmeliklerin değiştirilmesiyle Akkuyu nükleer santrali projesi ÇED kapsamından çıkarıldı. Danıştay tarafından muafiyetin iptal edilmesiyle birlikte 2014 yılında birçok eksikliğine rağmen Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tarafından Akkuyu ÇED raporu kabul edildi. ÇED raporunda deniz suyu sıcaklığı, bölgenin turizme olan katkısı, tarım alanlarının etkilenme dereceleri, nükleer enerji santralleri kazalarının yaşanma ihtimalinin artması gibi önemli konulara değinilmemiştir. 2014 Akkuyu Nükleer Güç Santrali Değerlendirme Raporu http://www.cmo.org.tr/resimler/ekler/e1fd5ea48329ee0_ek.pdf?tipi=78&turu=H&sube=2
- 38 <http://nukleersiz.blogspot.com.tr/> (04.06.2016)
- 39 www.jmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=4588 (14.05.2016)
- 40 Milliyet Gazetesi, 11 Nisan 2015
- 41 Hürriyet Gazetesi, 16 Mart 2011
- 42 Bildiri 165 bilim insanının imzasıyla yayınlanmıştır. Nükleer Santral Karşıtı Bilim İnsanları Bildirisi, Elektrik Mühendisliği, Sayı 430, Nisan 2007
- 43 <https://yesilgazete.org/blog/2017/05/02/nukleer-karsiti-rus-fizikci-akkuyuda-kandirildiniz-rusya-nukleer-atiklari-almayacak/> (02.05.2017)
- 44 Türkiye rüzgâr ve hidroelektrik enerjisi için 7,3 ABD \$ cent/kWh, güneş enerjisi için 13,3 ABD \$ cent/kWh teşvik verilmektedir. Almanya hidroelektrik enerjisi için 3,47-12,67 € cent/kWh, rüzgâr enerjisi için 3,50-13 € cent/kWh, İspanya güneş enerjisi için 32-34 € cent/kWh, Danimarka rüzgâr enerjisi için 13 € cent/kWh teşvik vermektedir. <http://www.tobb.org.tr/AvrupaBirligiDairesi/Dokumanlar/Raporlar/YenilenebilirEnerjiTevsikleri.pdf> (23.05.2016)
- 45 https://www.dunyahalleri.com/dunyanin-en-buyuk-gunes-enerjisi-santrali-hindistanda/?utm_content=buffer5fb1&utm_medium=social&utm_source=twitter.com&utm_campaign=10.05.2017
- 46 Tolga Tanış, Türkiye'nin Nükleer Enerji Karnesi Dökülüyor, Hürriyet Gazetesi, 1 Haziran 2015

hummel®

eightyone mono

Yatırım yapmaya değer fikirler ya da
iyi fikirleriniz için yatırım arıyorsanız;

TEB

İYİ FİKİR

Yatırım yapmaya değer en iyi fikir nedir biliyor musunuz?

Cevabı TEB Özel Melek Yatırım Platformu ve TEB Girişim Bankacılığı'nda.
Öncülüğünü yaptığımız TEB Özel Melek Yatırım Platformu ve TEB Girişim Bankacılığı,
iyi fikir sahipleriyle yatırımcıları bir araya getirip fark yaratan projelerin
hayata geçmesini sağlıyor.

Siz de yatırım için iyi bir fikir arıyorsanız girişim bankacılığının lider bankalarından
biri olan TEB'e gelin, iyi fikirle iyi işler çıkarın.

TEB
BNP PARIBAS ORTAKLIĞI

teb.com.tr / 0 850 200 0 666